

ISSN : 2320-8872

લોકગુર્જરી

અંક : અઠ્ઠાવીસ
(ત્રૈમાસિક: દ્વિતીય વર્ષ, પ્રથમ અંક)

સંપાદક
ડૉ. બળવંત જાની

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ-૫

ISSN : 2320-8872

લોકગુર્જરી

અંક : અઠ્ઠાવીસ
(ત્રૈમાસિક: દ્વિતીય વર્ષ, પ્રથમ અંક)

સંપાદક
ડૉ. બળવંત જાની

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ-૫

લોકગુર્જરી

સળંગ અંક : અઠ્ઠાવીસ

॥ પરામર્શી સામયિક ॥

(ત્રૈમાસિક : દ્વિતીય વર્ષ, પ્રથમ અંક)

: સંપાદક :

ડૉ. બળવંત જાની

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૫

‘Lok Gurjari-28’

Quartely Reffered Journal of Oral Traditional folk Literature of Gujarat, Edited by Dr. Balvant Jani, Published by ‘Shri Zaverchand Meghani Loksahitya Kendra’ and Gujarat Sahitya Academy, Gandhinagar-382017

ISSN : 2320-8872

પ્રત : ૫૦૦

પૃષ્ઠ : ૧૨+૧૪૦=૧૫૨

મૂલ્ય : છૂટક કિંમત રૂ. ૧૦૦-૦૦

(વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૩૦૦-૦૦, પંચવાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦-૦૦, વિદેશમાં રૂ. ૬૦૦-૦૦)

આવરણ ચિત્ર : પ્રતાપસિંહ બારહક - રાજકોટ

પ્રકાશક :

ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા

માનદ્ નિયામક,

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર,

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

ફોન : ૮૪૨૬૫ ૩૦૦૦૫

મુદ્રક :

કિંબા ગ્રાફિક્સ

૮૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ, નારણપુરા,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

ફોન : ૦૭૯-૨૭૪૮૪૩૮૩

સંપાદકીય.....

સંતસાહિત્ય વિશેના જ એક વિશેષ અંકની યોજના ઘણાં સમયથી ચાલતી હતી. મોટાભાગના અભ્યાસીઓના લેખો મળી ગયા. હજુ બે-ચાર લેખોની રાહ છે. તેને યથાવકાશે પ્રકાશિત કરીશું. બીજા વર્ષથી ‘લોકગુર્જરી’ને **પરામર્શી સામયિક**નો દરજ્જો મળે એવી યોજના પણ પાર પડી. એટલે આ અંકથી ‘લોકગુર્જરી’ આપણી ભાષાનાં રિફર્ડ જર્નલ (Reffered Journal) તરીકે પ્રકાશિત થાય છે. આપણી ભાષાના કંઠસ્થ પરંપરાના સાહિત્યના સંન્માન્ય વિદ્વાને લેખોને તપાસવાનું માનદ્સેવાકાર્ય સ્વીકાર્યું એટલે એમના પરત્વે ઋણભાવ પ્રગટ કરું છું. ‘લોકગુર્જરી’ ઉત્તમ ગુણવત્તાવાળું સામયિક બની રહે એવા પ્રયત્નોમાં મેઘાણી લોકસાહિત્યકેન્દ્રના માનદ્ નિયામકશ્રીનો, કુલપતિશ્રીનો અને સર્વે સદસ્યશ્રીઓનો સક્રિયતાપૂર્ણ સહયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ફળસ્વરૂપે ‘લોકગુર્જરી’એ ગત વર્ષે ISSN નંબર મેળવ્યો અને હવે આ વર્ષથી અઠ્ઠાવીસમા અંકથી રિફર્ડ જર્નલ તરીકેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ અઠ્ઠાવીસમા અંકથી ‘લોકગુર્જરી’ ત્રૈમાસિક બીજા વર્ષમાં પ્રવેશે છે. છેલ્લા વર્ષ દરમિયાન ચારેય અંક નિયમિત પ્રકાશિત થયા. આ વર્ષે પણ બીજા વર્ષનો પ્રથમ અંક જુલાઈમાં પ્રકાશિત થાય છે. આ સળંગ અઠ્ઠાવીસમો અંક છે. આ અંક વિશિષ્ટ રીતે સંતસાહિત્યના આપણા સ્વાધ્યાય, સંશોધન અને અધ્યયનના સુફળ સ્વરૂપ સહુ કોઈને જણાશે. અંકમાંના કુલ નવ લેખો બે વિભાગમાં વિભાજિત છે. પ્રથમ વિભાગના લેખો ‘સંતવાણી : આસ્વાદ અને અવબોધ’ શીર્ષક હેઠળ

મૂક્યા છે અને બીજા વિભાગનું શીર્ષક છે ‘ગુજરાત : ભક્તિ પરંપરા અને કબીરપરંપરા’. આમ બે વિભાગમાંથી ગુજરાતની ભક્તિપરંપરાનું, કબીરપરંપરાનું અને સંતવાણીના સ્વાધ્યાયનું ઐતિહાસિક ચિત્ર ઉપસે છે.

ડૉ. નરેશ વેદ ભારતીય અધ્યાત્મવિદ્યાના ઊંડા અભ્યાસી છે. આ અધ્યાત્મ-યોગવિદ્યા આપણી તળપટ્ટી સંતવાણીમાં સહજ રીતે રૂપકાત્મક અભિવ્યક્તિ પામી. મકરંદ દવે, કાન્તિલાલ કાલાણી, પુષ્કર ગોકાણી, રાજેન્દ્રસિંહ રાયજાદા આદિએ આ વિશે થોડા લેખો લખ્યા છે. નિરંજન રાજ્યગુરુ અને નાથાલાલ ગોહિલ આદિના ગ્રંથોમાં પણ રૂપકાત્મક ભજનવાણીના મર્મને અને મહત્તાને ચીંધી બતાવાયેલ છે. નરેશભાઈએ અહીં રૂપકાત્મક-રહસ્યાત્મક ગૂઢવાણી સંતોએ શા માટે પ્રયોજી? એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરીને એનો તળપટ્ટી સંતવાણીના ગૂઢજ્ઞાન અને ગૂઢવિદ્યા અપરિપક્વ વ્યક્તિ પાસે - ખોટી વ્યક્તિ પાસે આપણું અધ્યાત્મજ્ઞાન ન પહોંચે એટલે આ પ્રદેશના-પંથના પથિકોને જ સહજ સરળ રીતે સમજાય એવા રૂપકોને આશ્રયે આપણી યોગવિદ્યાના નીજ અનુભવની અભિવ્યક્તિ સ્વીકારી એવો તર્કપૂર્ણ અને અનુભવપૂર્ણ ઉત્તર એટલે સળંગ લેખ. તેમણે પચાસ જેટલાં પ્રચલિત અને પરંપરિત રૂપકોને એના ગર્ભિત અર્થ સાથે અહીં ખોલ્યા છે. ભજનવાણીના દૃષ્ટાંતો આપીને એ રૂપકમાં પ્રગટતા અર્થ ધ્વનિથી આપણને સુપરિચિત કર્યા છે. કેટલાંક રૂપકો પ્રતીકની કક્ષાએ પહોંચ્યા છે એ પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ઘણાં અર્થો તો એમણે જ અહીં પ્રથમ વખત પ્રસ્તુત કર્યા છે. ભજનના ઊંડાણથી અધ્યયન કરવા માટેની તેમણે પીઠિકા રચી આપી છે. ‘લોકગુર્જરી’ આવા લેખોથી રળિયાતપણાનો અનુભવ કરે છે. બીજો લેખ ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકનો છે. તેમણે અહીં ઇસ્માઈલી પરંપરાના મહત્વના પીર શમ્સ દ્વારા રચાયેલ ગોપીચંદ વિશેની આખ્યાનરચનાના ડૉ. બળવંત જાનીના સંપાદનની વિગતપૂર્વકની સમીક્ષા કરી છે. આ નવા વિષયની, મહત્વની ધારાની ઇસ્માઈલી ખોજના ધાર્મિક સાહિત્યની મધ્યકાલીન ગુજરાતની કથા રચનાનો પરિચય કરાવીને આપણાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં એ કઈ રીતે ઉમેરણરૂપ છે એની વિગતો પણ અભ્યાસપૂર્વક કહી છે. સમીક્ષાત્મક અવલોકનની સાથે-સાથે એમણે ભૂમિકા રૂપે પણ ઘણી વિગતો લખી છે. આ સંપાદનથી મધ્યકાલીન સમયના -કંઠસ્થપરંપરાના કથાસાહિત્યની ભાળ મળે છે. ડૉ. હસુભાઈએ નાથપરંપરાના ઇસ્માઈલી-નીજારીઓ સાથેના અનુસંધાન તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. આવા બધા કારણથી આ અભ્યાસલેખ આ વિષયના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી બની રહેશે અને મૂળ સંપાદનના

અભ્યાસ પરત્વે ભાવકોને દોરી જશે.

નાથપરંપરાના અભ્યાસમાં સતત રત રહેતા ડૉ. મનોજ રાવલે ‘ગોપીચંદ ભરથરીની વારતા’ નામના વનવાસી-સાહિત્યની રચનાને આધારે નાથપરંપરાના ઘણાં સંદર્ભો ખોલ્યા છે. કઈ રીતે નાથસંતો સાથે સંકળાયેલા સંદર્ભો અક્ષુણ્ણ રહ્યા, અબોટને અણીશુદ્ધ રહ્યા. એના અનુસંધાનના પ્રાચીન પરંપરિતરૂપના અંકોડા સાથે ડૉ. રાવલ આ સુદીર્ઘ અભ્યાસના માધ્યમથી જોડી આપે છે. મનોજભાઈનું દીર્ઘસૂત્રીપણું સકારણ છે, કેટલુંક પરંપરિત પ્રકારનું હોઈને એને લંબાણથી સ્પષ્ટ કરવાનું પણ આવશ્યક હોય છે. ડૉ. મનોજ રાવલનો આ અભ્યાસલેખ આપણાં નાથપરંપરાના અભ્યાસલેખો સંદર્ભે પણ ઘણો મહત્વનો બની રહે એ કક્ષાનો હોઈ એને અહીં પ્રકાશિત કરતાં પ્રસન્નતા અનુભવું છું.

ડૉ. બળવંત જાનીએ સોરઠી પરંપરાની સંતવાણીના ગિરનારી સંત વાઘનાથના શિષ્ય વેલનાથની શિષ્ય પરંપરાના સંતોની ભજનવાણીનો અહીં ક્રમશઃ રચનાના દૃષ્ટાંત સાથે વિગતથી આસ્વાદ કરાવેલ છે. આ નિમિત્તે મેઘાણીના અને મુખપાઠ પરંપરામાં પ્રચલિત દંતકથા સમાન ઘણી બધી વિગતો એક સાથે મળે છે. ભજનરચના સાથે સંકળાયેલા સંદર્ભો પણ સ્પષ્ટ થાય છે. એ કારણે ભજનસર્જન-રચના ઉદ્ભવનું પરંપરિત કારણ આપણને પ્રાપ્ત થતું હોઈને રચનાના આસ્વાદ અને અર્થઘટનમાં પણ ભાવકોનો પ્રવેશ શક્ય બને છે. આ પૂર્વે બળવંત જાનીએ ‘પરબ પરંપરા સાથે સંકળાયેલા સંતોની ભજનવાણી’નો ઐતિહાસિક ક્રમે આસ્વાદ કરાવેલો. આ પરંપરામાં રવિભાણ, મહાપંથ, રામાનંદી, સ્વામીનારાયણ આદિ મહત્વની સૌરાષ્ટ્રની સંતવાણીની પરંપરાનો પરિચય પ્રાપ્ત થશે. અને પંથનું દર્શન, સંતમતનું દર્શન પરંપરામાં કેવી-કેવી રીતે વિકસીને વિલસતું રહ્યું એનો પરિચય પ્રાપ્ત થશે.

પાંચમો લેખ ડૉ. દીપક પટેલનો છે. એમણે પણ ડૉ. હસુભાઈની માફક કૃતિલક્ષી સમીક્ષા દ્વારા એમનો અભ્યાસ પ્રસ્તુત કર્યો છે. મેઘાણી સંપાદિત ‘સોરઠી સંતવાણી’ની વિગતે વિવેચના તેમણે અહીં મૂકી છે. મેઘાણીના ‘સોરઠી સંતવાણી’ના પ્રારંભે મુકાયેલા લેખનું તત્ત્વ, તંત્ર અને તત્ત્વાભિનિવેશને તેમણે સ્પષ્ટ કરીને ચર્ચ્યો છે. મેઘાણીનો ઉદ્દેશ, મેઘાણીનું ક્ષેત્રકાર્ય અને મર્માઓ સાથેના મેળાપને કારણે આ ભજનસંપાદનને કેવું રૂપ પ્રાપ્ત થયું એની પણ તેમણે વિશદ્ રીતે તે ચર્ચા કરી હોઈને એમનો આ સમીક્ષાલેખ સંતસાહિત્યના તેમજ મેઘાણીસાહિત્યના અભ્યાસીઓને ખૂબ ઉપયોગી થશે. છટ્ટો લેખ સ્વામિનારાયણ સંત પરંપરાના

ચારણી સંતો બ્રહ્માનંદ અને દેવાનંદની ભક્તિમૂલક રચનાઓમાં પ્રયોજાયેલ ચારણી છંદો, ચારણી કાવ્યબાની અને ચારણી મૂલ્યનિષ્ઠાને કારણે કેવું આગવું રૂપ મળ્યું એ વિશેનો છે. એ પરંપરાના સંતોમાં આ બન્ને સંતોની વાણી વિશિષ્ટ રીતે ઉપસે છે એનો અહીં આસ્વાદ કરાવાયો હોઈને આપણને સ્પર્શી જાય છે. પ્રા. દેવેન્દ્ર ગઢવીએ અહીં પસંદ કરેલી રચનાઓ, ચારણી કાવ્યબાની અને કાવ્યપદાર્થની આ સંતોની અભિજ્ઞતાની પણ ઓળખ બની રહે છે.

આમ પ્રથમ વિભાગના આ છ લેખો ખરા અર્થમાં ગુજરાતી સંતવાણીના સંપાદનોની આલોચના, ઓળખ અને આસ્વાદ તથા અવબોધ કરાવતા હોઈને સાંપ્રત અભ્યાસીઓને ઘણું વિચારભાથુ પૂરું પાડનારા છે. અહીં ગીરનારી અને નાથપરંપરા વિશે પ્રમાણમાં વધુ લેખો છે. રૂપકાશ્રિત ભજનવાણીમાં પણ નાથ અને કબીર પરંપરાના દૃષ્ટાંતો વિશેષ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણી સંતવાણીનું સત્ત્વ, તત્ત્વ આ નિમિત્તે સ્પષ્ટ થાય છે. એ ભજનવાણીનું ભાવવિશ્વ કેવું અર્થપૂર્ણ, મર્મપૂર્ણ અને હૃદયસ્પર્શી છે એનો પરિચય પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંતવાણીમાં કેવા સનાતન પ્રશ્નો અને શાશ્વતમૂલ્યો પ્રયોજાયા છે એની આપઓળખ આપણી અસ્મિતાનું ગૌરવભાન કરાવે છે. આ સંતવાણીનું અનુસંધાન આપણી પ્રાચીન જ્ઞાન સંકલ્પના સાથે અને વિભાવના-વિચારધારા સાથે કેવું તીવ્રતાથી જકડાયેલું અને જળવાયેલું છે તેનો ખ્યાલ પણ આ અભ્યાસલેખોમાંથી પ્રાપ્ત થતો હોઈને આપણાં અધીતની ઓળખ કરાવતા આ લેખો અને એના અભ્યાસી લેખકો પરત્વે મારી પ્રસન્નતા પુનઃ પ્રગટ કરું છું.

બીજા વિભાગનું શીર્ષક છે ‘ગુજરાત : ભક્તિપરંપરા અને કબીરપરંપરા’ અહીં કુલ ત્રણ અભ્યાસલેખો સંપાદિત કર્યા છે. પહેલો અર્થાત્ સાતમો લેખ સંતસાહિત્યની ભક્તિપરંપરાના સાહિત્યના મોટા સંગ્રાહક, સંવાહક અને અભ્યાસી ડૉ. હસમુખ વ્યાસનો છે. તેમણે દ્રવિડમાંથી ઉદ્ભવ પામીને ભક્તિ પરંપરાના થયેલા પ્રસરણની વિગતોને એકસાથે અહીં સંકલિત કરીને મૂકી આપી છે. આ કારણે ભક્તિ પરંપરાના મૂળ અને કુળથી પરિચિત થવાય છે. ડૉ. વ્યાસ પાસેથી ભારતીય પરંપરાના સઘળા સંદર્ભો અહીં એક સાથે હાથવગા બની રહીને સુલભ થાય છે. મોનિયર વિલિયમ્સથી માંડીને આપણા ઉપનિષદો, અને પરંપરામાં પ્રચલિત મતનું વિવરણ પણ ડૉ. વ્યાસે કર્યું હોવાને કારણે એ દોહાના મૂળ સ્વરૂપથી અને એના પછીના રૂપાંતરણનો પણ આપણને ખ્યાલ અહીંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીસ-ચાલીસ જેટલા સંદર્ભગ્રંથોના ઉલ્લેખથી આ વિશેના વિવિધ મતના

અને વિચારધારાની પ્રકાશિત સામગ્રી સંપ્રાપ્ત થાય છે. આવા બધા કારણે આ સ્વાધ્યાયલેખ પણ ઘણી મહત્તા ધારણ કરે છે.

ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુનો લેખ કબીરસાહેબની શબ્દ સરવાણી ગુજરાત સાથે કેટલી ગાઢ રીતે સંકળાયેલી અને સંદર્ભાયેલી છે તે વિશેનો છે. કબીર વડથી માંડીને કંઈ કેટલીય સાખીઓ, ભજનો અને દસ્તાવેજી આધાર સાચવતા સ્થાનોની વિગત પણ અહીં સ્થાન પામી છે. ડૉ. નિરંજનભાઈએ કબીરથી પ્રભાવિત થઈને અહીં ગુજરાતમાં ખૂબ જ લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરેલા રવિ ભાણ પરંપરાનો ઉલ્લેખ પણ મુક્યો છે. આ બધી સામગ્રીનું માત્ર સાહિત્યિક કે સાંપ્રદાયિક જ નહીં પરંતુ સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ ઘણું છે.

નવમો લેખ ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલનો છે. તેમણે ખૂબ જ વિગતથી કબીર અને રવિ-ભાણ સંપ્રદાયનો ગુજરાત સાથેનો પ્રગાઢ સંબંધ ચર્ચ્યો છે. ડૉ. નાથાલાલભાઈ જાતે પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈને કબીર પરંપરાના ગુજરાતના તમામ સ્થાનકોથી પૂરા પરિચિત થયા છે. રવિસાહેબ અને ભાણસાહેબ તથા ત્યાર પછીના સંતપરંપરાના સંતોના જીવન અને કવનથી પણ તેઓ પૂરા પરિચિત છે. આ સાહિત્યમાં કયા-કયા ઘટકો નિહિત છે તે બધું પણ તેમણે અહીં લેખમાં સમાવિષ્ટ કરેલ છે. આમ દસ્તાવેજી આધારસામગ્રી, અધિકૃત સંદર્ભો અને સાહિત્યકૃતિના સંતવાણીના વિપુલ દૃષ્ટાંતોને કારણે ગુજરાત સાથેનો કબીર અને ભાણ-રવિસાહેબની શિષ્યપરંપરાનો કેવો દૃઢ અનુબંધ અકબંધ રીતે જળવાઈ રહ્યો એની માહિતી અને જ્ઞાન અહીંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આવા કારણથી આ અભ્યાસલેખ પણ પૂરી મહત્તા ધારણ કરે છે.

ભક્તિ પરંપરા, કબીર અને રવિ-ભાણપંથની શિષ્યપરંપરાના ગુજરાત સાથેના ભાવાનુસંધાનની વિગતોને વિષય બનાવીને લખાયેલા આ ત્રણેય અભ્યાસલેખો ભક્તિપરંપરા સાથે ગુજરાતનો પ્રાચીન-મધ્યકાલીન સંદર્ભ સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં ભક્તિપરંપરાના મૂળ અને કુળની આલોચના છે તો સાથે-સાથે કબીર અનુપ્રાણિત સંતસાહિત્ય સંદર્ભે ગુજરાતનો પ્રતિઘોષ પણ સંભળાય છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું તેજસ્વી પ્રકરણ કબીર અને રવિ-ભાણ પરંપરા છે. અધ્યાત્મવિદ્યાની તળપટ્ટી લોકસંત સંસ્કૃતિએ કરેલી જાળવણી, જતન અને સંરક્ષણ સંદર્ભે પણ ગુજરાતે કેવી ખેવના દાખવી એના સબળ દૃષ્ટાંત આ ત્રણેય અભ્યાસલેખો છે. અધિકૃત સંદર્ભો, પ્રત્યક્ષ મુલાકાત અને ક્ષેત્રકાર્ય આધારિત સત્ય. તથ્યપૂર્ણ દસ્તાવેજી આધારસામગ્રી અને શ્રદ્ધેય પ્રકારની સંતવાણી એમ

ત્રિવિધ પ્રકારની સામગ્રીની સમીપ આપણો સંપર્ક રચાવી આપતા આ અભ્યાસલેખો આ કારણે આપણાં અભ્યાસનો વિષય બનતા રહેશે.

* * *

સંતસાહિત્ય સંદર્ભે સાંપ્રત ચર્ચા-પરિચર્ચા આ નવેય લેખોના કેન્દ્રમાં છે. આપણી તળપટ્ટી લોકસંત સંસ્કૃતિના મૂળ કેટલા ઊંડા છે અને શાખા કેવી ઊંચાઈ ધરાવે છે એનો વિશ્વસનીય રીતે સંદર્ભ સૂચવતા આ બધા લેખો આપણાં આજના અતીતના પરિચાયક છે. આપણો સ્વાધ્યાય, આપણા સંશોધનો, આસ્વાદ, અર્થઘટન અને અવબોધ આપણને આજના વિદ્યાતપમાં ક્રિયાશીલ તપસ્વીઓ પરત્વે ઊંડી શ્રદ્ધા જન્માવે છે. આપણી આજ ઘણી ઊજળી છે, આવતીકાલ વધુ ઊજળી બની રહેશે તેવી શ્રદ્ધા છે. રાજકોટની પ્રાદેશિક માહિતી કચેરીના સંયુક્ત માહિતી નિયામકશ્રી નટુભાઈ પરમારે કેન્દ્રના આખા વર્ષની પ્રવૃત્તિનો પરિચય કરાવતો અહેવાલ તૈયાર કર્યો અને લોકસાહિત્ય-ચારણીસાહિત્યના અભ્યાસી સનંદી અધિકારી અને તાજેતરમાં ગુજરાતના માહિતી કમિશ્નર (આર.ટી.આઈ.) તરીકે નિયુક્તિ પામેલાં વસંતભાઈ ગઢવીએ રાજસ્થાનના કાર્યક્રમનો પ્રતિભાવ 'ફૂલછાબ'માં પ્રસિદ્ધ કરેલ એ બન્ને લેખો અહીં સાભાર પુનઃમુદ્રિત કર્યા છે. આ સંતસાહિત્ય ચર્ચા-પરિચર્ચા એક શ્રદ્ધેય મોરારિ બાપુના સત્ય, પ્રેમ અને કરુણા સંપન્ન હૃદયથી-હાથથી લોકાર્પિત થાય છે એનો ખૂબ આનંદ છે. અસ્તુ.

ગુરુપૂર્ણિમા, ૨૩-૭-૨૦૧૩

ડૉ. બળવંત જાની

email : balvantjani9@gmail.com

‘લોકગુર્જરી’ - ત્રૈમાસિક

- * ‘શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર’ દ્વારા પ્રકાશિત ત્રૈમાસિકના એક વર્ષમાં કુલ ચાર અંકો જૂન, સપ્ટેમ્બર, ડિસેમ્બર અને માર્ચ માસમાં પ્રગટ થશે.
- * ‘લોકગુર્જરી’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩૦૦-૦૦ છે, પંચવાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦-૦૦ છે અને વિદેશ માટે રૂ. ૬૦૦-૦૦ છે.
લવાજમ ચેક દ્વારા સ્વીકારવામાં નહીં આવે. લવાજમ રોકડથી અથવા મ.ઓ. દ્વારા મોલકવું, ડ્રાફ્ટ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના નામે જ મોકલવા વિનંતી.
- * છૂટક અંકો મેળવવા માટે પણ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અભિલેખાગાર ભવન, ગુલાબ ઉદ્યાન સામે, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૧૭. ફોન : (૦૭૯) ૨૩૨૫૬૭૯૭-૯૮૮નો જ સંપર્ક કરવો.
- * ‘લોકગુર્જરી’માં પ્રગટ થતાં લખાણોની પસંદગી બાબતે સંપાદકનો નિર્ણય આખરી ગણાશે. પ્રગટ થતાં લખાણોની રીતિ અને વિચાર સાથે કેન્દ્ર તેના સંપાદક, નિયામક, સલાહકાર સમિતિની સહમતિ અનિવાર્ય નથી. જવાબદારી જે તે લેખકની રહેશે.
- * લોક, સંત અને ચારણી સાહિત્યના વિવેચન લેખો, મુલાકાતો ઇત્યાદિ પ્રકારની સામગ્રી ગુણવત્તાના ધોરણે સ્વીકારવામાં આવશે. ગ્રંથાવલોકન અને સાભાર સ્વીકાર માટેના પુસ્તકો પણ આવકાર્ય છે.
- * લેખકોએ પ્રત્યેક કૃતિ કે લખાણ નીચે પોતાનું નામ-સરનામું તથા ફોન નંબર અવશ્ય જણાવવાં.
- * સ્વીકૃત કે અસ્વીકૃત કૃતિની જાણકારી મેળવવા અથવા કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનાં નામ સરનામાવાળું પોસ્ટકાર્ડ કે પરબીડિયું જોડવું અનિવાર્ય છે. એ સિવાય પ્રત્યુત્તર આપી શકાશે નહીં.
- * સાહિત્યિક કૃતિઓ મોકલવાનું સરનામું :
ડૉ. બળવંત જાની, ‘તીર્થ’, ૨૬૪, જનકપુરી, યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૫
- * અંકો રવાના થયા પછી કોઈ અંક ગ્રાહકને ન મળે તો કેન્દ્રની જવાબદારી રહેતી નથી. ગ્રાહકનંબર સાથે પત્ર લખવાથી અંક ઉપલબ્ધ હશે તો અકાદમીના કાર્યાલય દ્વારા મોકલવામાં આવશે.
- * અંક તેમ જ લવાજમ અંગેનો પત્ર વ્યવહાર ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અથવા ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર ખાતે કરવો.
- * હર્ષદ ત્રિવેદી, મહામાત્ર, અને શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અભિલેખાગાર ભવન, ગુલાબ ઉદ્યાન સામે, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨ ૦૧૭. ફોન : (૦૭૯) ૨૩૨૫૬૭૯૭-૯૮૮

અનુક્રમણિકા

વિભાગ - ૧ : સંતવાણી : આસ્વાદ અને અવબોધ

૧. રૂપકાશ્રિત ભજનો : આસ્વાદ અને અવબોધ	ડૉ. નરેશ વેદ	૩
૨. ‘પીર શમ્સકૃત રાજા ગોવરચંદનો આખિયાન’ :
આસ્વાદ અને અવબોધ	ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક	૧૨
૩. ‘ગોપીચંદ ભરથરીની વારતા’ :
આસ્વાદ અને અવબોધ	ડૉ. મનોજ રાવલ	૨૬
૪. ગિરનારી લોકસંત પરંપરાની ભજનવાણી :
આસ્વાદ અને અવબોધ	ડૉ. બળવંત જાની	૪૧
૫. ‘સોરઠી સંતવાણી’ :
આસ્વાદ અને અવબોધ	ડૉ. દીપક પી. પટેલ	૬૨
૬. બ્રહ્માનંદ અને દેવાનંદ સ્વામીની
ચારણીશૈલીની સંતવાણી :
આસ્વાદ અને અવબોધ	પ્રા. દેવેન્દ્ર એ. ગઢવી	૮૪

વિભાગ - ૨ : ગુજરાત : ભક્તિપરંપરા અને કબીરપરંપરા

૭. ભક્તિપરંપરા : મૂળ અને કુળ	ડૉ. હસમુખ વ્યાસ	૯૩
૮. કબીર સાહેબની શબ્દ સરવાણી
અને ગુજરાત	ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ	૧૧૦
૯. ગુજરાતની પ્રમુખ સંતસાહિત્ય પરંપરા :
કબીર-રવિ ભાણ સંપ્રદાય	ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ	૧૧૯
□ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર -
સંસ્થાવૃત્ત	અંબાદાન રોહડિયા	૧૩૯

વિભાગ-૧

સંતવાણી : આસ્વાદ અને અવબોધ

રૂપકાશ્રિત ભજનો : આસ્વાદ અને અવબોધ 'સોરંગા સાધુના શબ્દ'

ડૉ. નરેશ વેદ

‘એવી ઝણણ ઝાલર વાગી, મેં તો જોયું તખત પર જાગી’, ‘રવિએ રમતાં દીઠો રે, બાવો છે ઝીણો ઝીણો’, ‘ઘૂંઘટ કા પટ ખોલ તોહે પિયા મિલેંગે’, ‘કોઈ રેહંદા રે ઉનમુની મુદ્રા માંઈ’, ‘નવેકાંકરીથી ન્યારો, પ્યારો, નવે કાંકરીથી ન્યારો’, ‘અબ મેં ક્યા કરુન મેરા ભાઈ? મરઘલા ગયા ખેત સબ ખાઈ’, ‘અચરત નજરે આયા સંતો, જલમેં જ્યોતિ જગાયા’ — જેવાં ભજનો વાંચતાં કે સાંભળતા સામાન્ય વાચકો કે શ્રોતાઓ એને સમજવામાં મૂંઝવણ અનુભવે છે. ‘એવી ઝણણ ઝાલર વાગી’ એટલે કઈ ઝાલર? ક્યાં વાગી? ‘મેં જોયું તખત પર જાગી’ તખત એટલે શું? કોણ ત્યાં જાગીને શું જુવે છે? ‘રવિએ રમતાં દીઠો રે, બાવો છે ઝીણો ઝીણો’ આવો ઝીણો બાવો એટલે કોણ? ઘૂંઘટનો પટ એટલે કોનો અને શાનો ઘૂંઘટ? એ ખોલવાથી ક્યો પિયા મળે? કોઈ ઉનમુની મુદ્રામાં રહે છે એટલે શું? કોણ એ મુદ્રામાં રહે છે? નવ કાંકરી એટલે શું? એનાથી ન્યારો અને પ્યારો કોણ છે? ‘મરઘલા ગયા ખેત સબ ખાઈ’ એટલે ક્યા મરઘલા, ક્યું ખેતર ખાઈ ગયા? જલમાં જ્યોતિ જગાવે છે કોણ? કોનો એ અચરજયુક્ત ખેલ છે? એવા પ્રશ્નો એમના મનમાં ઊઠવા લાગે છે. આવા પ્રશ્નો ઊઠે એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે આ બધાં ભજનોમાં ‘સપાટ બયાની’ નથી. મતલબ કે વાત સીધી રીતે કહેવાઈ નથી,

આડકતરી રીતે કહેવાઈ છે. શબ્દની અભિધાશક્તિવડે નહીં પણ લક્ષણાશક્તિ કે વ્યંજનાશક્તિ દ્વારા કહેવાઈ હોય છે. એટલે વાચક કે શ્રોતાને પ્રથમ વાંચને કે શ્રવણે હાથ લાગતો વાચ્યાર્થ બંધ બેસતો થતો નથી, તેમણે ભજનનો લક્ષ્યાર્થ કે વ્યંગ્યાર્થ લક્ષમાં લેવો પડે છે.

અંતરની ગૂઢ અનુભૂતિઓ અને સૂક્ષ્મ સંવેદનાઓને વાણીના માધ્યમથી પ્રગટ કરવી એ જરાય સહેલું નથી. એવી અનિર્વચનીય અનુભૂતિ કે અકથ્ય સંવેદનાઓને વાણીના વાઘા પહેરાવીને શબ્દમાં મૂર્ત કરવાનું કામ ઘણું કપરું હોય છે. પણ એ અનુભૂતિ અને સંવેદનાઓ જ એટલી પ્રબળ હોય છે કે તે એમનું યથાયોગ્ય વાણીસ્વરૂપ આપોઆપ ખોળી લે છે. મહદંશે એવું યથાયોગ્ય વાણીસ્વરૂપ એટલે રૂપકાત્મક કે પ્રતીકાત્મક પદાવલિ. સંતો પોતાની ગૂઢ અને ગુહ્ય અનુભૂતિઓ અને સંવેદનાઓને રૂપક કે પ્રતીકનો સહારો લઈ મૂર્ત કરતા હોય છે. એટલે જ્યાં સુધી જે તે ભજનમાં આવતાં રૂપકો કે પ્રતીકો સમજવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ ભજન સમજવું અઘરું થઈ પડે છે.

આટલી ભૂમિકા પછી રૂપક અને પ્રતીક વચ્ચેનો ભેદ સમજી લઈએ. રૂપકમાં જે વાત, વિચાર કે ભાવ પ્રગટ કરવા હોય તેના ઉપર કોઈ અન્ય વસ્તુ કે પદાર્થનું રૂપ ઓઢાડવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે, જ્યારે પ્રતીકમાં જે વાત, વિચાર કે ભાવ રજૂ કરવા હોય તેને અધ્યાહાર રાખી, તેનો સંકેત, ઈંગિત કે ઈશારો આપે તેવાં સૂચક, વાચક કે પ્રતિનિધિ વાત, વિચાર કે ભાવને રજૂ કરવામાં આવતાં હોય છે. રૂપકાત્મક પદાવલિમાં, જે નિરૂપ્યમાણ ભાવ, અનુભૂતિ કે સંવેદના હોય તેનું પ્રતીકાત્મક પદાવલિની માફક સાવ તિરોધાન કરવામાં નથી આવતું; માત્ર એની સરખામણી એને મળતા કે ભળતા કોઈ પદાર્થ સાથે કરવામાં આવે છે. જ્યારે પ્રતીકાત્મક પદાવલિમાં નિરૂપ્યમાણ ભાવ, અનુભૂતિ કે સંવેદનાનું સાવ તિરોધાન કરી એની જગ્યાએ એને મળતા કે ભળતા કોઈ પદાર્થ દ્વારા આડકતરી રીતે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. એટલે કે એમાં પ્રસ્તુતનું તિરોધાન અને અપ્રસ્તુતનું વિધાન કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘બીન ધાગે કી સૂઈ યહ જિંદગી, સિયે ન કુછ બસ યુભ યુભ જાયે / કટી પતંગ સમાન પૃથ્વી યહ, લલયાયે પર હાથ ન આયે’ એમાં જિંદગીની સોય સાથે અને સંસારની કપાયેલા પતંગ સાથે સરખામણી કરી એના અર્થની ગડ તુરત બેસાડી શકાય છે. પણ ‘ઝીની ઝીની રે બીની યદરિયા’ એમાં ઝીણા વણાટથી વણેલી ચાદર એટલે શું એનો અર્થ બેસાડવામાં એના પ્રતીયમાન અર્થને લક્ષમાં લેવો પડે છે. પહેલું દૃષ્ટાંત રૂપકાત્મક પદાવલિનું

છે અને બીજું દૃષ્ટાંત પ્રતીકાત્મક પદાવલિનું છે એ સમજાશે.

કેટલાક લોકોના મનમાં એવો પ્રશ્ન ઊઠે કે શા માટે સંતોએ આવી રૂપકાત્મક કે પ્રતીકાત્મક પદાવલિ યોજી હશે? એનો ઉત્તર એ છે કે સંતોને કેવળ સંસારની અસારતા, જીવનની ભંગુરતા કે ભગવાનની ભક્તિની જ વાત કરવાની નથી હોતી. એમને એ ઉપરાંત આત્મજ્ઞાન અને જીવ-બ્રહ્મના યોગની વાત પણ કરવાની હોય છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ અધ્યાત્મવિદ્યા અને યોગવિદ્યાની પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ પણ એણે યોજવી પડે. એ સંજ્ઞાઓ પાછળ અધ્યાત્મની કે યોગની કોઈ અવધારણા (concept) રહેલ હોય છે. તેથી તેમને એ અનુભૂતિઓનું એ પરિભાષા અને સંપ્રત્યય સાથે સમાયોજન સાધી અભિવ્યક્તિ સાધવી પડે.

એનો બીજો ખુલાસો એ છે કે સંતોએ કવિકર્મ દાખવી કાવ્ય રચવા આવી ભજન રચનાઓ કરી નથી હોતી. જે વિદ્યા કે જે જ્ઞાન ગુપ્ત છે, કેવળ ગુરુગમ્ય જ છે એ જેઓ પાત્રતા ધરાવતા અધિકારી શિષ્યો અને મુમુક્ષો હોય છે એમને એ વિદ્યા કે એ જ્ઞાન આપવા માટે કરી હોય છે. આવી ગૂઢ વિદ્યા કે ગુહ્ય જ્ઞાન એ ગુરુના ચરણોમાં આર્તભાવે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક બેસીને સાધક શિષ્ય ગુરુની વાત સાંભળી, સમજી, આત્મસાત કરીને એને આચરણમાં ઉતારવાની હોય છે. એટલે ભજન એ ગાવાની કે ગાયકીની ખૂબીઓ દેખાડવાની વસ્તુ નથી, આચરણમાં ઉતારેલ વિદ્યા કે જ્ઞાનવડે જીવન જીવવાની ક્રિયા છે. તત્ત્વતઃ ભજન એ આરાધના છે. એમાં મુખ્ય તત્ત્વ (core element) આરાધ છે. ગઝલનું હાર્દ તેમાં વ્યક્ત થતો 'મિજાજ' છે તેમ ભજનનું હાર્દ તેમાં વ્યક્ત થતું 'આરાધ'નું તત્ત્વ છે. જેમ ઈસ્લામી દેશોમાં ગઝલ એ ગાવાનું કે સમારંજનનું કાવ્યસ્વરૂપ ન હતું; જીવન જીવવાની શૈલી હતી તેમ હિંદુ રાષ્ટ્રોમાં ભજન પણ ગાન કે શ્રોતૃરંગત/સંગત માટેનું કાવ્યસ્વરૂપ નથી; એ પણ સાધકે જીવન જીવવા અને જોગવવાની એક લક્ષણ છે, જીવનતરાહ (life style) કે જીવનરાહ (way of life) છે. આ રાહ કે તરાહ સૌને માટે સુગમ કે સુલભ નથી, પાત્રતા ધરાવતા અધિકારી શિષ્યસાધક માટે છે. એ માત્ર આવા અધિકારી શિષ્યસાધકો સમજી અને આચરી શકે એ માટે સંતોની વાત સીધીસાદી વાણીને બદલે રૂપકાત્મક કે પ્રતીકાત્મક પદાવલિમાં વ્યક્ત થાય છે.

આટલી ચર્ચા પછી આપણે સંતવાણીમાં વપરાતાં રૂપકો વિશે વાત કરીએ. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલે એમના 'ભજન રૂપદર્શન' નામક પુસ્તકમાં રૂપકાત્મક ભજવાણીની વિશદ ચર્ચા કરી છે. એમાં એમણે રૂપક પ્રકારનાં ભજનોમાં માનવદેહ

માટે વપરાયેલાં રૂપકો - બંગલો, કિલ્લા-ગઢ, ચૂંદડી, પટોળી, એકતારો, તંબૂરો, સતાર, જંતર, મંજરા, ચરખો, રેંટિયો, એરણ, ખલકો; જીવ અને આત્મા માટે વપરાયેલાં રૂપકો - મોરલો, વણઝારો, હંસલો, હાટડી, શેઠ, અનહદ નાદને સમજાવતાં રૂપકો - ઝાલરી, બંસરી, વાંસળી, મોરલી, ડંકા-ટકારો, નોબત વગેરે, માનવદેહ અને પ્રકૃતિને ઓળખાવતાં રૂપકો - આંબો, ખેતર, વાડી, જળ, વરઘોડો, માંડવો; ભજન અમલનાં રૂપકો - જ્ઞાન હોક્કો, ગાંજો, ભાંગ. શબદ જ્ઞાન સમજાવવા વાપરેલાં રૂપકો - ખ્યાલો, કટારી, બાણ વગેરે અને ગૂઢ રહસ્યોને સમજાવવા - મોતી, વચન, શબદ, નામ-જેવાં રૂપકોની ઉદાહરણો સાથે ઘોતક ચર્ચા-વિચારણા કરી છે. એ ઘણી ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક છે.

આવાં બીજાં અનેક રૂપકો ભજનોમાં યોજાયાં છે. એમાં કેટલાંક સરળ હોવાથી, કેટલાંક જાણીતાં હોવાથી તો કેટલાંક રૂપકો સંદર્ભ ઉપરથી સમજાઈ જાય છે. જેમ કે, તખત (આસન), સરવર તીર (માન સરોવર), કચ્છી માટી કા કુંભ (મનુષ્ય શરીર), સપ્ત ઘાત કાયા (અસ્થિ, માંસ, નાડી, ત્વચા અને રોમ જેવી સાત ધાતુનું બનેલું મનુષ્ય શરીર), જીવભમરો (અહીં તહીં ભટકતો જીવ), દયાકફની (દયા અને ક્રુશાનો ભાવ), ખમાખલકો (ક્ષમાભાવવાળો વેશ), ચક્રભેદન (અંશિભેદ), જ્ઞાન કા ગેંદ (જ્ઞાનનો દડો), સુરત કા દંડ (સુરતાની ગેડી), લેહ લગામ (લગનીની લગામ), જ્ઞાન કા ઘોડા (જ્ઞાનરૂપી અશ્વ), સુરત-નિરત ચટકા (આત્મરાગ અને વૈરાગ્યનો સ્વાદ), નાદ એરણ (નાદમયી સુષુમ્ણારૂપી એરણ), બુંદ હથોડા (જ્યોતિર્બિંદુનો પ્રહાર કરતો હથોડો), કાચી હાંડી (સ્વત્ત્વ જાણ્યા વિનાનું જીવન), બારબીજ (બારરાશિમાં જન્મ પામતો મનુષ્ય), બાર બીજનો ઘણી (વિશ્વવિધાતા), સરભંગી (સર્વાંગી, સાવધાન, સત્યનિષ્ઠ, સારગ્રાહી ગુરુ), કાયા હમારી નાલિ (શરીર બંદૂકની નાળરૂપ છે), શીલલંગોટ (ચારિત્યનો કચ્છ), કરણીકૂંડી (આચરણરૂપી પાત્ર), નેકુર કરવા (નેકી, ઈમાનદારી રૂપ લોટો), ફૂલફીરી (ફૂલ જેવું સ્વચ્છ જીવન જીવતો યોગી), સૂરતાની સાણસી (લયકારી, લગનીની પકડ), હીરો (આત્મતત્ત્વરૂપ હીરો), માણેક - (તત્ત્વપદવારા પરમતત્ત્વ), ચતુર ચંદનનું લાકડું (ચિત્તરૂપી સુખડનું લાકડું), શબદવાંસલે છોલું (ગુરુમંત્રથી ઘાટ આપવો) ભક્તિ શૂરાની, શિરને સાટે, શબદોને બાણે, ભજનનો ભાલો, ખાંડાની ધારે ખેલવું, ભાંગ્યું ભ્રમનું તાળું, જ્ઞાનગરીબી, હરિનામનું હાટ, ભક્તિનો વેપાર, ધીરપની ઢાલું, સતની તરવાર, શીલસંતોષનાં બપ્તર, કાયા કાગળ કેરી કોથળી, સતની કમાનું, સ્વર્ગનાં સામૈયા, સતની એરણ, સાસ-ઉસાસની ધમણ, ઓહં અંચળો, સોહં ચીપિયો, વચનવિભૂતિ, જ્ઞાનગણેશિયો, શબદગલોલા, ભવકો

બુરજ, સતનો ચરખો, પ્રેમનું પીંજણું, સતની સારડી, જેવાં રૂપકો. ભજનમાં આવતી આવી રૂપકાશ્રિત વાણીનો અર્થ બેસાડી શકાય છે.

પણ ભજનોમાં કેટલાંક એવાં રૂપકો પ્રયોજાયાં હોય છે કે એમનો અર્થ સમજવા મથામણ કરવી પડે છે. જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, કર્મમાર્ગ અને યોગમાર્ગની જાણકારી હોય અને સંતવાણીનું સતત સેવન કર્યું હોય તો આવાં રૂપકોનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. જેમ કે, બાવન બજારું (આ વ્યક્ત જગત), ચૌરાસી ચૌટા (લખ ચોરાશીરૂપ અનેક જન્મના ફેરાઓ), તલભર તાળાં (રહસ્ય સંઘરી રાખતી આંખની કીકી), રજભર કૂચી (ગુરુચરણની રજ), જલ બિચ અગન (જલમયી પ્રકૃતિમાં પ્રાણાગ્નિની હયાતી), અગન બિચ પવના (શ્વાસ-ઉચ્છવાસ), જલ કેરી મછલી (નિમ્નગામી વૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત રહેતો જીવાત્મા), થલ મેં વિયાણી (પ્રાણની કેવળ કુંભક અવસ્થામાં નવચૈતન્યનો થતો જન્મ), ઈંડા અધર જમાયા (નિરાલંબ ચૈતન્યનું પ્રગટીકરણ), ભમ્મર ગુફા (ભૂમધ્ય, ભ્રૂકૃટિ), પંખી એક વહાં ચણ ચુગતા હૈ, ચાંચ પાંખ નહીં કાયા (આત્મપુરુષ), ઊલટા પથ (મન, વાણી અને પ્રાણને ઊલટાવવાની યૌગિક પ્રક્રિયા), ત્રિવેણીનો ઘાટ (જ્યાં મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર મળે છે તે બે ભૂમધ્યેનું સ્થાન), ઉનમુન સ્થિતિ (મનથી પર અવસ્થા), ગગન મેં રહના (ચિદાકાશના પ્રદેશમાં પહોંચ), બ્રહ્મસૂરતકી ઠોર (મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર ત્રણેયનો ભેદ થતાં જે આંતરિક પ્રકાશનું પ્રાગટ્ય એટલે કે પરમ જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મભાવનો થતો અનુભવ), અમર ઘટા / પ્રેમઘટા ઉમળ આચી (નામજપના રસાયણથી મર્ત્ય પિંડની મર્યાદાઓ તૂટતાં ચિદાકાશમાં પ્રસરતી આનંદામૃતની સરવાણી, રતનિયા વેરાય અનુભવની ભીતરના અનુભવરૂપ અનુભૂતિના ચમકારા પમાયા, રણઝણ બાજાં (અનાહત નાદ શ્રવણગોચર થતાં અનુભવાતા આનંદના સૂર), ઝલમલ જયોતિ (પ્રજ્ઞાનના પ્રકાશથી અનુભવાતી દ્યુતિ), નવ દરવાજા વશ કર લીના (ઈન્દ્રિયોના વિષયોને નાથવા), સૂનમાં સમાય (અહંનો સર્વથા લોપ), ઊલટ સાધના/ઊલટી ધારા/ઊલટીવીળ ઈંડા અને પિંગળામાં શ્વાસની સમઅવસ્થા અને સુષુમ્ણાનો મૂર્ધા ભણી ઊર્ધ્વ પ્રવાહ વહેવો), શૂરાપુરા (મહા બળવાન ઈન્દ્રિયો અને પૂર્ણ સામર્થ્યવાળો આત્મા) ત્રીન શોધો (મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં રહેલા સત્ત્વ, રજસ અને તમસ ગુણોનું શોધન કરવું), પાંચ બાંધો (મનગમતા વિષયો તરફ ખેંચાતી આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચા જેવી પાંચ ઈન્દ્રિયોને સંયમિત કરવી), જુગત સે નર જીવે (આહાર-વિહાર) નિદ્રા, જાગૃતિ અને પ્રવૃત્તિમાં યથાયુક્તરૂપે રહેતો યોગી), નવ દુવારા નગરી (બે આંખ, બે કાન, બે નાસિકા, એક મુખવિવર, પાયુ અને ઉપસ્થ મળીને નવ દ્વારવાળા બનતું શરીર), અચલ્યો રસ (જે કદી ઝેંઠો નથી

થયો તેવો નિત્ય તાજો અને અબોટ પૂર્ણ આનંદનો પ્રેમ રસ), સ્વાંગ કા પૂરા, ડિંભકા સૂરા (વેશમાં પૂરો પારંગત અને દંભ / આડંબરમાં પાવરધો ધૂર્ત ગુરુ), હંસગાયત્રી (શ્વાસ અને ઉચ્છવાસ સાથે અનાયાસ અને અવિરત ઊઠતો 'સોઝહં' નો ધ્વનિ), ગૌરીપુત્ર ગણેશ (પ્રથમ વાફ્ફોટ એટલે ગૌરી અને તેનો ધ્વનિ તે ગણેશ મતલબ કે આદિ ધ્વનિ ઝુંકાર), ઊલટી લહેર સમાણી (વૃત્તિઓનું બહિર્મુખતા ત્યજી અંતર્મુખ થઈ પરમ તત્ત્વભણી વહેવું), નિર્મળ પાણી (શુદ્ધ આનંદ), પાની મેં દો પર્વત (હું અને તુંનો, મારા ને તારાનો, મોહને માયાનો દ્વંદ્વરૂપી એક અને જીવ અને શિવરૂપ દ્વૈતનો બીજો અવરોધ), ઉપજન લાગા (જીવમાંથી શિવભાવની ઉત્પત્તિ અથવા સીમમાંથી અસીમની ઝાંખી થવી), પાંચ ચોર (આત્મધનની ચોરી કરતી આંખ, કાન, નાક, જીભ અને ત્વચાની પાંચ ઈન્દ્રિયો), પચીસને બસ કર (ધરતી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ જેવાં પાંચ મહાભૂતની પાંચ પાંચ પ્રકૃતિને વશ કરવી), કચ્ચી ઘડી (કાયાના સંકળમાં અને કાળના ઓછાયા નીચે રહેલી ઘડી, મતલબ કે મનુષ્ય અવતાર, કેમકે મનુષ્યનો શ્વાસ કાચો છે, જિંદગી કાચી છે, કાયા કાચી છે, બિંદુ પણ કાચું છે), પક્કી ઘડી (મનુષ્ય જીવનમાં આવતી નિર્વિચાર, નિર્વિકલ્પ અને નિસ્પંદ સ્થિતિ અને મનુષ્ય એ ઘડીએ મનથી પર લઈ જઈ, અનંતનો સ્પર્શ આપતી, ક્ષણમાં શાશ્વતીનો બોધ કરાવતી ઘડી), મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝાડવું (મનુષ્ય શરીર; માટીમાંથી પેદા થયેલું અને માટીમાં ભળી જતું ઊન્મૂલિત વૃક્ષ, મતલબ કે નાશવંત શરીર), મીન માર્ગ (પ્રાણની ઊર્ધ્વધારા મતલબ કે પ્રાણ સુષુમ્ણામાં પ્રવેશી સહસ્રારચક તરફ ઊંચે મસ્તક ભણી જે ગતિ કરે તે માર્ગ), એકમાં અનેક, અનેકમાં એક હે, તે અનેક નિપાયા (જેમાંથી આ બ્રહ્માંડના સૌ સત્ત્વો-તત્ત્વોનો ઉદ્ભવ છે અને એ સૌ જેમાં સમાઈ લીન થાય છે તે બ્રહ્મતત્ત્વ), અગમ ભૂમિ (સચ્ચિદાનંદની, અસ્તિ, ભાતિ અને પ્રિયની ભૂમિ), અમરઘર (પાગર અવસ્થામાંથી પરમ અવસ્થામાં ગતિ કરી જ્યાં અહોનિશ આનંદ છે એવું પરમ પદરૂપી નિવાસસ્થાન), તિન લોક પર ચોથા દેશ (ભૂર, ભુવર, સ્વરલોક પછીનો શાશ્વતીનો દેશ), ચોથા ઘરમેં કિયા પ્રવેશા [મનુષ્ય એના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ નામક ત્રણ શરીરરૂપી ઘરમાં રહે છે એને બદલે મહાકારણ (અક્ષય) શરીરમાં પ્રવેશ], મીન ભયા જલ પાની (શ્વાસ-ઉચ્છવાસરૂપી માછલાંવાળા જીવનો શુદ્ધ આનંદમાં પ્રવેશ), એકવીશ હજાર દમ શિકાર ખેલી (મનુષ્ય રોજ એકવીસ હજાર છસો શ્વાસ લે છે, પ્રત્યેક શ્વાસે જીવન ટૂંકું થતું જાય છે તેથી શ્વાસરૂપી શિકારીનો ખેલ ચાલી રહ્યો છે), દેખા હોય સો કહી બતલાવો મોતી કેસા રંગા ? (જો તમે જોયું હોય તો કહી બતાવો આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે ?),

ગુરુગમ કરીને ગોતો ગગનમાં, વાં હે ગુપતિગંગા (ગુરુદ્વારા સાચું જ્ઞાન પામી તમારા બ્રહ્મરત્નમાં વહેતી ચંદ્રની વિમલ અને શીતલ ધારામાં આત્માનો મર્મ સમજાઈ જશે, કેમકે ત્યાં વહે છે અખંડ આનંદની ગુપ્ત ગંગા), નવ કાંકરીથી ન્યારો (ઈન્દ્રિયો-આંખ-કાન-નાક-જીવ-ત્વચા, મન-બુદ્ધિ-અહંકારના વિષયોથી ન્યારો એવો આત્મા), બારે બારે બછડા, સોરે સોરે ગાઈ, દોતે ગોરખનાથ રેન વિહાઈ (બારકળાવાળો સૂરજરૂપી વાછડો અને સોળકળાવાળી ચંદ્રરૂપી ગાય. બ્રહ્મરત્નમાંથી થતો અમૃતસંચાર મૂલાધારમાં રહેલ સૂર્ય શોષી જતો હોય છે. પણ ગોરખનાથની જેમ જ્ઞાની પુરુષ ગગનમાં રહેલી આ ચંદ્રરૂપી ગાયને દોહીને એનું દૂધ પીએ તો એની અજ્ઞાનની રાત વદાય લે અને બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય), વીંધ્યા એટલાં મોતી રામ, બીજાં પથ્થર કહાવે, સમજુ નર તો સમજી બેઠા, ગાફલ ગોથાં ખાવે (આત્માવડે પરમાત્માને પિછાણનારનું જીવન જ સાર્થક, બાકી બીજાનું જીવન નિરર્થક સમજવું), સાત સાયર વચ્ચે બેટ, લખ આવે લખ જાવે (સાત સાગર વચ્ચેના એકાકી બેટ જેવું માયાના અનંત વિસ્તારવાળું જીવન, લાકો લોકો આવ્યા-ગયા પણ માયાના અદલરૂપની ઓળખ પામી શક્યા નહીં), બત્રીસ ગામકા જંતર બનાયા, નવસો તાર લગાયા (બત્રીસ કોઠાં અને નવ સો નાડીવાળું મનુષ્ય શરીર), સોળસહસ્ર રાણીનો રાજા, એણે જંતર બજાયા રે (બધી નાડીઓમાં પ્રધાન એવી સુષુમ્ણા નાડીનો સ્વામી એટલે કે શિવરૂપી આત્મા આ શરીરરૂપી વાજિંત્ર વગાડે છે), અધર તખત પર આપ બિરાજે (અન્ય આસને પરમાત્મા બિરાજે છે, મતલબ કે જ્યાં નિરાલંબ શૂન્યતા વ્યાપેલી છે એવા સહસ્રાર ચક્રમાં બિરાજે છે તે પરમાત્મા), પરદેશી પરોણો (જીવ), ગુપત ગોટકા (સુષુમ્ણાને માર્ગે જતો પ્રાણ), સોકલડી ધૂતારી (અવિદ્યા), ધર (પંચભૂતનું બનેલું મનુષ્યશરીર), અધર (નિરાલંબ બ્રહ્મતત્ત્વ), જત (શારીરિક સંયમ), સત (હૃદયનો દૃઢભાવ), અહંસોહં (જીવ અને બ્રહ્મ), આંકડે આસન (ક્ષણભંગુર સુખની અવસ્થા), અગમ આસન (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંની પહોંચ ત્રિકૂટી સુધી હોય પરંતુ તેને ભેદીને સુરતા બ્રહ્મરત્નમાં પહોંચે અને ત્યાં અંતઃકરણો પહોંચી શકતાં નથી માટે એને અગમ દેશ કે આસન કહે છે), તખત ત્રિવેણીના તીરમાં સરવે તંત રે તોળું (ત્રિકૂટિ પર ધ્યાન લગાવી મનની બધી તાણખેંચને મિટાવી પ્રાપ્ત થતી સમત્વની અવસ્થા), સૂનમાં સમાય (અહંનો સર્વથા લોપ), સજાતિ-વિજાતિની યુક્તિ (આત્માભિમુખ અને સંસારાભિમુખ સાધનાની પ્રણાલી), વિશૂલ ચક્ર (નિત્ય સત્ત્વસ્થની ભૂમિકા), મૂળમંત્ર (ૐકાર), શિવશક્તિ મિલન/યોગ (મૂલાધારમાંથી ઉદ્ભુધ થઈ કુંડલિની શક્તિનું સહસ્રદલ કમલરૂપી મનુષ્ય બુદ્ધિ બ્રહ્માંડમાં રહેલ ચૈતન્યરૂપ શિવ સાથે

સધાતો યોગ), વચન છે ભક્તિનું જોને અંગ/વચનના પૂરા તે તો નહિ રે અધૂરા / વચન જાણ્યું તેણે સર્વે જાણ્યું / સદ્ગુરુ વચનના થાઓ અધિકારી / જાણવો વચનનો મરમ રે / રાખવો વચનમાં વિશ્વાસ / વરતવું માંચ રે / મેળવો વચનનો એક તાર / વચન થકી વરસે સાચા નૂર રે / વચને થાય અને વચને ઉથાપાય - આ બધાં દષ્ટાંતોમાં 'વચન' એટલે (ગુરુનું વચન, એણે આપેલો મંત્ર, એ મંત્ર એટલે 'સોઠહમ્'નો મંત્ર), રજકર્મથી સદા દૂર રહેવું (યૌનસંબંધોથી વેગળા રહેવું), પાંચે પ્રાણને એક ઘરે લાવવા (શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં કાર્યરત પ્રાણ, અપાન, ઉદાન, વ્યાન અને સમાન નામક પ્રાણોને હૃદયમાં એકત્રિત કરવાની યૌગિક પ્રક્રિયા), ગુપતરસ (સ્વરૂપાનુ સંધાનનો આનંદ), અમર અગોચર રસ (બ્રહ્માનુભૂતિનો આનંદ), પવન ઊલટાવવો (પ્રાણનું ઊધ્વારોહણ કરવું), ચતુર નરનો ચેલો (શુદ્ધ ચિત્તરૂપી ચતુર નર અને તેનો ચેલો એટલે વિચાર), અમર વસ્તુ (આત્મા), ઘટોઘટ બારી મેલી રે, પંદરમી બારી ઉઘાડી (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને ચાર અંતઃકરણ મળીને ચૌદનાં કાર્યો -વિકારોને અટકાવી નાભિસ્થાનમાં રહેલી સ્ફુરણા નામની પંદરમી બારી ઉઘાડી), પાંચ મહેલ તો પાછળ મેલો, છઠ્ઠે મહોલે છબીલો (પાંચ મહોલ એટલે પંચ પ્રાણ, પંચકોશ, પંચવિષય વગેરે વિકારી હોવાથી એ પાંચને છોડીને છઠ્ઠા મહોલમાં પ્રવેશવું એટલે તુર્યાવસ્થામાં પ્રવેશ), એવી ઝણણ ઝાલર વાગી, મેં તો જોયું તખત પર જાગી (યોગસાધનામાં સફળ થતાં અનાહત નાદનો ધ્વનિ સંભળાતા જીવનું મોહનિદ્રામાંથી જાગ્રત થવું), બાવો છે ઝીણો ઝીણો રે (આ સચરાચર સૃષ્ટિમાં રમણા કરતો અલખ પુરુષ), ઘૂંઘટકા પટ ખોલ તો હે પિયા મિલેંગે (અહંતા અને મમતા નામક બે પડદાને કારણે રુંધાયેલી દૃષ્ટિ એ આવરણો દૂર થતા સ્વરૂપ જોડે અનુસંધાન પામે), કોઈ રેહંદારે ઉનમૂની મુદ્રા માંઈ (જે વિશુદ્ધ મનની, એટલે, મનાતીત, ભૂમિકાએ પહોંચી ત્યાં સ્થિર થાય છે તેવો સાધક), દશ દરવાજા બાવન ખડકી, પચાસ લક્ષ પ્રેમી, મેરુ શિખર પર રહેવે ઓલિયા, નવલક્ષ નામધારી (દશ છિદ્રોવાળું શરીર, એમાં પંચમહાભૂત, પંચ તન્માત્રા, પંચ કલેશ, પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પંચ કર્મેન્દ્રિય, પંચકોશ, પંચપ્રાણ, પંચ ઉપપ્રાણ, ચાર અંતઃકરણ, ત્રણ ગુણ, ત્રણ દેહ, જીવાત્મા અને ચૈતન્યરૂપ આત્માવાળી બાવન બારી, પચાસ એટલે પચાસ કોટી, મેરુશિખર એટલે કરોડજીવની ટોંચે સહસ્રારમાં નવલક્ષ નામધારી બ્રહ્મતત્ત્વ). એમ સંતોની વાણી અનેક રૂપકો નિપજાવતી જાય છે. ધીરો, ભોજો, અકલદાસ, ભવાનીદાસ, આત્માનંદ, નારણદાસ, કેશવ, રવિદાસ, રતનદાસ, કબીર, ગોરખનાથ, ભાણફોજના સંતો વગેરેની વાણી મોટે ભાગે આવી રૂપકાશ્રિત છે. નરસિંહ

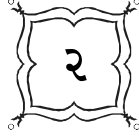
મહેતાની રચનાઓ, જેવી કે, 'ઊંચી મેડી તે મારા સંતની રે', 'બાલા રે વરની પાલખી', તેમ મીરાંની 'દવ તો લાગ્યો ડુંગરિયે', 'ચાલો વાહી દેશ' વગેરે રચનાઓ પણ આવી રૂપકાશ્રિત છે.

મીરાંની 'જૂનું તો થયું રે દેવળ જૂનું તો થયું' એ રચનામાં દેવળ અને હંસલાનું રૂપક સાદ્યંત વિકસતું જાય છે અને જે કહેલી છે એ મૂળ વાતને સીધી રીતે કહેવાને બદલે આડકતરી રીતે કહેવાઈ છે. એટલે એ રચના રૂપકાત્મક રહેવાને બદલે પ્રતીકાત્મક બની છે. પણ એણે ખપમાં લીધેલાં પ્રતીકો જાણીતાં છે એટલે અર્થબોધમાં અગવડ પડતી નથી, પરંતુ જેમાં કેન્દ્રીય રૂપક વિકસતું વિસ્તરતું પૂર્ણપણે પ્રતીકમાં ઢળે છે એવી ધીરાની 'સંશયરૂપી સર્પનું રે' એ રચના, ભોજાની 'કીડીબાઈની જાન', ગંગા સતીની 'વીજળીને ચમકારે મોતી પરોવવું પાનબાઈ!' એ રચનાઓ રૂપકોની સરહદો વળોટી પ્રતીકના પ્રદેશમાં પહોંચી ગયેલી છે.

સંતોને આમ, કાં તો રૂપકોનો આશ્રય લઈને અથવા પ્રતીકોનો આશ્રય લઈને પોતાની અનુભૂતિને વાચા આપવી પડી છે. કારણ કે એમને જે અનુભૂતિ વ્યક્ત કરવી હતી એ ઘણી ગૂઢ, ગહન, સૂક્ષ્મ અને વેધક હતી, જે વાત કહેવી હતી એ 'અકથ કહાની'ની હતી. છતાં સંતો એ બધી અનુભૂતિઓ અને કહાણીઓને અભિવ્યક્ત કરવામાં સહેજેય ઊણાં ઊતર્યા નથી. કેમકે લાલની લાલીમાં લાલયોગ થઈ ચૂકેલા, હરિપ્રેમમાં પૂર્ણપણે રંગાઈ ચૂકેલા 'સોરંગા સાધુના શબદ' છે. આ એના શબદ એવા વેધક છે અને સૂર એવા ભેદક છે કે આપણા ઉર-અંતરના ભોગળ અને આગળાને ભેદીને આપણામાં લખ લખ ભરી દે છે અદીઠા અંબાર.

સંદર્ભ સ્ત્રોત :

- (૧) 'સત કેરી વાણી' - સંપાદક : મકરંદ દવે
- (૨) 'ભજન રસ' - સંપાદક : મકરંદ દવે
- (૩) 'ગંગા સતીનું અધ્યાત્મ દર્શન' - લેખક : ભાણદેવજી
- (૪) 'યોગ અને જ્ઞાનનાં ભજનો' - ફાજલ પ્રધાન વકીલ
- (૫) 'ભજન રૂપદર્શન' - ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ
- (૬) 'સંતવાણી : તત્ત્વ અને તંત્ર' - સંપાદક : ડૉ. બળવંત જાની
- (૭) 'ગુજરાતી સંતસાહિત્ય વિમર્શ' - ડૉ. બળવંત જાની
- (૮) 'મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝાડવું' - ડૉ. બળવંત જાની

પીર શમ્સકૃત 'રાજા ગોવરચંદનો આખ્યાન' : આસ્વાદ અને અવબોધ

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

પીર શમ્સકૃત 'રાજા ગોવરચંદનો આખ્યાન'નું સંપાદન મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની ખૂટતી કડીની પૂર્તિરૂપ જણાયું છે. અહીં બળવંત જાની સંપાદિત પીરશમ્સકૃત 'રાજા ગોવરચંદનો આખ્યાન' : આસ્વાદ અને અવબોધ નિમિત્તે નાથપરંપરા વિશે ઐતિહાસિક અભિગમથી ભૂમિકા આલેખીને પછી કૃતિલક્ષી સમીક્ષા કરવાનો હેતુ જાળવ્યો છે.

ગુજરાત સમેત ભારતીય રાજ્યોનાં મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં એક મહત્વની અધૂરપ એ છે કે રાજ્યની મુખ્ય ભાષાની લિખિત પ્રવાહની કૃતિઓનો જ એમાં પરિચય મળે છે, સંબંધિત પ્રદેશ કે રાજ્યના સાહિત્યનો ઇતિહાસ મળતો નથી. આથી આજે આપણે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનો ઇતિહાસ જાણી શકીએ છીએ, પરંતુ ગુજરાત પ્રદેશના સાહિત્યનો ઇતિહાસ પામી શકતા નથી. એનું કારણ એ કે ગુજરાત પ્રદેશનું સાહિત્ય ગુજરાતીના લિખિત પ્રવાહ ઉપરાંત કંઠપ્રવાહમાં પણ સાતત્યપૂર્વક જળવાતું-કહેવાતું, ગવાતું, મુદ્રિત દસ્તાવેજકરણ પામતું રહ્યું, આ બધું જ ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધ પહેલાંનું, એટલે કે મધ્યકાળનું જ છે અને જે કંઈ શિષ્ટ મનાતું લિખિત સ્ત્રોતનું સાહિત્ય છે, એને સીધો જ અનુબંધ, આદાન-પ્રદાન - સંબંધ પણ લિખિત સ્ત્રોતના પ્રશિષ્ટ મનાયેલા સાહિત્ય સાથે છે. કંઠપ્રવાહની અનેક કથાઓ, પદ્યાત્મક અને ગેય એવી કૃતિઓની સાહિત્યિક

જાતિઓ અને સ્વરૂપોને પણ સીધો જ સંબંધ આવા પ્રશિષ્ટ મનાતા લિખિત સ્ત્રોતના સાહિત્ય સાથે છે. અને ગુજરાતી મધ્યકાલીન સાહિત્ય તો ગુજરાતપ્રદેશના જ વિવિધ અન્ય પ્રાદેશિક બોલીઓના લિખિત તેમજ દસ્તાવેજકૃત એવા કંઠપ્રવાહના સાહિત્ય સાથે જ સીધો સંબંધ ધરાવે છે. આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતના ચારણી, કચ્છી અને ભીલીકુળની વિવિધ બોલીઓના કંઠપ્રવાહના સાહિત્યની સાથે જ અનુબંધ છે, આદાન-પ્રદાનાદિનો સંબંધ છે. આથી પરિસ્થિતિ એવી સર્જઈ કે આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસના પ્રયાસોમાં કેટલીક પાયાની જ ઊણપો રહી.

અન્ય ભાષા કે બોલીગત સાહિત્યને એ ગુજરાતીભાષા અંતર્ગત ન હોવાથી આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ન સમાવીએ તો એમાં તાર્કિક કારણ છે જ, એ નકારવું થોડું મુશ્કેલ પણ ગણાય. પરંતુ જે સાહિત્યને કેટલુંક લિખિત પ્રવાહનું રૂપ પણ મળ્યું છે, જે લોકોના ગણ્ય પ્રમાણના એકમોમાં પણ પ્રવર્તક રહ્યું છે, તેને તો ધ્યાનમાં લેવું જ જોઈએ. આમાં અત્યાર સુધી જે તથ્યો ઊભરી આવ્યાં છે તેને દૃષ્ટિમાં રાખીને તપાસીએ તો એક સંત સાહિત્ય અને બીજું ધર્મતરિત પ્રજાના એકમોનું ગુજરાતી ભાષાની સાહિત્ય પ્રણાલિ સાથે જ સીધું સંકળાયેલું છે તે ઇસ્માઈલી ખોજકી સાહિત્ય આ બે મુખ્ય છે. સંતવાણીના ધારાના ભજનાદિ પર તો શ્રી મેઘાણી દ્વારા જ એક સાહિત્યિક જણસ તરીકેના અભ્યાસનો સમર્થ પાયો બંધાયો, એ પછી પણ આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં પૂરતું ધ્યાન ન અપાયું. અછતા ઉલ્લેખો જ થતા રહ્યા. પરિષદે તૈયાર કરાવેલ સંવર્ધિત આવૃત્તિમાં આ ન્યૂનતા કંઈક હળવી બની, કેમ કે એના નવસંપાદકે આ ક્ષેત્રના જ અનુભવી એવા ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ પાસે લખાવ્યું. 'લૌકિક' સાહિત્ય એવા પ્રકાર નિર્દેશે પદ્યાત્મક મનોરંજક કથાઓ વિશે પણ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી, પ્રો. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા અને ખાસ તો પ્રો. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી જેવા વિદ્વાનોએ સારો પ્રકાશ પાડ્યો અને પ્રો. અનંતરાય રાવલ જેવા જાગૃત અભ્યાસીએ આ અંગ પણ એમના મધ્યકાલીન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સમાવ્યું. પરંતુ કંઠપ્રવાહના સાહિત્ય તથા લોકસાહિત્યનો સમાવેશ ઉચિત રૂપમાં થયો નથી. એમાં લોકસાહિત્યની વિભાવના પર લાંબાં લાંબાં વાક્યો, વિશેષણો જ અપાયાં, ને મહત્વની કથાઓ, ગીતપ્રકારો વગેરેના પ્રવાહનો જે સઘન ને પર્યાપ્ત પરિચય મળવો જોઈએ તે નથી મળ્યો ! સાહિત્યનો ઇતિહાસ જ એવો હોવો જોઈએ જેમાં સંક્ષેપમાં ગુજરાતમાં બોલાતી વિવિધ બોલીઓ - જેનો સીધો જ સંબંધ ગુજરાતી સાથે જ છે - તેના કંઠપ્રવાહનું સાહિત્ય, એનો લિખિત સ્ત્રોત સાથેનો અનુબંધ, કંઠ્ય અને લિખિત બન્ને મધ્યકાળના Discourses જ છે, પરંતુ એ શું છે, કેવી રીતે બન્ને સંકળાય છે,

પારસ્પરિકરૂપમાં અનુરૂપ ને અનુકૂળ બને છે : આ બધું બૃહત્ ઇતિહાસમાં આવવું જોઈએ. ચારણી અને વાગડીની પણ કેટલીક મુદ્રિત તો કેટલીક કંઠપ્રવાહમાંથી સંપાદિત કરેલી એવી કૃતિઓ છે જેનો કુળમૂળગત સંબંધ ગુજરાતી સાથે જ, ગુજરાતી મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યિક પરંપરા છે.

આ અભ્યાસ લેખમાં પ્રારંભમાં જરૂરી જણાતો આ મુદ્દો ભૂમિકા સ્વરૂપે ચર્ચાને હવે અહીં મુખ્ય છે. ચર્ચા વિષય ખોજકી ભાષા, લિપિ અને સાહિત્યનો છે. આ ધારા મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાની જ છે. જે દુહા, ચોપાઈ, હરિગીત, ઉલ્લાળા, જૂલણા લિખિત સ્ત્રોતના સાહિત્યમાં છે, તેનું જ અહીં સાતત્ય છે. નરસિંહની રચનાઓ સાથે જ બેસે - તત્ત્વ અને શબ્દદેહ, સ્વરદેહ - એની રચનાઓ અહીં છે. ગુજરાતની પાટપૂજા ઉપાસના સાથે, નાથ અને કબીરપંથ, નિજારી સાથે સંલગ્ન જ્ઞાન, યોગ, ભક્તિનાં મુખ્ય કેન્દ્રો છે, રવેણી-આગમવાણી-અગમવાણી - સાધના પ્રયોજિત યૌગિક પ્રક્રિયા-પડ્યકભેદન વગેરે અહીં છે. મારી જાણકારી પ્રમાણે ખોજકી સાહિત્યના આવા બધા જ પ્રકારો, સ્વરૂપો, કૃતિઓ અને તેના પાઠસંપાદનમાં મુખ્ય યોગદાન ડૉ. બલવંત જાનીનું જ છે. અહીં એક બીજી પણ મહત્ત્વની બાબત મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રસ ધરાવનારાઓના લક્ષ્ય પર મૂકવા જેવી એ છે કે ભક્તિ સાહિત્ય અને કંઠપ્રવાહની કૃતિઓ, એનાં સ્વરૂપો, પ્રકારો, પ્રવાહો વગેરે પર વિશ્વક્ષેત્રે કામ કરી આ નવી દિશાઓ ઉઘાડવામાં મુખ્ય યોગદાન ન્યૂ ઈન્ડો આર્યન લેન્ગ્વેજીઝ એન્ડ લિટરચરના વિદેશી વિદ્વાનોનું છે. આ વર્ગ નવ કે અભિનવ ભારતીયવાદીઓનો છે. વિશ્વકક્ષાની એની પરિષદોમાં જ oral tradition, Bhakti literature, Heigcology વગેરે પર અભ્યાસ થયા, શોધપત્રો લખાયા, વંચાયા અને પ્રકાશિત પણ થયા. ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીની પ્રેરણાએ આ લખનારને તથા ડૉ. બલવંત જાનીને NIA કોન્ફરન્સમાં ભાગ લેવાનું બન્યું, આ ક્ષેત્રના વિદ્વાનો અને તેમનાં કાર્યો તથા નવા જ દષ્ટિબિન્દુઓની જાણકારીનો લાભ મળ્યો. અહીં એ પણ ઉમેરવું જરૂરી છે કે આવાં અધ્યયનમાં ઊંડાણ અને અભ્યાસનિષ્ઠા સિદ્ધ થયાં તેનાં મુખ્ય બે કારણો છે : એક તો આ વિદેશીઓએ સમય સમયે ભારતમાં વસવાટ કર્યો, વિવિધ તબક્કે મુલાકાત લઈ ક્ષેત્રકાર્ય હાથ ધર્યાં અને બીજું મૂળ ભારતીય મૂળના જ કેટલાક વિદેશની યુનિવર્સિટીની ભાષા-સંસ્કૃતિ-ઇતિહાસ જેવી વિદ્યાશાખાઓમાં કાર્યરત થયાં. આથી જ, ગુજરાતમાં જ વસનાર ભાષા સાહિત્યનો અધ્યાપક પણ એમનાં જ ભાષા-પ્રદેશની આવી અભ્યાસેય સંપદા વિશે આ શોધપત્રોના માધ્યમે જાણી શક્યો, એ હકીકત છે. ખોજકી સાહિત્યની કૃતિઓ, એમનાં ગિનાન, આગમવાણી

અને આખ્યાન સુદ્ધાં ડૉ. બલવંત જાનીએ તો એમના શૈશવકાળે જ પ્રત્યક્ષ રૂપમાં સાંભળ્યાં, આસ્વાદ્યા અને ગ્રહણ કર્યા. લંડનમાં વસતા જવાહીર મોઈર તથા અન્ય પોતે જ નિજારી પાટપૂજાપૂજક પરિવારમાં ઉછરેલાં. એમની સાથે પણ બળવંતભાઈ દાયકા જૂનો સંબંધ. આથી જ ગુજરાતના મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના જ એક અંગ એવા ખોજકી સાહિત્યની અભ્યાસ માટે આ રીતે શ્રદ્ધેયને શાસ્ત્રીય સામગ્રી બળવંત જાની દ્વારા યુનિવર્સિટીની મુંબઈ ઠક્કર વસનજી વ્યાખ્યાનમાળામાં મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિદ્વાન સંશોધક ડૉ. બળવંત જાનીએ આ વિષયે ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપેલાં, જેમાં કૃતિપાઠ સંપાદનનો પણ સમાવેશ કરેલો. એ સંશોધનમૂલક સંપાદન 'ચીર શમ્સકૃત રાજા ગોવરચંદનો આખિયાન' તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયું છે. અહીં મૂલ્યાંકન માટે ખપમાં લીધેલી પીર શમ્સની ગોપીચંદના આખ્યાનની પ્રસ્તુત સંપાદિત કૃતિ બે દષ્ટિએ મહત્ત્વની છે : એક તો, આખ્યાન પદ્ધતિએ અહીં મુખ્ય નાથકથા છે. આથી આખ્યાન પણ ક્યાં ક્યાં વિસ્તરેલું તે તથ્ય ઉજાગર થાય છે. બીજું લિખિતરૂપની આખ્યાનકૃતિને આધારે અહીં લોકપરંપરાની નાથપંથની કૃતિનું કથાનક નિશ્ચિત સમયમાં કેવું છે, તેનો આ દસ્તાવેજ છે. આ સંશોધન મૂલક સંપાદન દ્વારા ખ્યાલ આવે છે કે ગુજરાત તથા રાજસ્થાન બન્નેમાં ગોપીચંદ અને ભરથરીની કથાનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપાન્તરો કંઠપ્રવાહમાંથી મળે છે. આ કથાઓમાં જે કથાનક છે, તે ખરેખર જૂનામાં જૂનું ક્યા સમયનું છે, એ આપણે કહી શકીએ તેમ નથી, કેમ કે, કંઠપ્રવાહની કથાનું સમયનિર્ધારણ શક્ય નથી. પરંતુ અહીં કર્તા અને કૃતિ, બન્નેના સમય જાણમાં છે તેથી આ ગાળામાં, આ એકમમાં, આ કથાનું કથાનક કેવું છે, તે આપણે નિશ્ચિતરૂપમાં કહી શકીએ એવી સ્થિતિમાં છીએ.

ગુજરાત અને રાજસ્થાન, આ બન્ને મારુ-ગુર્જર ક્ષેત્રોમાં ગ્રામીણ તથા આદિવાસી બન્નેના કંઠપ્રવાહોમાં ભરથરી અને ગોપીચંદની કથાઓનાં વિવિધ રૂપાન્તરણો મળે છે. આ બન્ને પ્રદેશની કંઠપ્રવાહની કથા પ્રમાણે ગોપીચંદ ભરથરીની જ બહેનનો પુત્ર છે. એટલે કે ભરથરી-ગોપીચંદ મામા-ભાણેજ છે. ભરથરીએ પત્નીના મૃત્યુ કે પછી બેવફાઈ કે અન્ય કારણે ગોરખનાથ પાસે દીક્ષા લીધી, એવું કથામાં નિરૂપાયું છે. રાજસ્થાન અને ગુજરાત બન્નેમાં ભરથરી ઈન્દ્રનો પુત્ર/પૌત્રે દર્શાવ્યો છે, પરંતુ તેની કોઈ કથા જાણમાં આવી નથી. પરંતુ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિ શામળે બત્રીશપૂતળી અંતર્ગત વેતાળપચીસી'માં ભરથરીની ઉત્પત્તિની કથા આપી છે તેમાં નિશ્ચિત પ્રસંગનું આલેખન છે. ઈન્દ્ર પુત્રને એના અવિનય બદલ પૃથ્વી પર ગધેડાના રૂપમાં અવતરવાનો શાપ આપે છે અને પુત્રની વિનંતિથી

શાપમાં રાહત આપે છે; 'રાત્રે દેવરૂપ થશે, દૈવીશક્તિ પ્રાપ્ત થશે, અને તારી વાત પ્રગટ થયે તું ફરી ઈન્દ્રપુત્ર રૂપે સ્વર્ગમાં પાછો ફરીશ.' આથી ઈન્દ્રપુત્ર ગર્ધવસેન તરીકે જન્મ્યો, તાંબાના કોટવાળું ત્રંબાવટી વસાવ્યું, રાજકુંવરીને વર્ષો, તે સગર્ભા બનતાં સાસુ મહેલમાં આવી, રાત્રે દેવરૂપ બનેલા ગધેડાનો દેહ બાપ્યો, ઈન્દ્રપુત્ર સ્વર્ગમાં ગયો, ત્રંબાવટી ભૂમિમાં દટાયું ને ઈન્દ્રપુત્ર તરીકે ભરથરી અને વિક્રમનો જન્મ થયો, ભરથરીએ પિંગળાની બેવફાઈને કારણે ભેખ લીધો, વિક્રમ ઉજ્જૈનનો રાજા થયો : આવું કથાનક શામળ આપે છે. પરંતુ અહીં એની બહેન મૈનાવતી અને એના પુત્ર ગોપીચંદનો કોઈ નિર્દેશ શામળે આપેલી કથામાં નથી.

ગોપીચંદની બે સુદીર્ઘ એવી કંઠપ્રવાહની કથાઓનું પહેલું જ મુદ્રિત સંપાદિતરૂપ ફરામજી બહમનજી તેમના 'ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડ દેશની વારતા' ભાગ : ૨, ત્રીજી આવૃત્તિ ઈ. ૧૯૩૫ (મૂળ પ્રકાશન ઈ. ૧૯૨૮)માં પૃ. ૧ થી ૩૨માં આપે છે. એમનો માહિતીદાતા તૂરીઓ છે. બન્ને કથાનકોમાં મહત્વનાં રૂપાન્તરણો પણ છે. પરંતુ સમયની દૃષ્ટિએ ગોપીચંદકથાનું મધ્યકાળનું જ કથાનક છે. આ પછીની આ કથાનું પ્રકાશન શ્રી. જયમલ્લ પરમાર 'ગોપીચંદના રાસડા' રૂપે આપે છે, જે ડૉ. બલવંત જાની તથા શ્રી. રાજુલ દવેના વિષયાનુસારી પુનઃ સંપાદનોમાં છે. આ પછીનું મહત્વનું આદિવાસી સ્ત્રોતનું કથાનક ખેડબ્રહ્માના ડુંગરી ભીલોની કંઠપ્રવાહનું છે, જેનું સંપાદન ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલે કર્યું છે. આ બધી જ કથાઓની વીગતે ચર્ચા આ લખનારે એના 'ધર્મ અને વિધિસંલગ્ન ગુજરાતી અને રાજસ્થાની કથાઓ : એક તુલનાત્મક અધ્યયન'માં નાથકથાના પ્રકરણમાં કરી છે, તેથી અહીં માત્ર સંદર્ભ જ આપ્યો છે.

બળવંત જાની દ્વારા સંપાદિત આખ્યાનની ગોપીચંદની કથાનું જો મુખ્ય ગતિકેન્દ્ર જ તપાસીએ તો સ્પષ્ટ થશે કે નશ્વર દેહનાં યૌવન અને એની અમરતાની શોધની ઝંખના છે. માતા મૈનાવતી સ્નાન કરતા સુંદર યુવાન પુત્ર ગોપીચંદનો દેહ જુએ છે અને આવો સુંદર યુવાન દેહ પણ અંતે નાશ પામશે, એ વિચારે આંસુ સારે છે. આંસુ પુત્રની પીઠ પર પડે છે. એ માતાને આંસુ પાડવાનું કારણ પૂછે છે. અને એમાંથી જ અમરતાની શોધનો આરંભ થાય છે, જે અંતે ભેખમાં પરિણમે છે, અને સાચી અમરતા શામાં છે એની પ્રતીતિમાં આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષના રૂપમાં સિદ્ધ થાય છે. ગોપીચંદ નાથકોટિએ પહોંચ્યા નથી. નવનાથમાં ભરથરીનો સમાવેશ સાતમાં ક્રમે છે, ગોપીચંદનો નથી. નાથ પછીની કક્ષા 'સિદ્ધ'ની છે. નાથસિદ્ધોની યાદીમાં ગોપીચંદ એવા જ નામે કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.

ગોપીચંદકથાના મુખ્ય ગતિકેન્દ્રની આટલી સ્પષ્ટતા પછી, પીર શક્તની કૃતિની ચર્ચા કરતાં પહેલાં ભૂમિકારૂપે યોગમાર્ગ + નાથપંથ + નિજારી પાટોપાસના આ ત્રિવેણી સંગમની પણ કેટલીક વીગતો જોઈએ. આર્ય વૈદિક ધર્મથી બૌદ્ધ અને જૈનની જેમ યોગમાર્ગ પણ કંઈક અંશે ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે. અહીં તત્ત્વતઃ કોઈ જ ઈશ્વર નથી, નથી કોઈ અવતાર ! કેન્દ્રમાં અહીં પોતાને પોતાની ઓળખ, આત્મસાક્ષાત્કાર, આત્મપ્રતીતિ કે સ્વનિયંત્રિત એવી ચેતના તત્ત્વની જ પ્રાપ્તિ છે. આમાં પોતાએ પોતાને ઓળખવાનો છે. એક નિશ્ચિત સ્વ-નિયંત્રિત એની સ્થિતિ, એવી મનોદશા કેળવીને કાળને ઓળંગી અકાલને અનુભવવાનો છે, અરૂપને, અલખને પામવાનો છે, કાલને વશ કરી કાળના દાસ મથી, નાથ બનવાનું છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એવા કૃતક માયાવી, કાલવિભાજનથી વિમુક્ત બની એ ત્રણેને એક જ કાળમાં, એટલે કે 'સકાળ'માં અર્થાત્ સર્વકાળમાં જ પ્રતીત કરવાના છે. આ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે મન સ્વસ્થ હોય, નિર્વિકાર-નિર્વિકલ્પ હોય. એ માટે ઈડા-પિંગળા - સુષુમ્ણા પર સ્વ-નિયંત્રણ જોઈએ, નાડી શુદ્ધિ જોઈએ, રૂપકાર્થી દેહચક્રોની પ્રતીતિ જોઈએ : આ માટેની પ્રક્રિયા તે અષ્ટાંગયોગ ! એમાં નથી કોઈ ઈશ્વર, કોઈ જીવ ને કોઈ શિવ, છે અજન્મ અમર ચેતનાતત્ત્વ. છતાં નાથમાં 'શિવ' આદિનાથ મનાયા. એ કોઈ જ રૂપમાં નહીં, સ્થાનમાં નહીં, કાલમાં નહીં પરંતુ એક તત્ત્વના રૂપમાં ! અને અહીં ઉમાપાર્વતી પણ સ્વીકારાયાં, પરંતુ તે પણ આ શિવતત્ત્વની ઊર્જારૂપે. આથી કોઈ બાહ્યરૂપ કે લિંગને અભિષેક પણ નહીં. આથી આ એક એવો સાધના પંથ હતો જેમાં જાતિભેદ નથી કે નથી ધર્મભેદ ! વૈદિક, બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ, શાક્ત, વૈષ્ણવ કે ઈસ્લામ વગેરેમાં પણ રહીને આ સાધનાપંથ ગ્રહી શકાય. આથી જ કાનિઝાનાથ પણ અહીં નવનાથમાં સ્થાન પામ્યા.

ગોરખનાથની નાથપંથનો વિશેષ પ્રભાવ મધ્ય અને પશ્ચિમ ભારતમાં વિસ્તર્યો. રાજસ્થાન-ગુજરાતમાં તે મુખ્ય પ્રવર્તક બન્યો. અહીં નાતજાત, વર્ણભેદ ન હતો કે ન હતી સગુણ એવી મૂર્તિપૂજા. આથી વૈદિક બ્રાહ્મણધર્મમાં જેમને વિશેષ સ્થાન ન હતું, એના વિધિવિધાન પણ જેમને પોષાય તેમ ન હતો એવા એક બૃહત્ સામાજિક એકમને મહાધર્મ, ધૂનોધર્મ કે નિજારપંથ અને પાટપૂજાને સ્વીકારતો હતો. આથી આ વર્ગને નાથપંથ પોતાનો લાગ્યો. ગ્રામીણ અને આદિવાસી બન્ને સામાજિક એકમોમાં એ સ્વીકૃત બન્યો.

નાથનો પ્રભાવ વૈદિક ધર્મના જ અનુયાયી એવા ઉચ્ચ વર્ગ પર પણ પડ્યો. શૈવ અને શાક્ત બન્નેને એમા શ્રદ્ધા બેઠી. આથી ગૂર્જર-મારુક્ષેત્રના રાજવંશોએ

પણ નાથપંથ સ્વીકાર્યો, દીક્ષિત બન્યા, આ સમૂહ જ કાળક્રમે 'રાજકુલ' તરીકે ઓળખાયો, જેમાંથી જ કેટલાક રાજવંશોના પૂર્વગમાં રાજકુલ-રાઉલ-અઅલોરાવ લાગ્યું. મારી ધારણા પ્રમાણે જૂનાગઢના ચૂડાસમા રાજવંશમાં રા'નવઘણ, રા'ખેંગારના મૂળમાં પણ આવી નાથદીક્ષા હોઈ શકે. રાજવંશમાં પણ નાથપંથનો પ્રભાવ વધવાને કારણે જ ઉચ્ચ મનાતા રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં અન્ય જાતિ-જ્ઞાતિસમુદાયે પણ નાથપંથ સ્વીકાર્યો.

આ જ ગાળામાં બીજી બે મહત્ત્વની પ્રક્રિયા થઈ. નાથ દીક્ષિત એવા ઉચ્ચ રાજકુળમાં પણ નિમ્ન મનાતી જાતિ-જ્ઞાતિઓ પ્રત્યેની અનુકંપા જાગી, કર્તવ્યભાન થયું. આમાં આ ભાવનું જ ધર્મપંથાવલંબિત એવું રૂપ રાજસ્થાની ઉગમસિંહ ભાટીએ બાંધ્યું. એમણે એક વિશિષ્ટ વ્રતનિયમની પદ્ધતિનો આરંભ કર્યો. જે કોઈ એમને ગુરુ તરીકે સ્વીકારે, કાંડુ બંધાવે એણે એક નિયમ લેવાનો : બીજાદિ પવિત્રતિથિએ જાતે જ પકવાન લઈ સમાજમાં નિમ્નાતિનિમ્ન મનાતા સમુદાયને ભગવાનને ભોગ ધરતા હોય એ રીતે જાતે જ તેમના વાસમાં જમાડવા ! આમાં પણ અન્નદાન કરું છું એવું સૂક્ષ્મ અભિમાન પણ ન જાગે તે માટે પોતાનું રાંધેલું ઉપરાંત અન્ય પાસેથી પણ માગેલું પકવ અન્ન લઈને જવું. આવું ભોજન સંભવતઃ કાવડમાં લઈને લઈ જવાતું હોવાથી આવો નિયમ લેનાર પોતે કાવડિયા પંથનો કહેવાયો, જેને કામડિયા તરીકે પણ ઓળખાવાયો. આ માત્ર સંભાવના છે. બીજું કારણ પણ હોઈ શકે. રૂપાંદે પોતે જે એક રૂપાન્તર પ્રમાણે ક્ષાત્રવંશી હતી. બીજાં પ્રમાણે સમાજના નિમ્નસ્તરની હતી એણે કામડિયાપંથ અપનાવ્યો અને મલ્લીનાથ ઉર્ફે માલદેની રાણી બન્યા પછી પણ જારી રાખ્યો પરિણામે નાથપંથી પતિ સાથે સંઘર્ષ થયો, પરંતુ અમુક પ્રતીતિ પછી માલદેએ પોતે એ સ્વીકાર્યો. ડૉ. બળવંત જાનીએ આ વિશે અગાઉ રૂપાવેલ રસ્તા સંપાદિત કરીને એના લોકસંતમૂલક સંદર્ભને મૂલવેલ. ઉગમસી ભાટીના જ પટ્ટશિષ્ય મેઘવાળ ધારુ ! આ ગાળાના નાથદીક્ષિત રામદેવે પણ આનો સ્વીકાર કર્યો અને એમના એ કાળે નિમ્ન સ્તરના મનાતા પંથાનુગામી કામડિયા કહેવાયા, મેઘવાળ રિખિયા એટલે કે ઋષિઓ તરીકે ઓળખાયા. કેટલાક રાજવંશોએ પાટપૂજા+નાથનું અનુસરણ ન કર્યું અને મૂળ નાથપરંપરાને જ યોગ માર્ગે વધારી. એમાં રામદેવના અનુકાલીન જસનાથજી મુખ્ય છે, જેમને અમર મનાતા ગુરુ ગોરખનાથનો સાક્ષાત્કાર થયો અને એમના અનુયાયીઓ સિદ્ધ/સિધ (સીધ) તરીકે ઓળખાયા.

આ એક મુખ્ય પ્રક્રિયાની સાથે જ બીજી પ્રક્રિયા જોડાયેલી છે. મુસ્લિમ શાસકોએ હિંદુઓ પર અત્યાચાર કર્યા, મૂર્તિ-મંદિરનો નાશ કર્યો, તેમ સુગ્રીપંથના

શાસકોએ જે લોકો શિયાપંથના હતા એમને પણ અન્યાય કર્યો, અત્યાચાર કર્યો, ઘાત પણ કર્યો, આથી ઈરાનથી પીરોનું પ્રતિનિધિ મંડળ આવ્યું. એમનું મિશન ભારતના શિયાપંથીઓની ધર્મશ્રદ્ધાને ટકાવી રાખવાનું હતું. આથી, એમણે દીર્ઘ ને મુક્ત દષ્ટિ અપનાવી. હિંદુશાસ્ત્રો, પુરાણો, વિધિવિધાનોનો અભ્યાસ કર્યો અને એમણે પ્રતીત કર્યું કે આ ધર્મમાં પણ એવાં કેટલાંક તત્ત્વો છે, વિધિઓ છે, શ્રદ્ધાઓ છે જેના પરિચાલનમાં મૂળ ઈસ્લામધર્મનો કોઈ જ વિરોધ નથી. ઈસ્લામ સ્વીકાર્યા પછી પણ આવી શ્રદ્ધા જ એમના લોહીના સંસ્કારમાં પડેલી છે, જેને પોષવી જોઈએ. આથી જ હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોના કેટલાક અંગો, કથાઓ, વિધિવિધાન, અથર્વવેદ વગેરે સ્વીકાર્યા. હરિશ્ચન્દ્ર-તારામતી, કુંતા અને પાંડવો જેવા પૂર્વજોને શ્રદ્ધેય અને પૂજ્ય ગણ્યા. આથી નાથપંથનો જે સંયોગ નિજારીપંથ અને પાટપૂજામાં થયો એ જ આ પીરોના રચેલા સાહિત્યમાં પણ સ્થાન-મહત્ત્વ પામ્યો. આટલી ભૂમિકા પછી જ પીર શમ્સકૃત 'રાજા ગોવરચંદનો આખિયાન' (રાજા ગોપીચંદનું આખ્યાન) યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં તપાસી શકાશે.

સંપાદનની ભૂમિકામાં ડૉ. બલવંત જાનીએ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતની ધર્માતરિત મુસ્લિમ પ્રજા, ઈસ્માઈલી ખોજા અને પીર પરંપરાની વિશદ ચર્ચા આપી છે. બીજા વ્યાખ્યાનમાં ઈસ્માઈલી ગિનાન (જ્ઞાન) સાહિત્ય, કથામૂલક સાહિત્યની સ્પષ્ટતા કરી પીર શમ્સના વ્યક્તિત્વ અને વાઙ્મયની ચર્ચા કરી છે. જે આપણી કંઠસ્થ અને મધ્યકાલીન પરંપરામાં પ્રથમ વખત ઉમેરાય છે. ત્રીજા ખંડમાં કૃતિનો મૂળ પાઠ આપ્યો છે અને એની ભૂમિકામાં એમણે પૂર્વમુદ્રિત પાઠ અને પરંપરાગત એનું પઠન-પરફોર્મન્સ-એ બે નવી, જુદી પરંતુ ઉપયોગી અને દષ્ટિપૂર્ણ પદ્ધતિ અપનાવી છે, તે સંદર્ભે આગળ વીગતે ચર્ચવા ધાર્યું છે. અહીં એટલું જ પ્રથમ બે ખંડ કે વ્યાખ્યાન પ્રકરણ સંદર્ભે નોંધવું જરૂરી છે કે સતપંથ, પીરપરંપરા અને એના સાહિત્ય અંગે અહીં જ સર્વપ્રથમ વિશદ ચર્ચા અને વીગત મળે છે. અહીં આરંભમાં જ આ લખનારે NIAL conferances, એનાં શોધપત્રો અને ગ્રન્થસ્થ સંચયોનો સંદર્ભ ચર્ચ્યો છે તેની વિશેષ ઉપયોગી સંદર્ભની યાદી સંપાદકે પ્રસ્તુત પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૮૮ પર આપી છે, જેમાં સર્વશ્રી તાઝીમ આર. કાસમ, ડોમિનિક સીલાખાન, અઝીઝ ઈસ્મિલ, ફરકાદ દફતરી, અલી એસ. અસાની, સી.શેકલ-ઝવાહીર મોઈર, ફાન્કવા માલિઝો, હાઈડીપૌવિસ, એમ.વાસમ વગેરેનાં કુલ ૧૦ શોધપત્રોની યાદી આપી છે. ખોજાના ધાર્મિક સતપંથી સાહિત્યાદિના કોઈ પણ અભ્યાસી માટે આ પૂર્ણ એવી યાદી છે. ઈરાનના ઈમામ દ્વારા નિયુક્ત ગુજરાતમાં કાર્યરત બનેલા મુખ્ય પાંચ પીરનો સંક્ષેપમાં ઇતિહાસ

પણ આખો છે તથા કથામૂલક ગિનાન સાહિત્યની કથાશ્રયી કુલ આઠ તથા મીર શક્ષકૃત ગોપીચંદ આખ્યાન, પીર અને કાનીફા સંવાદ તથા હંસ-હંસલીની એમ ત્રણ કથાઓની યાદી આપી છે. અંતે પીર શક્ષના જીવનકાળ તથા રચનાઓની વીગત આપી છે. આ બધું ડૉ. જાનીના આ વિષયના ઊંડા અભ્યાસનું ઘોતક છે.

પાઠસંપાદનની પદ્ધતિ

મુખ્ય કૃતિનો પાઠ પૃષ્ઠ ૨૮ થી ૫૮માં આપ્યો છે અને તેની કુલ ૩૮૮ કડીઓ છે. ૨૮૩ કડી સુધીની રચના કથાનો પૂર્વાર્ધ છે, જે ગોપીચંદના આખ્યાનરૂપે ઓળખાયો અને ૨૮૪ થી ૩૮૮ ક્રમાંકનો કુલ ૯૬ કડીનો ઉત્તરાર્ધ પરંપરામાં ગોપીચંદની બહેનના આખ્યાન તરીકે ઓળખાતો અને ગવાતો હતો. આમ, કૃતિના ગોપીચંદનું આખ્યાન અને ગોપીચંદની બહેનનું આખ્યાન એવી બે ઓળખસંજ્ઞા હોવા છતાં સંપાદક દર્શાવે છે તેમ આ બન્ને સંલગ્ન છે અને કૃતિ તરીકે તો એક જણાય જ છે.

આપણે ત્યાં સામાન્ય રીતે લિખિત સ્ત્રોતની મધ્યકાલીન કૃતિને ઉપલબ્ધ એવી હસ્તપ્રત કે હસ્તપ્રતોને આધારે જ પાઠસમેત સંપાદિત કરી મુદ્રિત કરવામાં આવે છે, અને કંઈ પરંપરાની કૃતિ હોય તો એને લિખિત નોંધ કે ધ્વનિમુદ્રિત સામગ્રીને આધારે જ લિપિબદ્ધ કરી સંપાદિત કૃતિના પાઠનું મુદ્રણ કરવામાં આવે છે. આ મુખ્ય બે જ સંપાદિત પદ્ધતિ છે. મેઘાણી, શાંતિભાઈ આર્યો અને ભગવાનદાસનાં સંપાદનો આનાં ઉદાહરણ છે. પણ કંઈપરંપરાના વિશ્વકક્ષાએ થતા સંપાદન કાર્યથી અભિજ્ઞ એવા ડૉ. બળવંતજાનીએ અહીં નવી, જુદી અને ત્રીજી જ પદ્ધતિ અપનાવી જણાય છે. આ પદ્ધતિમાં હસ્તપ્રત કે ધ્વનિમુદ્રિત વા લિખિત પાઠના બદલે પૂર્વમુદ્રિતપાઠને વિશિષ્ટ રીતે સંપાદિત કરવામાં આવે છે. આવા મુદ્રિત પાઠનું પણ પુસ્તકોને છાપવાનું શક્ય બન્યું તે પછી તો મુદ્રિત પાઠ આપતાં સંપાદક કે મુદ્રક પાસે પણ કોઈ હસ્તલિખિત પ્રત તો હોય જ છે. પરંતુ જૈન કે વૈદિક સ્ત્રોતની પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કૃતિની જેમ કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા જ્યારે કોઈ ધાર્મિક કે મનોરંજક એવી મધ્યકાલીન કૃતિનું પ્રકાશન કરતા ત્યારે એમને તો કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા દ્વારા ચોપડાના રૂપમાં કે બીજી કોઈ પણ રીતે મધ્યકાલીન સાહિત્યની કૃતિ મળતી તેનું જ મુદ્રણ કરતા હતા. આવી સંસ્થાગત કે વ્યક્તિગત ચોપડાઓ કે હાથનોંધ લખનારા તાલિમબદ્ધ લાહિયા ન પણ હોય. આથી ભાષાકીય શુદ્ધિનો, નિશ્ચિત એવી પદ્ધતિનો અભાવ હોય, એટલું જ નહીં પરંતુ ચોરામાં, ગાદીમાં કે કોઈ વ્યાવસાયિક દ્વારા જ્યારે આવી મોટા ચોપડામાં કૃતિનોંધ-લેખન

થાય ત્યારે એમાં આવી કૃતિના કથન કે ગાનમાં પણ કાળાનુસારી જે કંઈ પરિવર્તનો થયાં હોય, સુધારા-વધારા વગેરે થયા હોય, એનું પણ ઠીકઠીક પ્રમાણ હોય. એટલે કે શાસ્ત્રીય શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કહીએ તો એના મૂળ પાઠ ક્યાંક કેટલેક અંશે બદલાયાં હોય, ભ્રષ્ટ થયાં હોય. આ સ્થિતિમાં નિવારણરૂપે સૂરતના (જે આવી મુદ્રિત સાહિત્યના પ્રચાર-પ્રસારમાં અગ્રગામી હતું) 'ગુજરાતી' પ્રેસ કે એથી પણ આગળના પેસ્તનજી જેવા પ્રકાશકો ખાસ જાણકાર શાસ્ત્રીઓને રોકતા, એમની પાસે ચોપડાની કૃતિની ભાષાની એના નિરૂપિત અંશોની, કડીઓના ક્રમની ચકાસણી પણ કરાવતા અને ભરૂચના પેસ્તનજીએ તો શિવદાસકૃત હંસાઉલીને શિલાછાપમાં પ્રગટ કરતાં શીર્ષકમાં જ નોંધ્યું છે કે તેની હસ્તપ્રત (વાર્તાની ચોપડી) જાણકારો પાસે શુદ્ધ કરાવીને છાપી છે ! આવા પ્રકાશકો એ સમયગાળામાં તો સ્થળે-સ્થળે ફરીને પણ આવા હસ્તલિખિત ચોપડાઓ ખરીદેલા અને તેના આધારે જ બૃહત્ કાવ્યદોહન જેવી ગ્રન્થશ્રેણી પ્રકાશિત થયેલી.

આ પ્રકારની પૂર્વ મુદ્રિત એવી પ્રતના આધારે પાઠનું પુનઃસંપાદન કરવાનો ડૉ. બલવંત જાનીને પૂરતો અનુભવ છે અને તેમણે આ અંગે પ્રશ્નો થયા ત્યારે ડૉ.ભાયાણી કે પ્રો.કે. કા. શાસ્ત્રી જેવાનો સંપર્ક પણ કરેલો અને આ પુનઃસંપાદિત પાઠને ચકાસવાની દૃષ્ટિ કેળવી હતી. આનો લાભ અહીં છે. ગોપીચંદના આખ્યાનનો પાઠ એમણે શ્રી નકલંકશાસ્ત્ર ભાગ : ૨ માંથી આપી છે. સ્પષ્ટતઃ એ ધાર્મિક હેતુએ થયેલું પ્રકાશન છે. એના પાઠને કઈ આધારભૂત સામગ્રીને આધારે છાપવામાં આવ્યો છે, તે અહીં સંપાદકે આપ્યું નથી. સ્વાભાવિક રીતે સંભવ છે કે મૂળગ્રન્થમાં જ આવી કોઈ વીગત આપી ન હોય. ધર્માર્થ કૃતિઓનાં મુદ્રિતરૂપમાં પ્રકાશકો આવી કોઈ વીગત આપતા નથી, એવી એમના વાચકવર્ગની દૃષ્ટિએ જરૂર પણ ન હોય, એ સમજી શકાય એવું છે. વૈદિક કે જૈનસ્ત્રોતની આવી ધર્માર્થ કૃતિઓનાં વ્યાવસાયિક પ્રકાશકો દ્વારા તથા મુખ્યત્વે ધર્મના કોઈ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે અનેક મુદ્રણો થયાં હતાં, આજે પણ થાય છે. વૈદિક સ્ત્રોતમાં પ્રેમાનંદનાં ઓખાહરણ, નળાખ્યાન જેવી કૃતિઓનો તથા જૈનસ્ત્રોતમાં વિવિધ પૂજાઓ, સ્તવનો, સઝજાય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આમાં પણ ક્યાંય, છાપનાર ક્યા આધારે પાઠ છાપે છે, એની સ્પષ્ટતા હોતી જ નથી.

પ્રસ્તુત કૃતિના પૂર્વમુદ્રણમાં પણ આ જ પરિસ્થિતિ જણાય છે. સંસ્થાએ/વ્યક્તિએ ધર્મહેતુએ આ રચનાના પાઠનું મુદ્રણ ખોજાખાનામાં રહેતા ચોપડાને આધારે અથવા તો જે મુખી કામડિયા દ્વારા આનું પઠન-ગાન થતું હોય એને આધારે થયું છે. એનો અર્થ એ કે અહીં પીર શક્ષના જ પાઠ-આધારિત પરંપરિત

મૌખિક એવો પાઠ છે. મૂળપાઠ Original taxt અને એનો જ મુખ્ય આધાર લેતી traditional taxt વચ્ચે મહત્વનો ભેદ એ છે કે પરંપરાગત એવો પાઠમાં મૂળ પાઠના શબ્દોનાં રૂપ બદલાય છે, ક્યાંક એમાં સમયાનુસારી નવું પણ ઉમેરાતું જાય છે અને એમાં કેટલીક લાક્ષણિકતા હોય તો એ હવે પાઠ-સ્થ અંગ બને છે, ગાનાર પ્રમાણે ગાનઢાળ-રાગમાં પણ પરિવર્તન આવે છે, નવાં જ લયાત્મક લટકણિયાં પણ મૂળ રચનામાં ઉમેરાય છે. કંઠસ્થ પરંપરાથી રજૂ થયેલ પાઠને મુદ્રિત પાઠ સાથે મેળવીને એમાંથી કંઠસ્થપાઠ તર્કપૂતરીતે પણ કૃતિના અર્થનો વાયક હોઈને એને સ્વીકારીને કૃતની વાયના તૈયાર કરવાનું વલણ સમુચિત છે. આપણે કંઠસ્થપરંપરાનાં ભજનો અને મુદ્રિત પાઠની મેળવણી કરીને વાયના નિશ્ચિત કરી શકીએ. બળવંત જાનીની આ પાઠ નિયત કરવાની રીતને કારણે પણ આ સંપાદન ઘણું મહત્વનું બન્યું છે. આપણી પરંપરાના એક માત્ર લોકપ્રિય ધાર્મિક પ્રકાશનના ઓખાહરણને જ તપાસતા સ્પષ્ટ થશે કે કડવાંની સંખ્યા, મૂળ ઢાળના સૂચિત રાગ અને તાલ વગેરે કેટકેટલું બદલાયું છે ? આવાં ઉમેરણમાં ક્યાંક મધ્યકાળના છેલ્લા કવિ દયારામનું પણ કેટલુંક વિષયસંગત હોવાનું સંશોધકોને જણાયું છે. પરંપરિત નામઘાપ રચનાઓમાં પણ સ્પષ્ટ બે પ્રવાહો છે : એક, મૂળ રચના નરસિંહ-મીરાં-કબીર કે એની પણ પહેલાના ગોરખનાથની હોય અને બીજી એવી રચનાઓ જે મૂળ કર્તાની ન હોય, અનુગામીની હોય અને નામઘાપ જ મૂળ કર્તાની હોય, આ દૃષ્ટિએ જ તપાસતાં આ રચનાનો મૂળ આધાર તો શક્તિની કૃતિનો જ લેવાયો છે, કેટલાક અંગો, શબ્દરૂપો જ પરંપરામાં બદલાયાં છે. સ્વરૂપની ચર્ચામાં એની વિશેષ સ્પષ્ટતા આગળ કરવામાં આવી છે. અહીં મૂળપાઠ બદલાયો છે, પરંપરાગત પરિવર્તનો ધરાવે છે, એની સ્પષ્ટતા અને આધાર માટે શક્તિના સમયને લક્ષમાં લઈએ.

સંપાદકે વિવિધ મતને આધારે શક્તિનો સમય (૧) પ્રો. ડબલ્યૂ ઈવનોવ પ્રમાણે ઈ. ૧૧૬૫-૧૨૭૬ છે. (૨) ગુલઝારે શક્તિના કર્તા પ્રમાણે ઈ. ૧૨૧૭-૧૩૫૬ છે. આમાંથી કોઈ પણ એક અભિપ્રાય-નિર્ણયનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર ન કરીએ તો આ સમયગાળો મોડામાં મોડો ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધનો છે. આ સંદર્ભે ભાષા-અંગને તપાસો. સ્પષ્ટ થશે કે અહીં જે ગુજરાતી ભાષાનું રૂપ છે તે જે હસ્તપ્રતોમાં કર્તા-કૃતિનો સમય નિશ્ચિત છે, તેવું તો નથી જ. પ્રમાણમાં ઘણું જ જુદું છે. ખોજકી ગુજરાતીના ઉચ્ચારભેદને દૃષ્ટિમાં રાખો તો પણ ચૌદમી સદીનું આ ગુજરાતી નથી. અહીં કડી ૬૧-૧માં 'રંગ' માટે અંગ્રેજી શબ્દ 'કલર' પ્રયોજાયો છે !

આખ્યાન અનોખું સ્વરૂપ

અહીં કૃતિના શીર્ષક કે ઓળખઅંગમાં જ 'આખ્યાન' એટલે કે 'આખ્યાન' છે, પરંતુ એવો કથા-પ્રકાર-સ્વરૂપવાચક પ્રયોગ મૂળ કૃતિમાં પ્રયુક્ત જણાતો નથી. એમાં તો આરંભે જ 'રાજા ગોવરચંદના ગુણ સાંભળો રે ગુણવંતા' છે. ધાર્મિકકથાઓ પછીના સમયગાળામાં 'આખ્યાન' તરીકે ઓળખાતી હોવાથી જ ગુજરાતી ભાષા-સંસ્કૃતિના જ એક અંગ એવા લોકોએ આ રચનાને 'આખ્યાન' તરીકે ઓળખાવી. દેશીમાં ગવાતો કડવાનો બંધ અહીં નથી, અહીં મૂળમાં 'ચરિત્ર' જ છે. જૈન સ્તોત્રમાં એ કાળક્રમે 'રાસક' એવી સંજ્ઞા પામ્યું. 'રાસક'માં પણ અક્ષરમેળના ગેય ઢાળ હોય છે. શક્તિનો જે સમય છે એ ગાળામાં એનું જ પ્રવર્તન ધર્મરૂપ ચરિત્રમાં તથા ધર્મમુક્ત, મનોરંજક - Secular એવી કથાઓ અને પવાડામાં છે. ત્યાં દુહા-ચોપાઈનો જ પાયો હોય છે. અહીં ખંડપાડીને, દ્વિતીય ચરણના શબ્દપદોની દ્વિરુક્તિએ નવો ગાનઢાળ બંધાયો છે. આખ્યાનનું મહત્વનું અંગ આરંભની ગણેશ-સરસ્વતી વંદના અને અંતિમ ફલશ્રુતિ છે. અહીં પહેલું અંગ વંદનાનું ન હોય એ સાહજિક છે, પરંતુ ફલશ્રુતિમાં એવું નથી. આનો અર્થ એ કે અહીં અપભ્રંશ-પ્રચલિત 'આખ્યાન' અને કડવકબંધનું વલણ-ઊથલા સાથેનું જે નવું ગુજરાતીરૂપ બંધાયું તે નથી, તેમ જ સળંગબંધ છે, ઘટના કે પ્રસંગ-આધારિત ખંડ નથી. આથી આખ્યાન નહીં પરંતુ ગેય ચરિત્રાશ્રયી કથાકાવ્ય અને પદ્યવાર્તાની સાથે જ આનો અનુબંધ જણાય છે. સંપાદકે પણ ઉચિત રીતે પ્રસ્તુતકૃતિને આખ્યાનથી અનુપ્રાણિત એવી સળંગબંધની કથાકૃતિ તરીકે નિર્દેશ કરેલ છે. આ દૃષ્ટિએ પણ શક્તિનો સમય મોડામાં મોડો પંદરમી સદીનો છે, નરસિંહની આસપાસનો.

કથાનકનો પરિચય અને કથનકળાનું સ્વરૂપ

ગોપીચંદની કથા અને નાથપંથ સાથેના અનુબંધની ચર્ચા આગળ કરી છે અને કથાનક સંદર્ભે પણ સંદર્ભો દર્શાવ્યા છે. અહીં ડો. બળવંત જાનીએ પણ ફ.બ.થી આરંભીને ગોપીચંદના રાસડાના કથાનકની ચર્ચા કરી છે તથા કથાના તથા પાત્રના અર્થદર્શનના પણ પીર શક્તિની જે સંયમિત અને સંસ્કારી દૃષ્ટિ છે, એની પણ સંપાદકે સારી ચર્ચા કરી છે. આથી કથાનક સંદર્ભે અહીં એટલું જ નોંધવાનું કે ગોપીચંદકથાનું ગુજરાત પ્રવર્તિત જૂનું કથાનક અહીં ઉપલબ્ધ બને છે. ફ.બ.ના સંપાદિત કથાનક સાથે જ એ બંધ બેસે છે એટલું જ નહીં પરંતુ કેટલાક પાત્રસંલગ્ન પ્રસંગોને અહીં વિશેષ પરિષ્કૃત અને સંયમી સંસ્કારી રૂપ અપાયું છે.

અહીં બીજી વિશેષતા છે તે કાનીફાનાથના સંદર્ભની જાલંધર અને ગોરખ ઉપરાંત કાનીફાનાથનો આવો - આટલો સક્રિય એવો કથાસંબંધ અહીં છે, જે ફ.બ.ના બીજા રૂપાન્તરણને બાદ કરતાં અન્યત્ર ઈસ્લામથી ઈતર એવી પરંપરામાં નથી. ગોપીચંદે જાલંધરનાથને કૂવામાં કે ગુંફામાં લાદથી દાટ્યાથી કથા અન્યત્ર છે તેમાં બે-ત્રણ મહત્વનાં રૂપાન્તરણ છે. ક્યાંક ગોપીચંદની રાણી જ આ કૃત્ય કરે છે કેમ કે નાથસંગના કારણે એમને પતિના સાથસંગ મળતા નથી. અન્ય રૂપાન્તરણમાં ગોપીચંદ ખુદ આવીને કાર્ય કરે છે તેમાં બે કારણો છે : ૧. ગોપીચંદને પણ લોકપવાદથી એવી શંકા છે કે નાથગુરુની સેવામાં રત રાણીને અનુચિત લગાવ/સંબંધ છે. ૨. રાણીઓએ જ જાલંધરનાથને કૂવામાં નાખી દીધા છે તેથી ગલકીનું પાણી લઈને પાછા ફરતા ગોપીચંદને લાગે છે કે ઢોંગી ગુરુ અમર બનાવવાનું કહીને નાશી ગયા છે. આની સામે પીર શમ્સે આપેલી કથા વિશેષ પરિષ્કૃત, શુદ્ધ ને રોચક છે. કુપિત ગોપીચંદ જાલંધરનાથને લાદનું ભોજન કરાવતા 'જૈસા મુઝે ખિલાયા, સબ ખાવ' કહી નગર આખું લાદથી ભરી દે છે તેથી વિશેષ ગુસ્સે થયેલો ગોપીચંદ જાલંધરનાથને લાદથી ગુંફામાં ગુંગળાવે છે. નાથના નામમાં ગુજરાતની પાછોતરી કથાઓમાં કેટલીક સેળભેળ છે, તે અહીં નથી. અહીં જાલંધરનાથ ગોરખ અને કાનીફાનાથ સ્પષ્ટ અને સુનિશ્ચિત છે.

સૂઝપૂર્ણને વિશેષ સૂક્ષ્મ એવું શમ્સ 'પાણી'ના સંદર્ભે દર્શાવે છે. મૂળ નાથકથામાં ગુરુ વર્ષાનું કે જળાશયનું ન હોય તેવું જળ, પ્રાણી જ ન હોય એવું માંસ મગાવે છે જેમાં શ્રીફળ અંગેની સમસ્યા છે. અહીં ગુરુ ગોપીચંદને પાણી લેવા મોકલે છે. વાવમાં પોતાના નામની, જળાશય બંધાવ્યાની તપ્તી જોતાં ગોપીચંદ પોરસાય છે ! હજુ એનો અહમ્ નાશ નથી પામ્યો. આથી પાત્રમાં પાણી ભરાતું નથી. જ્યાં સુધી નામનો યશનો મોહ છે, અહમ્નું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી નાથત્વની સિદ્ધિ દૂર છે, એ બહુસૂચક રીતે, કહો કે કશી જ મુખરતા વગર, સૂક્ષ્મ રીતે દર્શાવ્યું છે. બહેનને મળવા જતા ગોપીચંદની કથામાં પણ અહીં ક્યાંય કથાને રોચક બનાવતી, મરેલાં માછલાંને સજીવન કરતી કે નદીનાં માછલાને કાંઠે બોલાવી પાછાં નદીમાં વહેતાં કરવાની કથાજન્ય ચમત્કૃતિ નથી. ભાઈ રાજગાદી તજ સાધુ બને એની જે વેદના બહેનને થાય કે પત્નીને થાય એનું જ ભાવાશ્રયી અહીં આલેખન છે. ભીલ આદિવાસી બહેન તો નિર્દોષ પતિ અને ધાવણાં બાળકનો પણ છળથી ભોગ લઈ જોગણ બને છે એવો કોઈ કૂર અંશ પણ અહીં નથી. આમ કથાનું અને પાત્રનું એક નિશ્ચિત ને પરિશુદ્ધ રૂપ અહીં છે.

ગાનઢાળ અને અન્ય જાતિગત પરંપરા

મધ્યકાળની કોઈ પણ રચના કે પછી લોકકંઠે વહેતી રચનાનું અત્યંત મહત્વનું અંગ એના ગાનઢાળ છે. ડૉ. બલવંત જાનીએ ખૂબ જ સૂક્ષ્મ સમજ અને કુનેહથી આ કૃતિનું એના જાણકાર પાસે કથન-ગાન કરાવ્યું અને તેનો પાઠ નિર્ધારણમાં આધાર લીધો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. પરંતુ આ સાથે જ જો એમણે ત્યારે કે હજુ પણ શક્ય હોય તો હવે આવા પ્રસ્તુતીકરણનાં ધ્વનિમુદ્રણ કરાવી એના ઢાળના જાણકાર પાસે સ્વરાંકન (નોટેશન), પૃથક્કરણ કરાવવા જોઈએ. આપણા અભ્યાસની આ બહુ મોટી ન્યૂનતા છે. અહીં ખાસ ધ્યાન પર લાવવા જેવી હકીકત એ છે કે વિદેશના વિદ્વાનો, જેમના માટે આપણી ભાષા અને આપણાં સંગીત અજાણ્યાં છે, તેઓ એમનાં સંપાદનમાં આવા સાંગિતિક પાસાં પણ આમેજ કરે છે. મધ્યકાલીન કે કંઠપ્રવાહના સાહિત્યના સંપાદનમાં મલ્ટી ડિસિપ્લીનથી એપ્રોચ થાય એ જરૂરી છે. ચિત્ર, નાટક-રંગભૂમિ કે અન્ય કલાઓના તદ્દવિદોનો લાભ શક્ય ન હોય તો પણ સાંગિતિક પાસાંનો સમાવેશ વિદેશીઓ કરે જ છે. હિતહરિવંશરાય, પર કાર્ય કરનાર વિદેશી વિદ્વાન રૂપર્ટસ્નેલ કે પાબૂજીની કથા સંપાદન કરનાર ડૉ. જહોન સ્મિથે પણ એમનાં ધ્વનિમુદ્રણો સંગીતશાસ્ત્રીઓને સંભળાવ્યાં અને પોતાનાં સંપાદનમાં વેસ્ટર્ન મ્યુઝિકની પદ્ધતિએ ગાનઢાળનાં નોટેશન પણ આપ્યાં છે. આ નિમિત્તે આ દિશામાં આટલું સૂચન.

અંતે, અહીં એક નવી જ દિશાનો, જેનો નિર્દેશ તો સંપાદકે માહિતી રૂપે કર્યો જ છે તેવા ડી.બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ સૂરત ખાતેની ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં તથા અંબાલાલ બુલાખીરામ જાનીએ પણ હરિલીલા ષોડ્શકલા' (ઈ. ૧૯૩૦)માં કરેલો તે કામ આગળ વધ્યું અને આ પરંપરાથી પરિચિત એવા અભ્યાસી સંપાદક દ્વારા આવું, નાના-મોટા એકમોનું હજુ પણ એવું પરંપરાગત સાહિત્ય છે, જે પ્રકાશમાં આવ્યું નથી, એ આવ્યે જ આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પૂરો ચહેરો જોઈ-જાણી શકાય. ડૉ. બળવંત જાની મધ્યકાલીન કથા સાહિત્યમાં ખૂટતી કડીરૂપના ભાગથી સંશોધનાત્મક સૂત્રથી પૂર્તિ કરવા માટે આ સંપાદનથી આપણાં સૌના અભિનંદનના અધિકારી બને છે. એમને અભિનંદન.

'પરશમ્સકૃત રાજા ગોવરચંદનો આખિયાન સંપાદક : ડૉ બળવંત જાની (ઈ.સ. ૨૦૧૨) ડેમી સાઈઝ પૃષ્ઠ ૧૦૪, કાચુ પૂર્ણ કિંમત - રૂ. ૧૫૦-૦૦, પ્રકાશક : ગુજરાતી વિભાગ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, મુંબઈ.

વિતરક : પાર્શ્વ પ્રકાશન, ઝવેરીવાડ, નિશાપોળ, રિલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧

‘ગોપીચંદ ભરથરીની વારતા’ : આસ્વાદ અને અવબોધ

ડૉ. મનોજ રાવલ

‘ગોપીચંદ ભરથરીની વારતા’ ખેડબ્રહ્માના ભીલોમાં પ્રચલિત કંઠપ્રવાહનાં લોકાખ્યાનોનો સંગ્રહ છે. આ લોકાખ્યાનોમાં ગોપીચંદ - ભરથરી ઉપરાંત રામદેવ-હંસદેવ, જગદેવ પરમાર, કોબરિયો ઠાકોર અને દેવરાની વારતા તથા ગોરખવાણી અને કબીર વાણીનો સંગ્રહ છે.^૧

અહીં શોધપત્રમાં મુખ્ય ઉપક્રમ ભરથરીની કથાનાં કેટલાંક પાસાં ચર્ચવાનો છે. આરંભમાં આ લોકાખ્યાનો વિશે વાત કરતાં પહેલાં સ્વરૂપ સમજાવે. આ સ્વરૂપનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો પ્રગટ એ હેતુએ પ્રથમ તો એ વિચારીએ કે વાત કરનાર કથક કોણ છે? એ કોને કહે છે? શા હેતુએ અને કયા સંદર્ભે કથન-ગાન કરે છે? આનો એક ઉત્તર છે કે એનો કથક ભીલોના સાધુ છે અને સાંભળનારા ખેડબ્રહ્માના આદિવાસી ડુંગરી ભીલો છે. અહીં પ્રશ્ન એ વિચારવાનો છે કે આજનો આ કથક અને શ્રોતા બન્ને આદિવાસી છે, કે પછી એ જૂની ઓળખ આજે બદલાઈ છે ને પરંપરા પૂરતો જ સંદર્ભ આદિવાસીઓ છે? આજે આપણે પણ આદિવાસી વિશે વાત કરતા ફાંસના પ્રમુખ ચાર્લ્સ-દ-ગોલે પત્રકારો સમક્ષ વાત કરી તે જાણવા જેવી છે. ચાર્લ્સ-દ-ગોલે કહેલું : ‘અમારે ત્યાં કોઈ આદિવાસી નથી.’ આ ઘટના તો ૨૦મી સદીના દ્વિતી-૭મા દાયકાની છે. આજે ભારતમાં ૨૧મી સદીના બીજા દશકામાં આદિવાસીની ઓળખ આ પરંપરા બાદ કરતાં બચી છે ખરી ?

લુપ્ત પરંપરાના અભ્યાસનો હેતુ શો? પ્રસ્તુતતા કેટલી? આ પ્રશ્ન વિશ્વમાં ઊઠ્યો પણ છે. અને લુપ્ત પરંપરાના અભ્યાસ સામે નવું આહવાન - ચેલેન્જ - પણ થઈ રહી છે, કારણ કે આજે ખુલ્લો બજારવાદ - ટેકનોલોજીયુક્ત પ્રચાર-પ્રસારનાં માધ્યમોની અસરે કોઈ પણ પ્રજાતિની આઈડેન્ટીટી જાળવવી મુશ્કેલ છે. એના પરિણામે યુરોપિયન દેશોમાં આરંભાયેલું આદિવાસી પ્રજાનું લુપ્તીકરણ આજે એશિયન રાષ્ટ્રોમાં ક્યાં જઈ પહોંચ્યું હશે, તે ધારી લેવાનું છે. આ ઓપન-માર્કેટ અને માસમીડિયાના વ્યાપક પ્રભાવની દૃષ્ટિએ છ કરોડ ગુજરાતી સમાજ માંહેના ભીલી ભાષકોની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા ધરાવતા આ સાહિત્યનું મહત્ત્વ કેટલું અને કેવું તે પ્રશ્નો પણ ચર્ચવાના રહે.

બીજું, અત્યારે આપણી અભ્યાસ પદ્ધતિ આદિવાસી કે વનવાસી લોકો અંગે એવી છે કે આ પ્રશ્નની વિગતો ફોક-લોર કે ફોક લિટરેચરના મથાળે અંકિત કરવામાં આવે છે. આપણી લોકસાહિત્યના અભ્યાસની પદ્ધતિ પણ મહદંશે તો પશ્ચિમમાં વિકસેલી ફોકલોર-સ્ટડી-મેથડના પશ્ચિમી સંશોધકો દ્વારા નિશ્ચિત બની ગયેલા ઢાંચામાં ઢળી ગઈ છે.

પ્રારંભમાં યુરોપિયન સંશોધકો- પછી નોર્વે - અમેરિકાની યુનિ.ના સંશોધકોએ અપવાનેલ રીતિ અનુસાર આગળ વધ્યો અને પશ્ચિમે કંડારેલી એ જ કેડી પર આપણો સંશોધક કામ કરતો દેખાય છે. હવે આજે અમેરિકાની યુનિ.માં ‘ફોક’ના અભ્યાસક્રમો બંધ થવા લાગ્યા. આ સ્થિતિ લક્ષમાં લેતાં આ સાહિત્યની પ્રસ્તુતતાના પ્રશ્નો થવાના જ. કારણ એક જમાનામાં વેદ ભણાવતી પાઠશાળાઓ હતી. પરંતુ આજે આપણાં ઉચ્ચ કેળવણીના યુનિ.ના ઢાંચામાં તે વિદ્યા-શાખાનું મહત્ત્વ નથી. કારણમાં એટલું જ પશ્ચિમના બજારવાદને આ અભ્યાસ કે સંશોધનમાં રસ નથી. ખેર. આપણે જે સામગ્રી છે તેની પ્રાપ્તિનો હર્ષ અનુભવ પૂરો કરીએ ત્યાંજ પાછા ભાવનના બીજા પ્રશ્નો થાય છે. કારણ આનો કથક છે તેનું આસ્થા જગત જુદું છે. તે-તો માને જ છે કે ગુરુ ગોરખનાથ અજર-અમર છે. શ્રદ્ધાના મામલે ભાવક તરીકે આપણે તાદાત્મ્ય સાધવાને બદલે તાટસ્થથી વર્તીશું તો પ્રાપ્ત કૃતિના આનંદબોધ-સૌન્દર્ય બોધથી વંચિત રહેશું. આજે મધ્યકાલીન કૃતિઓનાં ભાવનના પ્રશ્નો છે જ. સર્જતા સાહિત્યની કલાકૃતિ તરીકેની સ્થાપનામાં પણ અન્ય, કલાથી ઈતર હેતુ પ્રવેશી જાય છે. તો ઓરલ ટ્રેડિશનમાં જળવાયેલાં આ ‘લોકાખ્યાનો’ નજીક જતાં આપણે શું અનુભવીએ છીએ તે જોવું રસ પડે તેવું છે.

પ્રથમ તો મધ્યકાળમાં ‘આખ્યાન’ સ્વરૂપ ગુજરાતીમાં હતું. કથાને આદિ-

અંતથી ગદ્યમાં બાંધતાં જ મહાકાવ્ય, વીરગાથા, આખ્યાન વગેરેના સ્વરૂપો બંધાતાં ગયાં. વીરગાથાઓમાંથી જ કાળક્રમે વીરચરિતનું સ્વરૂપ બંધાયું, એમાં કથાનું પૂર વધતું ગયું, વિવિધ આડકથાઓ ઉપકથાઓ ઉમેરાતી ગઈ ને આવી ગાથાઓનાં જ કંઠપ્રવાહે ફોક એપિકનું રૂપ બાંધ્યું, સૂત-ચારણી-બારોટી પ્રવાહે એનું સેમિલિટરરી સ્વરૂપ બાંધ્યું જેમાંથી જ અંતે લિટરરી એપિક, સાહિત્યિક મહાકાવ્યો સર્જ્યાં અને એપિક ઓવ ગ્રોવ્યમાં અનેક ઉપાખ્યાનો સંકળાતાં અને ફરી એનાં સ્વતંત્ર આખ્યાનકાર જેમ ફેરફાર કરતાં કૃતિરૂપ બંધાતા, સાહિત્યિક પરંપરામાં, લિખિત પરંપરામાં ‘આખ્યાન’ સિદ્ધ થયાં અને તેમ અહીં એવું શું બને છે તેનો ડેટા તો અત્રે છે. લોક પરંપરામાં ગદ્ય-પદ્યશ્રયી લોકાખ્યાન સિદ્ધ થયાં. એપિકરૂપ મહાગ્રન્થના જ અંગો પરંતુ આપણે તપાસ કરવાની છે કે આમ શા માટે કરે છે ? ફરી પાછા પોતાનાં મૂળ રૂપમાં આવ્યાં ને એનું મુખ્યકથાસૂત્ર કે ‘ડેટા’ એમાં ટકી ગયા પરંતુ એમાં કેટલુંક ધરમૂળ બદલાયું અને નવું આવ્યું. પરંતુ કેટલીક કથાઓ, ખાસ તો આદિવાસી પરંપરાનાં લોકાખ્યાનો તો કોઈ મહાકાવ્ય સંલગ્ન ઉપાખ્યાનને બદલે સ્વતંત્ર રૂપમાં આવ્યાં અને તે પરંપરા આદિવાસી કંઠપ્રવાહમાંથી આપણે સંપાદિત કરી. આથી ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલનો ‘આદિવાસી સભ્યતાની શોધ ભણી’ નામે દીર્ઘલેખ, જે પુસ્તકના પ્રારંભમાં છે, તે આના સ્વરૂપના નિર્ધારણમાં સહાયક બને તેવો છે. આ લેખ આદિવાસી સભ્યતા (સિવિલાઈઝેશન) સંદર્ભમાં અપાયો છે. આ જગત જોવાનો ઢાંચો તેમના સાડાત્રણ દાયકા તપને આધારે પ્રાપ્ત થયો છે. પૃ. ૭ થી ૫૧ સુધીના આ પાનાં માત્ર આખ્યા હોત ને તો પણ ડૉ. ભગવાનદાસનું મહત્ત્વ આદિવાસી-અભ્યાસ જૂથમાં સ્થાપિત થઈ જાત, એટલી મહત્ત્વની સ્થાપના આપી છે : ગુજરાતના એક નાનકડા-ભૂ-ભાગમાં રહેનારી આ પ્રજાએ, એની સભ્યતાના ધારકોએ વૈશ્વિક ઘટનાના દસ્તાવેજ પોતાની કંઠસ્થ પરંપરામાં પ્રાચીન સમયથી જાળવી રાખ્યા હશે તેનો અંદાજ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. લિખિત પરંપરા અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય પુરાવા ઓરલ ટ્રેડીશનમાં કઈ રીતે જળવાયા છે તેની મોટે ભાગે ભારતીય દષ્ટિકોણથી - વૈશ્વિક વિચારકોની અનુમોદનાથી કેટલીક બાબતો સ્થાપી આપી છે. દા.ત.,

પૃથ્વીની ઉત્પત્તિકથા, જળપ્રલયની કથા, માતૃસત્તાક સમાજવ્યવસ્થા, નારીનો વ્યક્તિ તરીકેનો સ્વીકાર તેમાં દેવીપણું અને ડાકણ હોવાની સંભાવના, સાથોસાથ ધર્મ અનુસંધાને મહામાર્ગના યુગલધર્મ દ્વારા રી-વાઈવ થઈ જીવંત પરંપરામાં નારી-ગૌરવ આજે પણ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તેની વાત મૂકી આપી છે.

જીવન વિશેના આ પ્રજાના અભિગમો ઉપરાંત મરણોત્તર વિધિ-વિધાન-સમાધિ-પૂર્વજપૂજા, નર્ક-સ્વર્ગ વિશેની માન્યતા રજૂ કરતા-કરતા, વેદ-પુરાણ-ઉપનિષદના હવાલા દ્વારા આ આદિવાસી કોણ ? તથા તેમનું હિન્દુ-આર્ય હોવું તથા આર્ય-અનાર્યના સંઘર્ષ - સંમિલનની વિશાળ સંભાવનાઓ આપે છે.

ધર્મ જગતમાં લિંગ પૂજા, સર્પ પૂજા, રાક્ષસ, અસૂર, દૈત્ય, પિશાચ જગતની શક્તિનો સ્વીકાર તથા તેની નજીક જવાનો ઉપક્રમ પ્રસ્તુત ભૂમિકામાં છે.

આ બધી વાતો એટલા માટે કે; ડૉ. ભગવાનદાસની સંશોધન પદ્ધતિ-સંશોધિત સામગ્રી, તે સામગ્રીની તપાસમાં રહેલા અભિગમની સ્પષ્ટતાઓ નજીક આપણે જઈ શકીએ. આ સંશોધકનો અભિગમ વિધાયક છે. તેમની આદિવાસી સભ્યતા અંગે જે ધારણાઓ છે તેને અનુસાર ગોપીચંદ ભરથરીની વારતા છે કે કેમ એ આપણી તપાસનો વિષય છે. પ્રથમ થોડી મર્યાદાઓ ધ્યાનમાં લઈએ તો ભીલી - કંઠસ્થ પરંપરાની જે કૃતિ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તેનાં અન્ય રૂપાન્તરો-પાઠાંતરો આપણી પાસે ભાગ્યે જ હોય છે. સદભાગ્યે ગોપીચંદ-ભરથરી વાર્તાનું મધ્યપ્રદેશના આદિવાસીમાં પ્રચલીત કથાનક હિન્દીમાં ડૉ. બળવંત જાનીના સૌજન્યથી વાંચવા મળેલ તથા ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે ‘શામળકૃત વેતાળ પચ્ચીસી’ની ૨૫મી કથામાં આવતી ઈન્દ્રના પુત્રની કથા, જે ઈન્દ્રના શાપથી ગધેડા તરીકે જન્મી ગર્દભસેન રાજા - થયો, અને તેનો પુત્ર ભરથરી થયો તે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

તેથી પ્રસ્તુત રચનાને સ્ટાન્ડર્ડ માનવી પડે. બીજું ડૉ. ભગવાનદાસ જે ડેટા લાવવાનું કામ ફિલ્ડવર્ક દ્વારા કરે છે, તેનું અર્થઘટન પણ એમને જ આપવું પડે છે. સંકલન-સંપાદનની કામગીરી પણ તેમને જ નિભાવવી પડે છે... તેઓ દ્વારા અપાતી ટેક્સ્ટમાં કેટલાક ભીલી શબ્દોના ગુજરાતી અર્થો સૂચિમાં અપાય છે. પરંતુ સામાન્ય વાચકે તેમને આપેલા સારથી ચલાવવું પડે છે. પણ આનંદ એ વાતનો છે કે; આ સંશોધકના માહિતીદાતા અધિકૃત છે.

આટલી વાંચનાર અને સંપાદકની પૂર્વભૂમિકા પછી ગોપીચંદ-ભરથરીની વારતા નજીક જતા આપણને થોડા હવે વિચારવાના થાય છે, તે જોઈએ.

પ્રથમ ભારતભરમાં નાથપંથ વિસ્તર્યો છે તેમાં ગોરખનાથ-મહંદરનું સવિશેષ મહત્ત્વ છે. અહીં ગોપીચંદ-ભરથરી કેમ ? બીજું પૃ. ૪૦ પર ડૉ. ભગવાનદાસ નોંધે છે -

નાથ સમ્પ્રદાયની સાધના રીતિ આર્યેતર જાતિઓની જેમ શૈવ દર્શન પર આધારિત છે. એમાં શાક્ટ અને બૌદ્ધ દર્શનના અંશોનો સમન્વય થયો છે. અને

પાતંજલિ હઠયોગથી તેનું જીવન દર્શન અને સાધના પદ્ધતિ વધુ પુષ્ટ બન્યા છે....

આમાંથી એક આદિલોકધર્મ-મહામાર્ગ આવિર્ભાવ પામ્યો છે. જે આજે પણ આદિવાસી અને ગ્રામ પ્રદેશના 'લોક'ની જીવન રીતિમાં 'જલ-મીન' જેમ ઓતપ્રોત છે....

આ વિધાન નાથ સમ્રાટાય સંદર્ભમાં થોડું ચિન્ત્ય છે. કારણ ભારતમાં જેમ જ્ઞાનમાર્ગ - ભક્તિમાર્ગ વગેરે સાધના પથ છે, તેમ યોગમાર્ગ પણ એક અલગ સાધના પંથ છે. ભારતીય દર્શનમાં જે સાન્ય છે તેનો જ વિકાસ યોગમાર્ગ રૂપે થયો છે. મૂળમાં નાથપંથની આધારશિલા જ યોગમાર્ગ છે. (યોગ શબ્દનો અર્થ સમાધિ છે. પરંતુ પાતંજલિ તેનો અર્થ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એવો કરે છે.) સાન્યમાં ઈશ્વર નથી. યોગ માર્ગ અને તે પ્રેરિત નાથમાં છે. અહીં આદિવાસી કથાનકમાં પણ છે.

વાર્તાનો આરંભ ઉજ્જયની નગરીના દેવીસિંહ રાજાથી થાય છે. તેના પ્રજાજન કુંભારનો ગધેડો જાદૂઈ છે, તે રાજકુંવરીને પરણવાની ઈચ્છા કરે છે. તે માટેની શરતો પૂરી કરે છે. ફૂલકુંવરીને પરણે છે. દિવસે ગધેડો રાતે પુરુષ બને છે... તેના ગધેડા ખોળિયાને સળગાવી દેવાય છે. અમીનો કૂંપો અને કણિયોરની કાંબથી ભગવાન દ્વારા સજીવન થાય છે. આ કથાના ત્રણ અભ્યાસીના મન્તવ્યો આ સંદર્ભમાં જોવા જેવા છે. એક ડો. જશવંત શેખડીવાલા એમ માને છે કે, કથાની પ્રથમ પાંખડી અને બીજી પાંખડી વચ્ચે અનુબંધ નથી. બીજા અભ્યાસી ડો. બળવંત જાની રાજા ગોવરચંદનો આખિયાનમાં ગધેડાના સંદર્ભને અવલોકે છે અને આલોચે છે.

કનુભાઈ આચાર્ય તો ગધેડાના સંબંધને આધારવિહીન ગણે છે. ત્રીજા અભ્યાસી ડો. હસુભાઈ યાજ્ઞિક આ કથાને ૩૨ ઘટકમાં વહેંચી પુરાણમાં ઈન્દ્રના પુત્ર જયંતનો શાપ, તથા તે ગધેડો અને પછી કઠિયારો સાધુ બને તે સંભાવના રજૂ કરે છે. શ્રી કનુભાઈને પુરાણ કથા સામે કશો વાંધો નથી. પરંતુ પ્રસ્તુત કથાનકમાં આદિવાસીઓ આ ઉલ્લેખ નથી કરતા તેવું જણાવે છે. ડો. હસુ યાજ્ઞિકે શામળે આપેલી વેતાળ પચીશીની ભૂમિકા કથામાં આવતી ભરથરીની ઉત્પત્તિ કથાના આધારે અનુગામી સંશોધનમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે ભરથરી ગદર્ભસેનનો પુત્ર છે અને ગુજરાતી ભરથરી-મહાકાવ્ય, જેની ત્રણ પાંખડી સંપાદિત થઈ છે તેમાં આવતાં ગીતમાં પણ 'ઘણું જી વો ઈન્દર રાજાના પૂતર' એવી જ ધ્રુવ પંક્તિ છે અને રાજસ્થાની બારોટી પરંપરામાં પણ તે જ વાત છે.

ગધેડો પુરુષ બને તે કથાનક ફક્ત આપણે ત્યાંજ નથી. પશ્ચિમમાં પણ આવી વાત છે. જોકે તેમાં ગધેડો કુંવરીને નહીં રાજકુંવરી નથી એવી સુંદરીને પરણે છે. તથા ગુલાબ ખાવાથી પુરુષ બને છે. તેવી કથા આધારે કહેવત પણ છે કે 'રોઝીઝ ફોર ડોન્કી'.

પ્રથમ અનુમાન આપણે એવું કરીએ કે, આ કથા અરેબિયન નાઈટ્સના માધ્યમથી ભારતમાંથી, અરબ દ્વારા પશ્ચિમમાં પહોંચી હશે. પરંતુ એ વાત સ્વીકૃત થવાનું કારણ જુદું હોવા સંભવ છે. આપણે જાણીએ છીએ. આપણો આદિમ સમાજ 'ટોટમ'થી પોતાની ઓળખ જાળવતો. ઘુવડ, હાથી, સિંહ, બળદ વગેરે પ્રાણી-પક્ષીઓ જે-તે પ્રજા સમૂહના જે-તે વિસ્તારના લોકોની ઓળખ રૂપ ટોટમ હતા. મૂળમાં ગધેડો પણ ટોટમ હોઈ શકે છે. પરંતુ રાજસ્થાની ચારણી પરંપરાના મહાકવિ મોડજી આશિયાકૃત 'પાલ પૌરસાતન' (પાબુપ્રકાશ)માં એના સંપાદક પણ ભરથરીને ઈન્દરના પૂતર જણાવે છે અને નવનાથમાં સાતમા નાથ તરીકે ભરથરીને દર્શાવે છે. પાબૂજી દેવી છતાં ખીંચી પરમારના હાથે મરાયા એના કારણમાં પણ જીંદરાવ ખીંચી પર રહેલી ગોરખનાથની કૃપા દર્શાવી છે. પરંતુ જીંદરાવે પાબૂજીના મોટાભાઈ બૂડાજીને વચન આપતાં ગોરખના સોગંદ લીધેલા તે ન પાળ્યા ને દગાથી પાબૂજીનો વધ કર્યો તેથી ગોરખનાથની અવકૃપા થઈ અને બૂડાજીના પુત્ર ઝરડાને ગોરખનાથે આશિષ આપ્યા અને જીંદરાવનો ઝરડાએ વધ કર્યો.

ખેર, કથાસૂત્રની આટલી સ્પષ્ટતા પછી અન્ય કથા-પાંખડી સાથે પ્રથમ પાંખડીનો અનુબંધ કેવી રીતે જળવાય છે તે તપાસતા ખ્યાલ આવે છે કે પ્રાચીન સમાજની પરંપરા જાળવતો આપણો કથક કેટલો ડહાપણ ધરાવતો; સર્જક પ્રતિભાનો માલિક છે. કારણ ભરથરીરાજા શિકારે જાય. મૃગલાને હણે પાછા ભગવાન જોગી વિશે સજીવન કરે.

આ ઘટનાથી પ્રભાવિત ભરથરી ભગવાન (જોગી)નું સાન્નિધ્ય ઈચ્છે. અને તેનો સમય આવશે એ ધારણા આપે છે.

મૂળમાં ગધેડો - માણસ બનેલો - તેનું મૃત્યુ પછી તેની કાઠ-સમાધિ બને. તે કાઠનો કઠિયારો થાય. તે ગુરુ - ગોરખનાથનો ચેલો બને છે. કથા આગળ વધે છે. ગુરુ ઢાકા-બંગાળ આપતા સત્યનું દૂધ આપનાર રાણી મેનાવતીને ત્યાં પાટવીચેલો (કઠિયારો) કુંવર રૂપે અવતરે છે. જે ગોપીચંદ છે. અહીં કથાના તંદ સિફત જોડાઈ છે. સાથોસાથ નાથ-સમ્રાટાય વિષયક માન્યતાઓ, તેની પ્રતીકાત્મક, રહસ્યાત્મક

અને સંકેતાત્મક પરિભાષાના પણ અણસાર મળે છે. હસુ યાજ્ઞિક સ્પષ્ટ કરે છે કે મૂળ કથકની આ ચૂક છે અને ભરથરી કથા ગોપીચંદમાં ભળી ગઈ છે. મૃગના શિકારની વાત ગદ્યમાં છે તેમ આપણા મલકમાં ભરથરીના પૂર્વભવ રૂપે પદ્યમાં પણ સારી રીતે ગાયકો રજૂ કરે છે. દા.ત., પહેલા-પહેલા જુગમાં રાણી પિંગલા અને ભરથરી અનુક્રમે પોપટ, મૃગની યોનિમાં હતા. તે વાતો છે. અહીં તે ઉપરાંત મેનાવતી સંદર્ભે ગોપીચંદકથામાં સાધનાત્મક સંકેતો પણ મળે છે. કૂવા કે નદીનું પાણી નહીં, ગાય કે ભેંસ જેવા પ્રાણીનું દૂધ નહીં, પાડા કે બકરાનું માંસ નહીં. તેવું ગુરુના સત્યને ડૂબતું બચાવવા લાવવા માટે સવાસો ચેલાને આજ્ઞા કરે. રાણી મેનાવતી તે આપે. કૂવા કે નદીનું પાણી નહીં. હસુ યાજ્ઞિકે આ વિશે સ્પષ્ટતા કરી છે ગુરુ સમસ્યાથી શ્રીફળ મંગાવે છે, જેમાં પાણી નથી વાવ કે તળાવ જળસ્રોતનું કે વરસાદનું. આ શ્રીફળ વધ્યની અવેજીમાં હોમાતું થયું એની પાછળ કથા એવી છે કે વિશ્વામિત્રે વૃક્ષ પર માનવ પેદા કરવાનું તપ કર્યું, સાધના ફળતાં પાડા કે બકરાનું માંસ નહીં (જાત અર્પવાની) લાવો. ઊંચા વૃક્ષ પર મનુષ્યનું મસ્તક બંધાયું પરંતુ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ શક્તિનો જ લોપ થશે એવા ભયથી આ ઈન્દ્રે વિશ્વામિત્રના તપનો ભંગ કરાવ્યો ને વૃક્ષ પરના માનવની ખોપરીના આંખ, નાક જ બંધાયેલા રહ્યા. આથી માનવબલિના બદલે શ્રીફળ બલી તરીકે ચડાવવાનું સ્વીકાર્યું બન્યું. અહીં નાથસંપ્રદાયની સાધનાના સંકેતો છે, એવું પણ અર્થદર્શન કરી શકીએ. કથાના આવા સંદર્ભો અને સાધના સંકેતો જો જાણી ન શકીએ તો ચમત્કાર કથા જ લાગે. હકીકતમાં આદિવાસી પ્રજાએ કંઈક પરંપરામાં આ રીતે પણ પુરાકથા અને સાધના પંથના સંકેતોનું રહસ્ય જાળવી રાખ્યું છે, તેનું મહત્ત્વ છે. ગોપીચંદની માતા મેનાવતી છે જે ભરથરીની બહેન છે આથી ગોપીચંદના મામા ભરથરી છે. ગોપીચંદની બેન જશોદા છે. આ પછી નિરૂપાતી ઘટનાઓમાં આટલું મહત્ત્વનું છે :

ખેજરી ખેતનું સ્થળ, ઉજજૈનનગર તથા ઢાંક બંગાળનું સ્થળ અને ચિતોડના રાજા કુંભારાણાને ત્યાં લાલકુંવર તરીકે આવવું. મામા-ભાણેજ-બેનનું તપ કરવા માનસરોવર જવું, ત્યાંથી આબુ આવવું. મધદરિયે તપ કરવા બેસવું, જન્મ અને પુનર્જન્મમાં નાથના કાળ પરના વિજયની વાત રજૂ થાય છે, કેમકે અહીં કથામાં ગોપીચંદ લાલકુંવર તરીકે અવતરે છે. આમ, ગધેડો-પુરુષ, કાઠ બને. તે કઠિયારો બને. એ કઠિયારો મેનાવતીને ત્યાં ગોપીચંદ તરીકે જન્મે એવું કથાવલણ અહીં અપાયેલા પાઠની કથામાં છે. અને પછી ગોપીચંદ લાલકુંવર રૂપે જન્મે છે, જેમાં મૂળ જન્મ અને દોર જાળવીને પણ કાળને વશ કરનાર રૂપાન્તરે બીજો જન્મ ધરી

શકે છે, એવો સંદર્ભ છે. પરની આ કથામાં આપણને નાથ અને નારીના મુદાને સ્પર્શવાની તક મળે છે....

નાથ સમ્પ્રદાયની માન્યતા છે કે જેટલી સ્ત્રીનો સંગ કર્યો હોય તેટલી યોનિમાંથી પસાર થવું પડે. તે સંદર્ભ છે કે અન્ય એ પ્રશ્નો પણ થાય. કારણ જો માતૃસતાક સમાજ વ્યવસ્થા હોય તો ઈડિપસ ગ્રંથિનો સવાલ નથી. પરન્તુ નાથ તો ૧૦મી સદીમાં આવ્યા. માતૃસતાક વ્યવસ્થા પ્રાચીન હતી. તો અહીં કેમ ? તેના કારણમાં એવી સંભાવના રજૂ કરી શકાય કે વૈદિક દર્શન સામે બૌદ્ધ-દર્શન હતું. બૌદ્ધોની પહેલા કે સમકાલીન જે સિદ્ધ-પરંપરા હતી તેના ઉત્તમ અંશો બૌદ્ધોએ બચાવ્યા. બૌદ્ધના લુપ્ત થતા ઉત્તમ અંશો નાથે બચાવ્યા. આમ, સાંસ્કૃતિક સમન્વયની પ્રક્રિયા દ્વારા આ કથાનકો આપણી સમક્ષ કણ્ઠસ્થ પરંપરા દ્વારા જળવાઈને આવે છે. તેનું મહત્ત્વ છે.

પ્રારંભમાં બૌદ્ધ-ધર્મમાં નારીનો પ્રવેશ સંઘમાં ન હતો. જૈન-દર્શનમાં પણ નારીને મોક્ષની અધિકારી ગણવામાં આવતી ન હતી. હકીકતમાં આ કોઈ માતૃસતાક વ્યવસ્થાનો વિરોધ ન હતો. પરન્તુ સંસારને પોષનાર નારી જ જો વૈરાગી બને તો ભાવિ પ્રજા-સંસાર-બાળકોનો ઉછેર કેમ થાય ? માટે સંસાર ચલાવવા નારીને વૈરાગી-પ્રવૃત્તિથી દૂર રાખવામાં આવતી. તેની જો માયાળુ પ્રકૃતિ ન હોય તો જગત પુષ્ટ ન બને.

ગોરખ-મહંદરના કથાનકમાં કામરૂ દેશમાં ચેતવણી આપતા ગોરખ આદિવાસી કથાનકમાં નથી. બીજું પિંગલા-ભરથરીની કથા છે. અહીં પિંગલાની હાજરી આદિવાસી સમાજ નોંધતો નથી. મેનાવતી છે તે ગુરુના ડૂબતા સતને બચાવે છે તે નારી મહિમા છે. અમરફળ - અશ્વપાલના કથાનક અંગે હકીકતમાં એક માન્યતા એવી છે કે; પિંગલા બૌદ્ધ મતની અનુયાયી હતી. સાધિકા ગંગિનીનું જે મહત્ત્વ તેના સમ્પ્રદાયમાં હતું તેનું લોકકથાનકો દ્વારા વિરૂપ ચિત્રણ મળે છે. તેમાં હકીકત તો અન્ય મતનો ઉપહાસ કરવાનો અભિગમ હોય છે પાછળથી પિંગલાનું ચરિત્ર આવું બનાવ્યું હોય. ભારતમાં સંપ્રદાય ભેદે રહેલી અસહિષ્ણુતા, શાસકો-તેના અનુયાયીઓના વલણોમાં પ્રસંગોપાત જોવા મળતા જ રહે છે. ભગવાનદાસની જે થિયરી છે કે આદિવાસી સમાજમાં નારી ગૌરવ છે. એ પૂર્વ-ધારણા સાચું ઠેરવતું ગોપીચંદ-ભરથરીનું કથાનક આપણી ભવ્ય સભ્યતાના ઈંગિત આપે છે.

આ તબક્કે ગોપીચંદ-ભરથરી વાર્તા અનુસંધાને ગોરખવાણી જે કંઈક પરંપરામાં રહેલ છે તે ભજનવાણી પણ સંપાદકે આપી છે. તેનો ઉલ્લેખ કરી

લઈએ. કુલ તેંત્રીસ (૩૩) રચના ગોરખનાથ પંથના અનુસંધાનમાં આપવામાં આવી છે, પરંતુ તેમાં સંકલન મામલે શિસ્ત કરતા સ્વતંત્રતાનું તત્ત્વ વિશેષ જોવા મળે છે. દા.ત., ગોરખનાથની વાણી અપાયેલ છે તેમાં પદ - ૫, ૧૧-૨૩-૨૭, ૨૮માં નામા ચરણ નથી. ગોરખનાથનું કે અન્યનું નામ નથી. તો કથક પર જ ભરોસો રાખવાનો કે, આ ગોરખનાથની વાણી છે. બીજું રાવળ-માલદેને સંબોધતા ગોરખનાથ હોય તેમ પદ - ૧૦ અપાયું છે. સ્વાભાવિક જ આ ક્ષેપકથી આપણે જાણીએ છીએ કે ગોરખના નામે મળતી બધી રચના ગોરખનાથની નથી. તેમ ગોરખનાથની કેટલીક અસલી રચના લુપ્ત પણ થઈ હોય. અહીં સર્જક ગોરખનાથ પદમાં છે. પણ લોકાખ્યાનમાં સર્જક પદ જોવાતું નથી. આવું જ ભરથરી મામલે શિષ્ટ સાહિત્યમાં સંસ્કૃત સર્જક તરીકે ક્યાંક ઓળખાવાય છે. અહીં તે પ્રતિભા નથી. ડો. હસુ યાજ્ઞિકે વાતચીતમાં જણાવેલ કે “રાજસ્થાની પરંપરાની નવનાથની યાદીમાં ભરથરી સાતમા નાથ છે. ગોપીચંદ નથી.” રાજસત્તા અને ધર્મસત્તાના સંયોજક ઈચ્છુકોએ ગોપીચંદનું કથાનક આપણાં સુધી પહોંચાડ્યું હશે તેમ આ હકીકતથી આપણે માનવું રહ્યું. ‘ધ્યાલા’ સંદર્ભના લેખમાં પણ હસુ યાજ્ઞિકે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આદિવાસી ગોરખવાણીમાં જે ‘ગુરુપ્રતાપે ગોરખ બોલિયા’ એવું ચરણ ધરાવતી ભજન-રચનાનો સંબંધ પણ ભીલસાધુ બીજમાર્ગી ઉપાસના સાથે જ જોડે છે અને ગોરખવાણીમાં ગોરખ ઐતિહાસિક રીતે ઘણા જ પાછળ એવા રૂપાંદે-માલદેનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે !

મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે, કબીર ગોરખનાથના ખત્મા ઉપર ઊભેલા દેખાય છે. અહીં કબીરવાણીનાં ૩૩ પદો અપાયા છે. તેમાંથી પદ - ૬, ૧૧, તથા ૧૩ પદ અને પદ નં. ૨૦, ૨૭, ૩૧-૩૨ પણ કબીરનું નામા ચરણ નથી ધરાવતા. બીજું, ૧૬મું પદ જે કબીર અનુસંધાને છે ‘મારું ખેતર મૂગલા ખાઈ ગયા’ તે ભાવનું પદ અન્યત્ર ગોરખના નામે મળે છે. આ ઉપરાંત ૧૮મું પદ કબીરની ચેલી કમાણીના નામાચરણથી છે.

૨૮મું પદ કબીરવાણી વિભાગમાં છે તે ગોરખનાથના નામા ચરણ વાળું છે. આ સામગ્રીની ચકાસણી નિરાંતે કરી હવેની પછીની આવૃત્તિમાં જરૂરી સુધારા થાય તેવી આપણી અપેક્ષા છે. ફરીથી, સંસ્થા કે સરકારે કરવા જેવા મહત્ત્વકાંક્ષી કામ શિવશંકર ચૂનિલાલ જોશીની સહાયથી એકલે હાથે કરનાર ડો. ભગવાનદાસ આ પાઠ અને ‘સકાળ ખેલવે રાજા ભરથરી’ના આસ્વાદ આપી આપણાં અભિનંદનના અધિકારી બને છે. અને બીજા અધિકારી ‘રાજા ગોવરચંદનો

આખિયાન’ના સંપાદક ડો. બળવંત જાની છે. આનું કારણ એ છે કે ડો. ભગવાનદાસ પટેલે આદિવાસી કંઠસ્થપરંપરાને સંપાદિત રૂપમાં લિપિબદ્ધ કરી એ કારણે જ તો ગુજરાતની ગ્રામીણ પરંપરામાં કેટલુંક જે મહત્ત્વનું પણ લુપ્ત હતું, લોકગીતોએ ભરથરીને ઈન્દરનો પૂતર શા કારણે દર્શાવ્યો, એની સંપાદિત સામગ્રીની કથાઓમાં કે ગીતોમાં જે સ્પષ્ટતા ન હતી, કેટલીક ગુંચવણો હતી, તે આદિવાસી પરંપરાની લોકાખ્યાનની કથાઓની સહાયે વિશેષ સ્પષ્ટ બની છે. ગોપીચંદ અને ભરથરી વચ્ચે તથા ભરથરી અને મૈનાવતી વચ્ચે કોઈ સંબંધ હતો કે કેમ, એવો પ્રશ્ન પણ ઊઠ્યો છે અને ચર્ચાયો છે. પરંતુ આ વિષયની રૂબરૂ ચર્ચા કરતા હસુ યાજ્ઞિકે જણાવ્યું કે ગોપીચંદ અને ભરથરી વચ્ચેનો સંબંધ માત્ર ભીલસ્રોતમાં જ છે, એવું નથી, રાજસ્થાની ચારણીસ્રોતમાં પણ આવો, સંબંધ છે. એમાં ચારણી સ્રોતમાં એવી કથા છે કે બંગાળની રાણી મૈનાવતી ઉજ્જૈનના રાજા ભરથરીની બહેન હતી. આ સંદર્ભે ભરથરી ગોપીચંદના મામા છે. ગુજરાતનું ભરથરી કથાનું જૂનામાં જૂનું દસ્તાવેજકરણ શામળે આપેલી ભરથરી-ઉત્પત્તિકથાનું છે. એમાં પૂરી કથા છે. પુત્રના અવિનયથી ઈન્દ્ર ગુસ્સે થયો ને શાપ આપ્યો : ‘જો, પૃથ્વી પર ગધેડો થઈને અવતરીશ.’ પુત્રે ખૂબ વિનંતિ કરી ત્યારે ઈન્દ્રે શાપમાં રાહત આપી : ‘દિવસે ગધેડો રહીશ પરંતુ રાત્રે દેવરૂપ પામીશ !’ આથી ગધેડાએ બધું ખેદાન-ખેદાન કરવાની રાજાને ધમકી આપી રાજકુંવરીના હાથની માગણી કરી. માનવવાણી બોલતા ગધેડાથી રાજા ગભરાયો અને તેણે સામી શરત કરી : રાતોરાત તાંબાનો ગઢ અને સોનારૂપાની નગરી બનાવે તો મારી કન્યા પરણાવું. રાત થતાં દેવરૂપ પામેલા ઈન્દ્રના પુત્રે ત્રાંબાનો ગઢ અને સોનારૂપાનો મહેલ યણ્યો, ત્રંબાવતીનો રાજા ગર્દભસેન બન્યો, રાજકુંવરીની સાથે લગ્ન કર્યાં. રાણી અને બે દાસી સગર્ભા બનતા માતા મહેલમાં આવી. ગર્દભસેન રાતે દેવરૂપ થયો ત્યારે માતાએ પુત્રીના સુખ ખાતર ગધેડાના ખોળિયાને બાળી નાખ્યું આથી દેવરૂપ બનેલો ઈન્દ્રપુત્ર ગધેડાના દેહમાં પ્રવેશી ન શક્યો, શાપ મુક્ત થયો, સ્વર્ગમાં ગયો, ત્રંબાવતી જમીનદોસ્ત થઈ અને સગર્ભા રાજકુંવરી તથા તેની બે સખીઓ વનમાં દોડી ગયાં અને તે ત્રણે ભરથરી, વિક્રમ અને વેતાળભાટને જન્મ આપ્યો. ભરથરી ઉજ્જૈનના રાજા થયો પરંતુ પિંગલાની બેવફાઈ જોઈ વૈરાગી બન્યો, વિક્રમ ઉજ્જૈનનો રાજા બન્યો. ડો. બળવંત જાનીએ ઈસ્માઈલી પાઠ આપ્યો.

આમ ઈસ્માઈલી, ચારણી, બારોટી અને મધ્યકાલીન દસ્તાવેજી પ્રમાણ ધરાવતી શામળની કૃતિ, આ ત્રણે સ્રોતમાં ભરથરી જ ઈન્દર પૂતર (પૌત્ર) છે, ગધેડાનો સંદર્ભ ભરથરી સાથે જ છે. આ પાઠમાં માહિતીદાતાની ચૂકનો જ સંભવ

છે અને આગળ નાથ-ગુરુએ સમસ્યામાં શ્રીફળાદિ મગાવ્યા તેનો યોગ્ય વળાંક પણ કથકની જાણમાં નથી. વળી, આદિવાસી પ્રસ્તુત કથાનકનો હેતુ પણ ગોપીચંદને જે ખરેખર સાધનાસિદ્ધ એવો નાથ પણ નથી કે સ્પષ્ટતઃ એ નામે ૮૩ સિદ્ધમાં પણ નથી - એને કેન્દ્રમાં લાવવા ધારે છે, આ બધું જ લક્ષમાં લેતાં અહીં આપેલી કથાનો પાઠ કેટલેક અંશે ખૂટતો પણ છે.

બીજી બાબત પણ એ લક્ષમાં લેવાની છે વિક્રમના મોટા ભાઈ રૂપે ભરથરીને સ્વીકારતા એનો સમય વિક્રમ સંવતના આરંભનો ગણાય. ગોરખનાથનો સંબંધ ૮-૯ સદીથી આગળ નથી જણાતો. રાજસ્થાની ચારણી પરંપરા તો ગોરખને પંદરમી સદીમાં મૂકે છે ! આવી સમયની વિસંગતિનું કારણ ગોરખનાથના અમરત્વની માન્યતામાં જોઈ શકાય. આ નાથ સ્મરતા જ હાજરાહજૂર થાય એવી માન્યતા છે. આથી પંદરમી અને પછીની સદીઓની કથાઓમાં કથાના નાયકને ગોરખનાથ પ્રત્યક્ષ થાય, કોઈ વરદાન આપી સહાયભૂત થાય એવી ઘટનાઓ વર્ણવવામાં / આલેખવામાં આવી છે. આગળ ચર્ચુ તેમ જઈરાવ ખીચી અને ઝરડાને પાબૂકથામાં ગોરખનાથે પ્રત્યક્ષ રૂપમાં સહાય કરી એવી ઘટનાઓ નિરૂપવામાં આવી છે. આમ, આ કથાને એના પાત્રના અસ્તિત્વને ઐતિહાસિક હોવાનું સ્વીકારીએ તો પણ નાથકથાને સમયની સંગતિ-વિસંગતિને આધારે તપાસી ન શકાય. નવનાથ લોકશ્રદ્ધાએ અમર છે, કાળજયી છે. કાળના સ્વામી છે, નાથ છે.

નાથના કાળ પરના જ વર્ચસ્વને આ કથાએ, લોકાખ્યાને સરસ રીતે વ્યક્ત કર્યું છે. હસુ યાજ્ઞિકે ભરથરી કથાની પાંખડી ‘સકાલ ખેલવે રાજા ભરથરી’માં વિગતે ચર્ચ્યો છે. એ કાળને વશ કરી આગળ પાછળ કરી શકે છે અને સર્વકાળ (સકાલ)નું નિર્માણ કરી શકે છે.” આથી જ ગોપીચંદ કુંભારાણાના પુત્ર તરીકે જન્મે, યુવાન થાય અને ફરી ભરથરીની ગોપીચંદને એમનું મૂળ ધડ દરિયામાં ફેંકી દેવાની ધમકી આપે ત્યારે ગોપીચંદ ફરી આ પોતાના દેહમાં પ્રવેશે, આ ઘટના સર્વકાલ (=સકાલ)ની છે. ‘અકાલ’ અને ‘સકાલ’નો મહત્ત્વનો ભેદ હસુ યાજ્ઞિકે એ રીતે દર્શાવે છે કે ‘અકાલ’ એ કાલતત્ત્વથી વિમુક્ત એવી સ્થિતિ છે અને ‘સકાલ’ એ એવી સ્થિતિ છે, જેમાં ભવિષ્ય, વર્તમાન અને ભૂત એ ત્રણે કાળો એક જ કાળની પરિધિમાં પારસ્પરિક રૂપમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે, અને આ જીવન તબક્કાના મૂળ કાળને સિદ્ધ એવા નાથ સ્થગિત કરી રાખે છે. ‘અકાલ’ અને ‘સકાલ’ વચ્ચેના ભેદને સ્પષ્ટ કરતાં હસુ યાજ્ઞિકે શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનની એક ઘટનાની ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું છે કે માતા રસોડામાં રોટલી તાવડી પર નાખે છે અને

એક બાજુ રોટલો સેકાઈ રહેતાં ઉથલાવી બીજી કોર સેકે છે — આટલા સમયની પરિધિમાં તો કૃષ્ણ અને અર્જુન જાય છે અને અર્જુન ડૂબકી મારતા જ શ્રીકૃષ્ણની માયાથી સમયને પણ ખેલવવાની સિદ્ધિથી ગરીબ બ્રાહ્મણ તરીકે જન્મે છે, યુવાન થાય છે, લગ્ન કરે છે, છોકરાં થાય છે અને આ સંસારની પરોજણથી મુક્ત થવા અર્જુન જેવો સંસારનો ત્યાગ કરે છે તે સાથે જ પોતાના મૂળરૂપમાં અર્જુન પોતાના મૂળ સમયમાં ડૂબકીમાંથી બહાર આવે છે અને જુએ છે તો કૃષ્ણ સામે મરક-મરક હસે છે ! બન્ને ઘરે જાય છે ત્યારે જ હવે માતાના ચૂલા પરના રોટલાની બીજી બાજુ ચડી ગઈ છે અને બન્ને જમવા બેસે છે. આમ રોટલાની બન્ને બાજુ ચૂલા પર સેકાતાં જેટલો સમય લાગે અથવા તો માણસ નાહવા માટે વહેતી નદીના પાણીમાં ડૂબકી મારી ફરી પોતાનું માથું ઊંચું કાઢે એટલામાં તો આવી સમયની સાંકડી સીમાની ક્ષણોમાં ઘણું બધું બની શકે છે — એક માણસ જન્મી, યુવાન થઈ, લગ્ન કરી, સંતાનો પેદા કરી પાછો મૂળ સ્થાને અને મૂળ સમયના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ છે. આ છે ‘સકાલ’નું સ્વરૂપ નાથકથામાં ! ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ સંપાદિત નાથવાણી વિશેના જૂનાગઢ પરિસંવાદ નિમિત્તે વંચાયેલો અને સંપાદનમાં પ્રગટ થયેલો હસુ યાજ્ઞિકનો નાથના કાળતત્ત્વ પરના અભ્યાસલેખની ચર્ચા, અહીં આપેલી ચર્ચા તથા ગોપીચંદ કુંભારાણાના પુત્ર તરીકે જન્મ્યો, જીવનનો અમુક તબક્કો એમાં પસાર કર્યો અને ફરી પોતાના ખોળિયામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારની ઘટના : ભરથરી લોકમહાકાવ્યની પાંખડી : આ બધું જ લક્ષમાં લઈએ ત્યારે જ આવી નાથકથાની ઘટનાઓને, એ પાછળના રહસ્યને ઉકેલી શકીએ. હકીકતે તો આ બધી જ Time element and its dimension of mind ની જ છે, માનસિક સમયની Mental timeની છે. એને જ યાજ્ઞવલ્ક્ય ‘શિવસંકલ્પ મસ્તુ’ના પાંચ મંત્રોમાં ‘યત્ જાગૃતો દૂરમ્ ઉદૈતિ તથા ઈવ સુપ્તસ્ય’માં જે મન જાગતાં તો સ્થળકાળથી ક્યાંનું ક્યાં દૂર હોય છે એ શ્લોકમાં છે. અને એ જ પાંચ મંત્રોમાં મનને ‘અગર્ભધમ્’ કહ્યું છે, એટલે કે બીજા રોપણથી દેહનો ગર્ભ બંધાયો એ પહેલાં તે જે જન્મી ચૂક્યું છે અને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે જેમાં સંકળાયેલા છે તેવું ‘મન’ શિવ સંકલ્પવાળું બને તેવી પ્રાર્થના છે. મન અને કાળતત્ત્વની આવી અકળ સંયોજના જ નાથકથાના કેન્દ્રમાં છે. ભારતીય યોગ અને અન્ય સાધનાપંથ અને તેની સ્થાપનાઓ જો યથાર્થરૂપમાં અભ્યાસી જાણતો ન હોય અને કાળતત્ત્વના સ્થૂલ માપદંડો લઈને જ અભ્યાસ કરે તો મૂળ તત્ત્વ એ ક્યારેય પામી ન શકે.

આ રીતે લોકધારામાં, તંત્રમાં કે આદિવાસી સાધનાપંથની ધારાઓમાં જે આવી અધ્યાત્મ્યક્ષેત્રના જ તત્ત્વજ્ઞાન અને અનુભૂતિની કથાઓ છે તે અનેક તત્ત્વજ્ઞાન

સિદ્ધાંતો, સ્થાપનાઓ લઈને ચાલે છે, એની સાથે અનેક સાંકેતિક અર્થો અને આજે આપણને ન સમજાય તેવા પ્રતીકો આવી કથાઓમાં પ્રયોજાયેલાં હોય છે.

આથી આ અભ્યાસ-લેખના આરંભે કહ્યું તેમ જે લોકો-ગ્રામીણ તથા આદિવાસી બન્ને- નવ નાથ અમર છે એવી શ્રદ્ધાના પાયા પર જ આવી કથાઓ માંડે છે તેમની કૃતિને, જે તેમની આંતર ચેતનાનો વિસ્તાર છે તેને, કેવળ સાહિત્યિક કે લોકતાત્વિક ઉપકરણોને જ્ઞાન વા ધારણાથી પામી ન શકીએ.

બીજી વાત આરંભે પ્રશ્નરૂપે મૂકી હતી. સ્વરૂપ વિશે તો અહીં સ્પષ્ટ થશે કે આપણા લિખિત સાહિત્યમાં જે ‘આખ્યાનો’ છે તેથી આ ‘લોકાખ્યાનો’ અને તેના જ વિશિષ્ટ પ્રકાર કે સ્વરૂપ ‘પજન-વાર્તા’ ભજનવાણીના જ માધ્યમે વહેતી કથા એ બે વચ્ચે મહત્વનો તાત્વિક ભેદ છે. મધ્યકાલીન કથાઓમાં તો જે ‘આખ્યાનો’ આવ્યાં તે ભાગવત-મહાભારતાદિ મહાપુરાણ કે Epic of Growthનાં ઉપાખ્યાનો તરીકે સાહિત્યમાં સિદ્ધ થયેલાં જ મધ્યકાલમાં ઊતરી આવ્યાં. પરંતુ આવાં ઉપાખ્યાનોની કથાઓ પણ ઉદ્ભવમૂળે તો લોકપ્રવર્તિત કંઠધારાના આખ્યાનો જ હતા જે મેઘાવિ સર્જકના સ્પર્શે પ્રશિષ્ટ સાહિત્યિક રૂપમાં આવ્યાં. પરંતુ જે પુરાણ કથાઓ, લોકકથાઓ, નાથકથાઓ ભરથરી, તૂરી, આદિવાસી સાધુ ભોપાઓ દ્વારા કંઠપ્રવાહમાં આગળ વધી તે આવી ‘લોકાખ્યાન’ની ધારાનું સ્વરૂપ ધરાવે છે. એટલે કે એનું પ્રશિષ્ટીકરણનું દ્વિતીયીકરૂપ બંધાયું નથી, પરંતુ કંઠ પ્રવાહમાં જ એનું રૂપ બંધાયું છે. આમ, આ કથાઓ આસ્વાદવી, સમજીને ઉકેલવી અને એનાં રહસ્યો પામવાં તે કેટલીક વિશેષ સજ્જતા માગી લે છે.

પાદટીપ

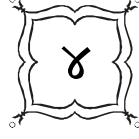
૧. શિવશંકર યુનિલાલ જોશી ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ, મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત થયું છે. પ્રાપ્તિ સ્થાન : સારાભાઈ ધર્મશાળા, માન સરોવર સામે, અંબાજી-૩૮૫૧૧૦ છે. આ ગ્રંથની પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૫માં થઈ. તેમાં કુલ ૫૧૫ પૃષ્ઠ છે. મૂલ્ય : રૂ. ૨૫૦/- છે.
૨. હસુ યાજ્ઞિકના આ કથાના પ્રથમ અભ્યાસ જે તેમના ‘ગ્રામીણ અને આદિવાસી કંઠપરંપરા’ (૨૦૦૫) પુસ્તકમાં પૃ. ૧૦૭ થી ૧૨૧માં છે તેમાં તેમણે કુલ ૩૨ ઘટકો તારવી વિગતે ચર્ચા કરી અને ગદ્યકથાના ભવની પણ કેટલીક સ્પષ્ટતા કરી તથા ગુજરાતી ગ્રામીણ સ્ત્રોતમાં પણ ભરથરી અને ગોપીચંદ વચ્ચેનો સંબંધ છે તે શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમારે આપેલા ગોપીચંદના રાસકની ‘મામો ભાણેજ ભેખ ધરશે રે’, ૨૩મી કડીના પૂર્વાર્ધના દૃષ્ટાંતમાં બતાવ્યું છે. પરંતુ ગદ્યકથાનું ખોળિયું,

એમાંથી પ્રગટ થયેલું મનુષ્યનું રૂપ અને કાઠી એ ત્રણ બળ્યાં તેનાં કથામૂળની સ્પષ્ટતા કરી નથી. પરંતુ એમણે ‘ભીલી સાહિત્ય : એક અધ્યયન’ (૨૦૦૯) સંપાદન કરી ૭ થી ૨૮ પૃષ્ઠની સુદીર્ઘ પ્રસ્તાવના આપી તેમાં પૃ. ૧૭માં પ્રો. જશવંત શેખડીવાલાએ ઉઠાવેલા બે પ્રશ્નો ૧. મામા-ભાણેજના સંબંધ વિશે, ૨. બોલતા ગદ્યકથા વિશે ઉઠાવેલા તેમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે કે પદ્યવાર્તાકાર શામળે સિંહાસન બત્રીશીની ૩૨મી કથામાં વેતાળ-પચીસીની કથા આપી તેના ભૂમિકાકથામાં આનો સંદર્ભ ગદ્યભસેન જે ઈન્દ્રનો શાપિત પુત્ર છે તેની કથામાં છે. ડૉ. બળવંત જાની સંપાદિત પીર શમ્સકૃત રાજા ‘ગોવરચંદનો આખ્યાન’માં પણ ગદ્યકથાનો સંદર્ભ ચર્ચાયો છે. અંબાજીમાં ૨૦૧૩નો જે પરિસંવાદ થયો તે સમયે ચર્ચામાં ડૉ. યાજ્ઞિકે જણાવ્યું કે વિશેષ વિગત એમણે મ્હૈસૂરના અંગ્રેજી શોધપત્રમાં કરી છે. આ નિમિત્તે તેમણે દર્શાવ્યું કે આમાં ત્રણ બાળવામાં આવ્યાં : ૧. ગદ્યકથાનું શબ્દ, ૨. ગદ્યભસેન રૂપે ઈન્દ્રના પુત્રનો માનવદેહ અને ૩. લાકડાની કાઠી કે નનામી. આ ત્રણેને પછી ભગવાને અમૃત છાંટીને સજીવન કર્યા તેમાં જે માનવરૂપ હતું તે તેની રાણીના પતિ તરીકે શેષ આયુમાં જીવ્યું, ગદ્યકથા હવે એક પશુના રૂપમાં ગયો અને કાઠીનો જન્મ કઠિયારા તરીકે થયો, જે નાથશિષ્ય બન્યો અને સંભવતઃ તેને જ નાથે મૈનાવતીના પુત્ર ગોપીચંદ તરીકે જન્મ થયો. આમ મૂળ ઈન્દ્ર પુત્ર તો શાપમુક્ત બની સ્વર્ગમાં ગયો પરંતુ એનું બે ખોળિયામાંથી ગદ્યકથાનું ખોળિયું જીવિત બનતાં હવે તો ખરેખર પશુયોનિનો જ છે એવો કુંભારનો ગદ્યકથા બન્યો. માનવદેહ ધરેલો એ ગદ્યભસેન રાજા અને કાઠીમાંથી પ્રભવેલો કઠિયારો તે નાથકૃપાએ મૈનાવતી પુત્ર ગોપીચંદ.

૩. ગુજરાત-રાજસ્થાનની વિધિ મૂલક કથાઓના સામ્યમૂલક અભ્યાસ નિમિત્તે ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક હાલ કામ કરી રહ્યા છે અને તેમણે ચારણીસ્ત્રોતની મહાકવિ મોડજી આશિયાની કૃતિ ‘પાલ પૌરસાતન’ જેનું સંપાદન શ્રી શંકરસિંહ આશિયાએ ઈ. ૨૦૦૯માં કર્યું છે તેના વિવરણમાં સંપાદકે ગોરખનાથને ૧૫મી શતાબ્દીમાં મૂક્યા છે અને રાજસ્થાની પરંપરા પ્રમાણે ૮ નાથમાં ૧. મત્સેન્દ્રનાથ ૨. ગોરખનાથ ૩. જલન્ધરનાથ ૪. કાનીફનાથ ૫. ચપેટીનાથ ૬. નાગનાથ ૭. ભરથરી નાથ ૮. રેવણનાથ ૯. ગકિનીનાથનો સમાવેશ થાય છે. (પાબુપ્રકાશ, હિંદી, પૃ. ૧૦૧) રાજસ્થાનમાં પણ ભરથરી-ગોપીચંદ મામા-ભાણેજ છે.
૪. ‘પ્યાલા’ના સ્વરૂપ સંદર્ભે ‘ગુજરાતી સંતસાહિત્યવિમર્શ’માં ડૉ. બળવંત જાનીએ વિગતે આલોચના કરી છે. ઉપરાંત પ્યાલા ભજનની સ્વરૂપ સંરચના વિશે હસુ યાજ્ઞિકે વ્યાખ્યાન આપેલું, લેખ અપ્રકાશિત છે તેમાં નાથવાણીની ચર્ચા કરતાં આદિવાસીનાથવાણી વિશે દર્શાવેલું કે આદિવાસી નાથવાણીમાં માત્ર ચરણ જ ‘ગુરુ પરતાબે ગોરખ બોલિયા’ એવું ગાવાની પરંપરા છે, હકીકતે તો આ

રચનાઓ બીજા માર્ગી ભજનોની છે. ગોરખવાણી રૂપે આદિવાસી રચના ક્રમાંક ૧૦, પૃષ્ઠ ૩૮૨નો આરંભ જ 'મતી કરો એણા નુગરાના સંગ રાવળ માલદે' એ રીતે થયો છે. ગોરખ અહીં માલદેને ઉપદેશ આપે છે.

૫. અહીં હસુ યાજ્ઞિકની 'અકાલ' અને 'સકાલ' ભેદની જે ચર્ચા છે તે તેમના મ્હેસૂર ખાતે રજૂ થયેલા ૨૦૧૩ના અંગ્રેજી શોધપત્ર 'ફોકએપિક ટ્રેડિશન ઓફ ગુજરાત'માં ચર્ચવામાં આવી છે. ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલના સંપાદન તથા આ અંગ્રેજી લેખ તથા અહીં આપેલી સંક્ષિપ્ત ચર્ચા નાથસાધના-તત્ત્વજ્ઞાન અને કાલમીમાંસા વિશે મહત્ત્વની સ્પષ્ટતા અને અર્થદર્શન આપે છે.

ગિરનારી લોકસંત પરંપરાની ભજનવાણી : આસ્વાદ અને અવબોધ

ડૉ. બળવંત જાની

સૌરાષ્ટ્રની લોકસંત પરંપરાની ભજનવાણીનો સ્વાધ્યાય પંથ પરંપરાના સંદર્ભે આરંભ્યો છે. વચ્ચે ‘પરબની લોકસંત પરંપરાની ભજનવાણી’નો અભ્યાસલેખ તૈયાર કરેલો. ત્યાર પછી વેલાબાવાના ગિરનારી લોકસંતોની પરંપરાની ભજનવાણી અવલોકવાનું બનેલું. હવે દેવાયત પંડિત - દેવતાજામી - લીરલબાઈનો મહાપંથી સંત પરંપરાનો અને રવિ-ભાણ પરંપરાના લોકસંતના ભજનવાણી વિશે પણ અભ્યાસ કરવાનું નિર્ધાર્યું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત મહત્વની પાંચ સાત પરંપરા એવી છે કે એમાં લોકસંતની શિષ્ય પરંપરાએ ભજનો રચ્યાં. આ ભજનોમાં પંથની સાધનાધારાનો પડઘો છે અને પોતીકું ઉમેરણ પણ છે. લોકસંતોની ભજનવાણીમાંથી ઉદ્ઘાટિત થતાં ભાવબોધને, ઉપદેશબોધને અવલોકવાથી રચનાનું મૂલ્યાંકન અવશ્ય થાય, સંતનો વૈયક્તિક પરિચય પણ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ આખી પરંપરામાં શિષ્યો દ્વારા રચાયેલી રચનાઓને એકસાથે અવલોકવાથી પંથનું સ્વરૂપ, શિષ્યનું વૈયક્તિક જોડાણ અને ભાવનું અનુસંધાન પણ પ્રાપ્ત થતું હોય છે. અહીં ગિરનારીસંત તરીકે સુખ્યાત વેલનાથ અને તેની શિષ્ય પરંપરાના વ્યક્તિત્વને અને વાકમયને પરંપરા સંદર્ભે અવલોકવાનો અને આસ્વાદ કરવાનો ઉપક્રમ છે. અહીં ઉદાહૃત કરેલી ભજનરચના ઓ જીવંતપરંપરામાં આજે પણ ગવાય છે તે મેં પ્રત્યક્ષ સાંભળીને એ

વાચનાને અભ્યાસ માટે ખપમાં લીધી છે.

વાઘનાથના તેજસ્વી-તપસ્વી શિષ્ય વેલનાથ અને એની સમગ્ર શિષ્ય પરંપરાની સાધનાભૂમિ ગિરનાર છે. ગિરનારની ગોદમાં આ લોકસંતોએ તપથી સાધનાથી એવી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી કે લોક સમુદાયમાં અને સમાજમાં એને ભારે માન-પાન પ્રાપ્ત થયાં. શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર બની ગયા. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આ લોકસંતોના જીવન-કવન વિશે વિગતે સ્વાધ્યાય કર્યો. નિરંજન રાજ્યગુરુ અને નાથ પરંપરાના ઊંડા અભ્યાસી મનોજ રાવલ તથા હસમુખ વ્યાસ પાસેથી પણ કેટલીક વિશેષ વિગતો મળી. એ બધાનું બહુ મોટું ઋણ મારા સ્વાધ્યાયમાં આરંભે જ વ્યક્ત કરું છું. ગિરનાર સ્થાનક અનેક પરંપરાનું આશ્રયસ્થાન છે. નાથપરંપરાના સ્થાનકો અહીંની પ્રાચીનતાના પરિચાયક છે. આ પરંપરાનો લૌકિક રૂપાંતરણ સ્વરૂપે અહીં મધ્યકાળથી પ્રચાર-પ્રસાર થયો જણાય છે : વેલનાથ - વેલાબાવાના વીરડા તો ગિરનારનું યાત્રા સ્થાનક ગણાય છે. ભૈરવનાથના શિખરની સમીપે આવેલા વેલાબાવાના વીરડાઓમાંથી શિવરાત્રીના મેળા સમયે પ્રથમ આચમન ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર વેલનાથે એમની જ્ઞાતિનું ઋણ સ્વીકારીને કણબી પટેલોને આપેલા છે. આ પરંપરા આજ સુધી જળવાયેલી જોવા મળે છે.

□ ગિરનારી લોકસંત વેલનાથ :

બંગાળી નાથપરંપરાની સમાંતરે ગિરનાર-સોરઠમાં પણ નાથસંતપરંપરાનું પગેરું મળે છે. એમાં વેલનાથનું ચરિત્ર ભારે પ્રખ્યાત છે. વેલોબાવો, વેલો એમ નામછાપથી ઘણાં ભજનો આજે પણ જીવંત પરંપરા રૂપે જળવાયેલાં છે. વેલનાથના ગુરુ તરીકે વાઘનાથનું નામ મળે છે. ગિરનારમાં ગુરુ દત્તાત્રેયની ટૂંક સાથે અનેક નાથસંતો વિષયક વિગતો સંકળાયેલી છે. ગિરનારી - સોરઠી નાથ સંતોની પરંપરામાં પણ બંગાળી નાથસંતોની માફક આકરી તપસ્યા, સરળ જીવન અને યોગસાધના શક્તિ સાથે સંકળાયેલા જણાય છે. અનેક પરચા પણ પરંપરામાં સચવાયેલા સાંભળવા મળે છે. સંતસાહિત્યમાં આ સોરઠી નાથપરંપરા વિષયક બહુ અભ્યાસ થયો નથી.

વેલનાથના ગુરુ વાઘનાથ વિષયે બહુ વિગતો મળતી નથી પણ વેલનાથનું ચરિત્ર ભારે પ્રખ્યાત છે. આજે પણ તમે ગિરનાર યાત્રાએ ગયા હો અને વેલાબાવાની જગ્યાનાં દર્શન વગર પરત થાઓ તો યાત્રા અધૂરી ગણાય, એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. કંઠસ્થપરંપરામાં આજે પણ એમના જીવનના પરચાની અનેક વિગતો સાંભળવા મળે છે.

એક માન્યતા પ્રમાણે તેઓ એક સામાન્ય ખેતમજૂર શ્રમિક તરીકે જસમત પટેલના ખેતરમાં ખેતમજૂરી કરતા-કરતા એકાંતે સાધનામાં રત રહેતા, વેલાની સાધના-સિદ્ધિની જસમતને જાણ થઈ એટલે વેલો જસમતની વિદાય લઈને ગિરનારમાં નીકળી પડેલો. બનેલું એવું કે વેલો સાધનામાં રત હતો ત્યારે કોદાળી અને પાવડો વેલાની સાધનાના બળે આપમેળે ક્રિયાશીલ રહેતા અને ખેતરનું કામ આપમેળે ચાલતું. જસમતને સમજાઈ ગયું કે વેલો કોઈ સામાન્ય શ્રમિક નથી પણ ભારે મરમી સંત છે, જસમતે ખોળો પાથર્યો અને સંતપુરુષ પાસે મજૂરી કરાવવા બદલ પશ્ચાત્તાપ વ્યક્ત કર્યો. વેલો પછીથી વિદાય જ થયો, એને થયું કે મારી સમર્થ સંત તરીકેને છબીને કારણે હવે અહીં સરળતાથી સહજતાથી રહી શકાશે નહીં અને સાધના પણ થઈ શકશે નહીં. પણ જતા-જતા જસમતને કશુંક માગવા કહ્યું. જસમતને વેલાબાબાએ કહ્યું કે તમારો કોઈ પણ વંશજ મારા સમાધીસ્થાને ગિરનારે આવશે અને ત્યાં વીરડા પાસે શિવરાત્રીએ ભજન કરશે એટલે હું પાણી રૂપે આવીને તેમને મળીશ.

કહેવાય છે કે પછી બાર વરસ સુધી વેલા બાબાએ ગિરનારની પરિક્રમા કર્યા કરી અને માત્ર કંદમૂળ કે ફળનો જ આહાર કર્યા કર્યો. ગુફાઓમા વસતા અનેક સાધુસંતોની સેવા કરી. એમાં ગુરુ વાઘનાથનો ભેટો થઈ ગયો. તપ હતું, સાધના હતી, પણ વાઘનાથ પ્રતાપે એવું ગૂઢ જ્ઞાન જીવનરહસ્ય પ્રાપ્ત થયું કે પછીથી 'વેલનાથ'ના નામછાપથી ભજન રચનાઓ રચાવા લાગી. એમણે ત્રણસો જેટલા ભજનો રચેલા, એમ કહેવાય છે પણ એટલા બધા પ્રાપ્ત નથી. મોટે ભાગે શિવરાત્રીના જૂનાગઢના મેળામાં કોઈ રાવટી એવી નહીં હોય કે જ્યાં તેમને વેલનાથનું ભજન સાંભળવા ન મળે.

એમને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું, જે કંઈ જીવનરહસ્ય સમજાયું એ ભજનના માધ્યમ દ્વારા પ્રગટ થયું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનમાર્ગી ધારામાં સમાવેશ કરવો પડે એવી કેટલીક ભજનરચનાઓ તો આજે પણ પરંપરામાં જીવંત છે. એમનો મૂળભૂત મુદ્દો છે તત્વદર્શનને સમજાવવાનો. ભારે માર્મિક રીતે વેલનાથ આ બધું સમજાવે છે. રૂપકાત્મક પરિભાષા, તત્વદર્શન અને વેદ ઉપનિષદના આધારો એમના ભજનોની વિશિષ્ટતા છે. સંત વેલો અહીં યોગી વેલનાથ તરીકેની મુદ્દા પ્રગટાવે છે. એમની એક ખૂબ જ પ્રખ્યાત ભજનરચના દ્વારા એમના વ્યક્તિત્વની એ ઓળખને મેળવીએ.

બાજી કેમ આવે હાથ, બાજી કેમ આવે હાથ રે
લાગી રે લડાયું કાયા શે'રમાં જી રે !

સમજે વાતું સમજાય, વેદે વાતું વદાય રે !
મૂરખ નરને ક્યાં જઈને કેવું રે જી..... — બાજી... ટેક
હે વીરા ! સાચી વસતુ હે તારા શે'રમાં જી રે,
દુનિયા અંધી મ થાવ ! દુનિયા ભૂલી મ જાવ રે !
કરો દીપક ને ઘર ઢૂંઢીએ રે જી..... — બાજી... ટેક ૧
હે વીરા ! તરક્સ તીરડાં ભાથે ભર્યા જી રે,
થોથાં કાયકું ઉપાડ ! થોથાં કાયકું ઉડાડ રે
મરઘો ચરે છે તારા વનમાં રે જી..... — બાજી... ટેક ૨
હે વીરા ! તખત તરવેણીના તીરમાં જી રે,
ધમણ્યું ધમે છે લુહાર ! ધમણ્યું ધમે છે લુહાર રે
નૂર ઝરે ધણીનાં, શૂરા પીવે રે જી..... — બાજી... ટેક ૩
હે વીરા ! સાતમે સૂન મારો શ્યામ વસે જી રે,
કસ્તૂરી છે ઘરમાંય ! કસ્તૂરી છે ઘરમાંય રે
અકળ અવિનાશીનાં રાજ છે રે જી..... — બાજી... ટેક ૪
હે વીરા ! વાઘનાથ ચરણે વેલો બોલિયા જી રે,
ગુરુ દશ્યુનો દાતાર ! ગુરુ મુગતીનો આધાર રે
અધમ ઓધારણ ગુરુને ધારવા રે જી..... — બાજી... ટેક ૫

વેલનાથ કહે છે કે જીવનરૂપી બાજી કેવી રીતે જીતે શકાશે ! કાયા રૂપી શહેરમાં લડાઈ-ઘમસાણ યુદ્ધ ચાલે છે. જો સમજવા ધારીએ તો રહસ્ય અવશ્ય સમજાય કારણ કે વેદમાંથી તમામ વિગતો મળે છે પણ મુરખાઓને ક્યાં સમજાવવું ?

હે વીરા-ભાઈ સાચી વસ્તુ તો તારી આ કાયા રૂપી શહેરમાં જ છે. આંધળા થઈને દુનિયામાં ભૂલ્યા-ભટક્યાનો કશો અર્થ નથી. દીવારૂપી જ્ઞાનદીપક પ્રગટાવીને એને ઓળખવાનો છે. હે વીરા-ભાઈ તીરકામઠા રૂપી સાધના માટેની તમામ આવશ્યક વસ્તુ તો તારી પાસે જ કાયામાં જ છે. શા માટે થોથા ઉથલાવીને રહસ્ય પામવા પ્રયત્નશીલ બને છે. મરઘા રૂપી ચેતન તત્ત્વ તો તારા આ કાયારૂપી વનમાં જ ચરે છે.

તરવેણી-લલાટમાં-શ્વાસોશ્વાસરૂપી ધ્યાન લગાવીને-ધમણથી-પ્રાણાયમથી કોઈ શૂરવીર-અટલ પુરુષ સાધક - એ અમરસ્થાન, ઝરણાનું ભજન કરી શકવા સમર્થ બને છે. હે વીરા, સાતમે શિખરે બ્રહ્મરંધ્રમાં - અવિનાશીનો નિવાસ છે ત્યાં સુધી

સાધના દ્વારા પહોંચવાનું છે. એ જ તો કસ્તૂરી છે. કાયાફળ ઘરમાં જ છે. ગુરુ વાઘનાથની દયાથી વેલનાથ કહે છે કે આ બધું ગુરુકૃપાથી જ શક્ય બન્યું છે. ગુરુ જ મુક્તિ માટેનો આધાર છે. અધમ અવસ્થામાંથી ઉગારનારા આવા સમર્થ ગુરુને અવશ્ય ધારણ કરવા.

વેલનાથે અહીં ગુરુ મહિમાની અને ષટ-ચક્ર ભેદનની ક્રિયાનો નિર્દેશ કરીને એમની સાધનાધારા સમજાવી છે. વેલાબાવાની વાણીમાંથી આમ યોગ-સાધનાનું રહસ્ય અને માગરિખા બિંદુઓ પ્રાપ્ત થાય છે જે એના વ્યક્તિત્વનું પરિચાયક છે. સંતવાણીમાંથી પ્રાપ્ત યોગ-સાધનાના રહસ્યની મીમાંસા આપણી વેદવાણી સાથેનો સંબંધ સ્થાપી આપનારી છે. વેદવાણીનું તેજસ્વી અનુસંધાન સંતવાણી છે, એ હકીકતના આધારરૂપ આવાં અનેક ભજનો વેલનાથ પાસેથી મળે છે. લોકસંતોની ભજનવાણી નાથસાધના ધારાના લૌકિક રૂપાંતરણોને પોતીકી રીતે પ્રયોજે છે. ઘડે છે અને એ અનુભૂત સત્યને બળકટ અભિવ્યક્તિ અર્પે છે. વેલનાથ સંતના ચરિત્રને ઉદ્ઘાટિત કરતી એમના નારણ માંડલિયા નામના શિષ્યની રચના આસ્વાદીએ.

□ વેલનાથના ચરિત્રને આલેખતું નારણકૃત પ્રભાતિયું :

ભજનોમાં ચરિત્રાત્મક ભજનોનો ભારે મોટો ભાગ છે. ચરિત્રાત્મક ભજનો પરંપરામાં સતત વહેતાં રહેતાં હોવાને કારણે એને એક રીતે ઐતિહાસિક દસ્તાવેજી વિગતોનો ભંડાર પણ કહી શકાય. પરંપરામાં વહેતું થયેલું ભજન મૂળ ચરિત્રના સમય પછી તૂર્ત જ વહેતું થયેલું હોય છે. એટલે ચરિત્રની વિગતોમાં જો કંઈ અતિશયોક્તિભરી વિગતો હોય તો તુરતના અનુગામીઓ વિરોધ કરે, એવું બને. પરંપરામાં જળવાયેલી વિગતો આવી તથ્યપૂર્ણ માહિતીને કારણે દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ ધરાવતી હોય છે.

વેલનાથના ચરિત્ર સાથે સંકળાયેલી ગિરનારની અને વીરડાની વિગતનો ખ્યાલ એમના શિષ્ય નારણ માંડલિયા કૃત ભજન રચનામાંથી મળી છે. વેલનાથના ચરિત્ર સાથે ગિરનાર દામોદરકુંડ કેટલા અને કેવા જડાયેલા છે અને એનો કેટલો મોટો પ્રભાવ છે એનો ખ્યાલ પણ અહીંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, વેલનાથ શિષ્ય પરંપરા દ્વારા પ્રાપ્ત ભજનોનું દસ્તાવેજી મૂલ્ય પણ ઘણું છે. વેલનાથ શિષ્ય પરંપરામાં જૂનાગઢની આસપાસના કોઈ એક કણબી પટેલ નારણ માંડલિયાની વિગતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ નારણ માંડલિયાની ભજન રચનાઓમાં પ્રભાતિયાં ભારે પ્રખ્યાત છે. નરસિંહનાં પ્રભાતિયાંની પરંપરા સાથે આ પ્રભાતિયાઓને પણ

કોઈએ જોવા અને તપાસવા જોઈએ.

દામોદરકુંડની સાથે ભવનાથ અને ભૈરવનાથની સાથે વેલનાથ પણ સંકળાયેલા છે. ભૈરવ શિખરની નજીક જે સાત વીરડાઓ છે તેને ‘વેલાબાવાના વીરડા’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મહાશિવરાત્રીના મેળા સમયે ત્યાં કણબી-પટેલને ભજન ગાવાનો, જળ પીવાનો અધિકાર પરંપરાથી જ વેલાબાવાએ આપેલો છે. આજે પણ ત્યાં કણબી-પટેલનું આદરભર્યું માન-સન્માન છે. અહીં કણબી ભગત નારણ માંડલિયો એની પ્રભાતી રચનામાં ભૈરવની ટૂંકને યાદ કરે એ સ્વાભાવિક છે.

વેલનાથ ભારે મોટા ગજાના સંત જણાયા છે. એના શિષ્યો પણ શબ્દ સાધનામાં ક્યાંય પાછા પડ્યા નથી. પછી એ નારણ માંડલિયો હોય કે રાણીંગ, જસોમા હોય કે રામૈયો. ગુરુની વ્યક્તિમત્તાનો મહિમા ગાતા આ ભજનો વેલનાથના પ્રભાવી વ્યક્તિત્વના પરિચાયક જણાયા છે.

સોરઠી પ્રભાતિયાંની પરંપરામાં દામોદરકુંડને પણ ભારે મોટું સ્થાન મળેલું છે. કહેવાય છે કે નરસિંહ મહેતા દામોદરકુંડ સ્નાન માટે જાય ત્યારે રામગરી ગાતા ગાતા જાય, વળતા સમયે પ્રભાતી ગાતા ગાતા પરત થાય અને ઘેરે પહોંચીને પૂજા કરતાં પહેલાં પ્રભાતિયાં ગાય. આમાંથી સમયનો સંદર્ભ પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રભાતિયા પૂર્વે પ્રભાતી તથા રામગરી પ્રકારની રચનાઓનો ખ્યાલ મળે છે. આપણે નારણ માંડલિયાની પ્રભાતિયા રચનાને અવલોકીએ.

‘જાગો ને ગરવાના રે રાજ !
જાગો ને ગરનારી રાજ !
તમે જાગો પરભાત ભયા (ટેક)

દામો રે કુંડ ગુરુ ! વાડી તમારી
ટાઢાં રે જળ એ કરિયાં,
દામા કુંડમાં નાતાંધોતાં
પંડનાં પ્રાણત દૂર થિયાં... જાગો ને... ૧

ભવનાથજીમાં મેળો ભરાણો,
કુળ તેત્રીસ દેવ જોવા મળ્યા
ભવનાથમાં રે ભજન કરતાં
લખ ચોરાશીના ફેરા ટળ્યા.... જાગો ને.... ૨

ઊંચું રે શિખર કાળ ભૈરવનું કહીએ
 નીચા વાગેશરીના મોલ રે;
 વેદિયા નર ત્યાં વેદ જ વાંચે
 મુનિવર તમારું ધ્યાન ધરે.... જાગો ને..... ૩
 તાલ પખાજ વેલા ! જંતર વાગે
 ઝાલરીએ ઝણકાર ભયો
 વેલનાથ ચરણે ગાય નારણ માંડળિયો
 શરણે આવીને તમારે રિયો... જાગો ને..... ૪

વેલનાથ શિષ્ય નારણ અહીં ભૈરવના શિખરને સ્થાને બિરાજતા ગરવા ગિરનારના રાજા સમાન ગુરુને જાગૃત થવાનું વિનવે છે. નારણ ભગત કહે છે કે હે ગુરુદેવ ! તમારી વાડી દામોદર કૂંડ છે એના શીતળ જળમાં સ્નાન કરીને પોતાના પાતકોને દૂર કરી શકાય છે.

ભવનાથની તળેટીમાં મેળો ભરાયો છે અને તેત્રીસકોટિ દેવતાઓ ત્યાં પધાર્યા છે. આ સ્થાને ભજન કરતા લખચોર્યાસીના ફેરા ટળી જતા હોય છે. કાળભૈરવના ઊંચા શિખર ઉપર તમારાં બેસણાં છે. નીચે વાગેશરીનું સ્થાનક છે. ત્યાં વેદના પારંગત વેદપાઠી-વેદિયા પંડિતો વેદપાઠ કરતા હોય છે. અને મોટા મુનિવરો તમારું ધ્યાન-આરાધન કરતા હોય છે.

હે વેલનાથ ત્યાં જંતર, તાલ-પખવાજ વાગતાં હોય છે અને ઝાલરીનો ઝણકાર થતો સંભળાતો હોય છે. ગુરુ વેલનાથને ચરણે બેસીને નારણ માંડળિયો કહે છે કે હે ગુરુદેવ ! હું તો સદાય તમારે શરણે જ રહેવા આવી ગયો છું.

અહીં ભજનમાં વેલનાથના પ્રભાવી વ્યક્તિત્વની અને પ્રચંડ તપસ્વીપણાની વિગતો નિરૂપાઈ છે. ગિરનારી-સોરઠી વાતાવરણમાં ગિરનાર જેના ગરવા ગઢના રાજવી-અધિપતિ વેલનાથની શરણાગતિનું નિરૂપણ એના દેવકક્ષાના સ્થાનનું પરિચાયક છે.

વેલનાથના ચરિત્રને અને ચારિત્ર્યને, તપને અને તાપને તથા સમાજલક્ષીતા અને સંતપરાયણતાને નિર્દેશતું આ ભજન ચરિત્રાત્મક પ્રકારનાં ભજનોમાં ભારે મહત્તા પ્રાપ્ત કરીને આજ સુધી જીવંતપરંપરામાં વહેતું રહ્યું છે. આવા ચરિત્રાત્મક ભજનો દ્વારા સંતચરિત્ર જનસમાજના ચિત્તમાં અંકાઈ રહે છે. સંતોના વ્યક્તિત્વને-અસ્તિત્વને જાળવનારાં આવા ભજનો એક રીતે કંઠપરંપરામાં જળવાતા ઇતિહાસનું

ઓરલ હિસ્ટ્રીનું પણ ઉદાહરણ છે. આપણાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટેની સામગ્રી પણ આવા ભજનો બની શકે. પણ આ માટે સાહિત્યના અભ્યાસીઓએ ઇતિહાસ અને લોકસંસ્કૃતિથી અભિજ્ઞ બનવું અનિવાર્ય બની રહે. એ જ રીતે સામે પક્ષે ઇતિહાસવિદોને પણ આ પ્રકારની સાહિત્યકૃતિઓથી અનભિજ્ઞ રહેવું પાલવશે નહીં. જગતમાં હવે ઈન્ટર ડિસિપ્લીનરી સ્ટડીઝ ખૂબ થાય છે. આપણે એ ક્ષેત્રે આ અભિગમથી સ્વાધ્યાય કાર્ય કરીને વેલનાથના અભ્યાસ દ્વારા આપણાં અધીતને પ્રગટાવીએ. વેલોભાવો જેવું લોકોનું સંબોધન જેમને સાંપડ્યું છે એવા આ લોકસંતનું ચરિત્ર કેવું તપસ્વી અને તેજસ્વી છે એનો ખ્યાલ પણ અહીંથી મળી રહે છે. વેલનાથના બીજા એક સમર્થ શિષ્ય અને સુખ્યાત લોકસંત રાણીંગ ભગતની આત્મચરિત્રાત્મક ભજનરચનાનો આસ્વાદ લઈએ.

□ રાણીંગ ભગતનું આત્મચરિત્રાત્મક ભજન :

વેલનાથની ગિરનારી લોકસંત શિષ્યપરંપરામાં ભારે સમર્થ શિષ્યો જોવા મળે છે. નારણ માંડળિયો તો ભારે સમર્થ શિષ્ય છે, પરંતુ બીજા એક રાણીંગ ભગત નામના ગરાસિયાના પણ ઘણાં ભજનો પ્રચલિત છે. તેઓ જૂનાગઢ જિલ્લાના મયારી ગામના મૂળ વતની હતા. જ્ઞાતિએ ગરાસિયા હતા ને સંત વેલનાથનો સત્સંગ થયો. સત્સંગના રંગથી, સંતની સંગતથી પછી એની પંગતમાં ભળવાના ઓરતા જાગ્યા અને વેલનાથને ગુરુ ધારણ કરીને એમની સંતસેનામાં ભળી ગયા.

રાણીંગ ભગતના રાણીંગદાસ નામછાપથી જે કેટલાક ભજનો મળે છે એમાં પણ મહિમા તો ગુરુ વેલનાથનો જ ગવાયેલો જોવા મળે છે. ગુરુ પરંપરામાં ગુરુને દેવતુલ્ય માનીને એના શરણે-ચરણે નિત્ય નામસ્મરણ કરવું, આવી પણ એક પરંપરા પ્રચલિત છે. રાણીંગદાસ આવી પરંપરાનું ઊજળું ઉદાહરણ છે. બીજું ભજન પરંપરામાં ગુરુચરિત્રની વિગતોને અને આત્મચરિત્રોની વિગતોને પણ ઘણું બધું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું હોય છે. રાણીંગદાસનાં ભજનો આવી ચરિત્રાત્મક વિગતોથી પણ સભર જણાયાં છે. રાણીંગદાસ એકમના અને ટેકીલા શિષ્ય તરીકે પણ ઉદાહૃત થતા રહ્યા છે. માત્ર ગુરુ ચરણે જ પોતાને સમર્પિત કરીને, એમાં શ્રદ્ધા રાખીને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનું વલણ રાણીંગદાસમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વેલનાથ ભારે મોટા યોગી અને મોટા ગજાના સાધક બની નાથયોગીની હરોળમાં સ્થાન-માન પામ્યા, પણ એની શિષ્ય પરંપરામાં કોઈને નાથ એવી નામછાપ પ્રાપ્ત થઈ નથી. રવિભાણ પરંપરામાં 'સાહેબ' નામની નામછાપ મોટાભાગના શિષ્યોની સાથે જોડાઈ. એવી રીતે અહીં નામછાપ જોડાઈ જણાતી

નથી. નારણ, રાણીગદાસ અને એવા જ બીજા એક છે રામૈયો. આ બધા સંતોએ વેલનાથની વાણી પ્રવાહ પરંપરાને વહેતી રાખી છે, જીવતી રાખી છે. પરંપરાને જીવંત રાખવી એ પણ મહત્વનું પ્રદાન છે. સંતપરંપરામાંના આવી પરંપરાને જીવંત રાખનારા સંતોને ગૌણ ગણીને ઉવેખી શકાય નહીં. આજ સુધી મોટે ભાગે પરંપરાનો આરંભ કરનારા કે પરંપરાને સમૃદ્ધ કરનારા સંતોને જ વધુ ને વધુ મૂલવવામાં આવ્યા છે. પણ આવા કેડીને સાફસુથરી રાખનારાની કે નાજુક નમણાં વહેણાની તરફ બહુ ઓછાની નજર ગઈ છે. એને અવગણવાને બદલે એની વાણીનું અવગાહન કરીને એમાંથી ગુરુ પરંપરાના જ્ઞાનને દઢ કરનારાં તત્ત્વો અને સત્ત્વોને ચીંધી બતાવવા જોઈએ. એક ગરાસિયો સંત બને, એ પરંપરા છે, એક ગરાસિયો ભજનિક બને એ પણ પરંપરા છે. મારી દૃષ્ટિએ આ પરંપરાને પણ રાણીંગ ભગતે જીવતી રાખી છે એટલે રાણીંગદાસ પણ માત્ર વેલનાથ દર્શનને અને ગીરનારી સંત પરંપરાને જીવંત રાખનારા સંત નથી પણ એ તો ગરાસિયા જ્ઞાતિની ગરવાઈ ગણાવાય એવી પરંપરાના પણ મણકા છે. આવા મણકાઓથી જ માળા બનતી હોય છે. માળાને અખંડ, અક્ષુણ્ણ રૂપ મળે છે પરંપરાના આવા રખોપિયાઓ અને છડી પોકારનાર છડીદાર જેવા સંતના પ્રદાનથી. રાણીંગદાસ આવા અહાલેક જગાડનારા સંત છે. એમની વાણીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે ચરિત્રાત્મક વિગતો. એક છેડે છે ગુરુ વેલનાથની ચરિત્રાત્મક વિગતો અને બીજા છેડેથી પ્રગટે છે આત્મચરિત્રાત્મક વિગતો. એમનું એક ખૂબ જ પ્રચલિત એ ચરિત્રાત્મક ભજન જ અવલોકીએ.

‘રાણીંગદાસ સરભંગી સાહેબના ચેલા,
રાણીંગદાસ ગિરનારી સાહેબના ચેલા.
મેલી મયારી ને મેલી રે મમતા,
હુવા ગરાસિયા ઘેલા. — રાણીંગદાસ... ૧
ગરવેથી ગેબી જોર બજાવે ને
પાયા પિયાલા લઈ પૂરા. — રાણીંગદાસ... ૨
પિયા પિયાલા મગન ભયા મન
છૂટી સેનામાં ગજ ગેલા. — રાણીંગદાસ... ૩
શબદે મારે ને શબદે જિવાડે ઘણી
શબદે સૂકાંને કરે લીલાં. — રાણીંગદાસ... ૪

વેલનાથ ચરણે બોલ્યા રાણીંગદાસ
માતા મીણાંને પિતા વેલા. — રાણીંગદાસ... ૫’

અહીં વેલનાથને સરભંગ ઋષિ સાથે અને ગેબી ગિરનારી સાહેબ સંત તરીકે સંબોધે છે જે ગુરુની મહત્તાનું પરિચાયક છે. આવા પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર ગુરુને કારણે પોતાનું વતન મયારી તથા જ્યાં મમતા-માયા હતી એને છોડીને એમાં ઘેલા થવાને બદલે ગુરુ વેલનાથમાં ઘેલા થઈને ગુરુ ભજનમાં લીન થયાની વિગતો નિરૂપાઈ છે.

ગુરુ વેલનાથ ગરવા ગિરનારેથી ભજનોની અને સાધનાની જીક બોલાવે છે. આવા ગુરુએ પ્રેમથી પૂરો પ્યાલો પાયો છે. શિષ્યત્વ પ્રાપ્ત થયા પછીના આનંદનો ઉદ્ગાર આ ભજનરચના છે એટલે આગળ ઉપર કહે છે કે ગુરુએ પીવડાવેલો જ્ઞાન પ્યાલો પીને પછી મન મગ્ન થયું. ગુરુ ભક્તિમાં લીન થવું અને છુટ્ટી સેનામાં હાથી ગર્વથી ધૂમે એમ સંતોની મંડળીમાં ધૂમવા માંડવું.

શબદ-ભજન-જ્ઞાનવાણીથી જે જીવાડે છે - જીવતદાન આપે છે અને મોક્ષ પમાડે છે, મારે છે એ જ સુકાને લીલા કરે છે. એટલે કે પ્રાણવાન અને ચૈતન્યવાન બનાવે છે એ શબદ મહિમાની વિગત અહીં નિરૂપાઈ છે.

આવા સમર્થ ગુરુ વેલનાથના ચરણે બીરાજમાન શિષ્ય રાણીંગ અહીં દાસ શબ્દ ભારે સાર્થક રીતે પ્રયોજે છે. કહે છે કે વેલનાથ ગુરુ છે પણ એ જ પિતા અને મીણાંદેવીને માતા તરીકે સંબોધન અહીં થયેલ છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ સાવ જ સામાન્ય લાગે પણ અહીં ગુરુ અને શિષ્યની ચરિત્રાત્મક વિગતો પ્રગટતી હોઈને એનું દસ્તાવેજ દૃષ્ટિએ અને લોકસંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત મહત્વનું ગણી શકાય એવું એનું સ્થાન અને માન છે. સંતવાણી એ સામાન્ય નહીં પણ આવા કારણે અસામાન્ય બની રહેતી હોય છે. એને લોકસંસ્કૃતિની સરવાણી ગણવામાં આવે છે. આવી સરવાણીથી જ મૂળ પ્રવાહ વધારે ગતિશીલ જીવંત અને સુદૃઢ બનતો હોય છે. રાણીંગ ભગત આવી સરવાણીનું એક નાજુક નમણું વહેણું છે. એનું આ આત્મચરિત્રાત્મક ભજન ગુજરાતી લોકસંત પરંપરાની ભજનવાણીનું અમૂલ્ય આભરણ છે. આ પરંપરાના સંતોને શિષ્યોએ અને ગુરુએ પણ ગિરનારી તરીકેની ઓળખ આપી છે એટલે આ લોકસંત વેલનાથ પરંપરાને ગિરનારી લોકસંત પરંપરા તરીકેનું આગવું - અનોખું નામકરણ આપવાની, સંબોધવાની સ્પૃહા થઈ આવે. ભલે કોઈ પંથ નથી પણ આ પંથનું સ્થાનક ગિરનાર છે. ગિરનારી લોકસંત ભજનવાણી તરીકેની ઓળખ આપવી ઉચિત

લેખાશે. આ પરંપરાના એક બીજા ભારે સમર્થ લોકસંત રામૈયાની આરાધ ભજન રચના અવલોકીએ.

□ વેલનાથ શિષ્ય રામૈયાકૃત આરાધ :

વેલાબાવાનું શિષ્યમંડળ પણ ભારે સમર્થ હતું. ગુરુ વેલનાથના પરચાઓથી અનેક લોકો એ સમયમાં હિંસા, ચોરી અને બીજા દુર્ગુણોમાંથી મુક્ત થઈને ગુરુ વેલનાથની કંઠી બાંધીને પછી ગુરુ જેવા જ શિષ્ય તરીકે નામ કમાયા છે. વેલનાથ શિષ્ય પરંપરામાં રામૈયા નામછાપથી ભજન રચના કરી ગયેલા પૂર્વાશ્રમના રામ ઢાંગડ નામના ખાંટ પણ ભારે પ્રખ્યાત છે.

બનેલું એવું કે કોઈ એક કુંભાર ભગત વેલનાથ પાસે જતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં સાંજ પડી ગઈ એટલે રામ ઢાંગડને ઘેર ઉતારો કર્યો. ત્યાં તો કોઈ લોકદેવીમૂર્તિની મેલી આરાધના ચાલતી હતી. બકરાના ભોગ ધરાતો, શરાબ પીરસાતો અને માંસાહાર થતો. કુંભાર ભગતે જોયું કે આ બધુ ભૂવાઓના કહેવાથી મૂતક પુત્રને જીવતો કરવાની લાલચમાં ફસાઈને રામ ઢાંગડ કરી રહ્યા છે. સવાર સુધી બધી વિધિ ચાલી પણ કંઈ પુત્ર જીવંત થયો નહીં. એટલે પછી એની ઠાઠડી બંધાતી હતી, ત્યાં કુંભાર ભગતે કહ્યું કે ભાઈ જીવ મારવાથી કંઈ જીવને ઉગારી શકાતો નથી. જીવને ઉગારવાથી જ જીવતદાન મળતું હોય છે. રામ ઢાંગડનો અહમ્ તુર્ત જ ઓગળી ગયો અને કુંભાર ભગતને પગે લાગ્યો.

કુંભાર ભગતે કહ્યું કે આ વાત સમજાણી હોય તો આ બંદૂક મૂકી દે અને આ કંઠી-માળા ધારણ કરી લે.

રામ ઢાંગડ કહે કંઠી કોના નામની છે !

કુંભાર ભગત કહે ગુરુ વેલનાથના નામની.

કુંભાર ભગતની સાથે ખાંટ રામ ઢાંગડ પણ આવે છે વેલનાથ ચરણે. વેલનાથના પગમાં પડી ગયો. વેલનાથે બે જ શબ્દોનાં વચનો સાંભળાવતા કહ્યું કે,

વીરા ! ‘હવેથી જીવહિંસા કરીશ નહીં’

રામ ઢાંગડ ઘેરે આવ્યો. થોડા દિવસો પસાર થયા ત્યાં ગામની સીમમાં એક ભારે મોટા રોજડાને જોયું. બધાએ રામને વિનંતી કરી કે રોજડું મારો તો આખું ગામ ધરાશે. પણ રામ માન્યો નહીં. પુનઃ ઘરના પરિવારજનોએ પણ વિનંતી કરી

અને રામે બંદૂક હાથમાં લઈને સીમમાં જઈને રોજડાને નિશાન તાકીને ગોળી છોડી. એક પછી એક નવ ગોળી છોડી પણ રોજડું છટકી ગયું. રાત પડી ગઈ હતી. કાલે ઘવાયેલા રોજડાને ખોળી કાઢીશું. માનીને રામ ઘર તરફ નીકળ્યો. રસ્તામાં ગુરુ વેલનાથની નાદુરસ્ત તબિયતના સમાચાર મળતા ગુરુની ખબર પૂછવા નીકળ્યો. ગુરુને પથારીમાં પડેલા જોયા, શરીર લોહીલુહાણ જોયું. રામે પૂછ્યું, ‘ગુરુ તમારી આ સ્થિતિ કોણે કરી?’ ગુરુએ કહ્યું ‘રામ ! કાં અજાણ્યો થાય છે ! નીમ તોડીને હાથમાં હથિયાર લીધાં. તને દયા ન આવી. લે આ નવે-નવ ગોળીઓ’. રામે બંદૂકનો ઘા કર્યો. બંદૂકના કટકા થઈ ગયા. પોતાના હૃદયના પણ જાણે કે કટકા થઈ ગયા. ગુરુ વેલનાથના પગમાં પડીને ચોંધાર આંસુએ રડવા લાગ્યો. આખી રાત પગમાં પડી રહ્યો.

ગુરુએ કહ્યું, ‘રામ ! સવાર પડી, ઘેર જાઓ’. રામ ઢાંગડ કહે, ‘બાપજી હવે આ ઘરની માથે બીજું ઘર નથી. મારુ ઘર તો આંચ જ.’ કહેવાય છે કે વેલનાથે ખૂબ આકરા થઈને કહેલું પણ રામ તો રહી ગયો વેલનાથની મઢીએ. ગિરનારી સંતસ્થાનકે. રામે ‘રામૈયા’ નામછાપથી ગુરુ વેલનાથની વ્યક્તિમતાને ઉપસાવતા, ગુરુપ્રાપ્તિની પ્રસન્નતાની અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરતા શતાધિક ભજનો રચેલા મનાય છે. તે આજે પણ પરંપરામાં જીવંત છે એમનાં ભજનો ખૂબ માર્મિક છે. પણ એમાં આરાધ ઢંગનું એક ભજન તો ભારે લોકપ્રિય છે.

આજે પણ ભૈરવજપની સમીપમાં વેલાબાવાના વીરડા તરીકે ઓળખાતી જે જગ્યા છે, ત્યાં શિવરાત્રીએ રામૈયાનો રચેલો આ આરાધ અવશ્ય સાંભળવા મળે. ગિરનારી વાતાવરણમાં એક શિવરાત્રીએ સન્મિત્ર નિરંજન રાજયગુરુની સંગાથે કોઈ હેમંતગરના ભારે ભાવપૂર્ણ ભજનિકના કંઠે સાંભળેલું એ ભજન હૃદયમાં અકબંધ છે.

‘આવો તો આનંદ થાય, ના’વો તો પત જાય રે;
ગરવાવાળા નાથ વેલા ! આરે અવસર આવજો ! (ટેક.)

અનહદ વાજાં વાગિયાં સ્વામી ! જોઉ તમારી વાટ રે;
હું સુવાગણ સુંદરી, મારે તમારો વિશવાસ રે. — આવો તો. ૧

કાયામાં કાળીંગો વ્યાપ્યો, થોડે થોડે ખાય રે;
ભવસાગરમાં બેડી બૂડતાં, બાવે પકડેલ બાંચ રે. — આવો તો. ૨

સામસામાં નિશાન ધરે ધણી ! ધારે પડવાયે જાગ રે,
ખડગ ખાંડું હાથ લીધું, ભાગ્યો કાળીંગો જાય રે. — આવો તો. ૩

વેલનાથ તમારા હાથમાં, બાજીગરના ખેલ રે;
વેલા-ચરણે બોલ્યા રામૈયો, ફેર મનખ્યો લાવ્ય રે. — આવો તો. ૪'

કહેવાય છે કે પહેલાના વખતમાં આ ભજન ગવાય એટલે પાણીસ્વરૂપે સરવાણી પ્રગટે અને વીરડા છલોછલ ભરાઈ જઈને ભજનને હોંકારો ભણતા. પણ એ દિવસો તો હવે ગયા. પાણી જ ક્યાં છે, હવે તો પાણીના પાઉચના પ્લાસ્ટિક ઠેર-ઠેર રઝળતા-ઊડતા નજરે પડતા હોય છે.

ભજનમાં રામૈયો કહે છે કે ગુરુ તમે પધારો તો પરમાનંદ થશે. અન્યથા મારી આબરું જશે. આ અવસર છે, ખરો સમય છે આરે - વીરડાને-કિનારે - આપ પધારો.

રૂપકાત્મક રીતે વરવાની વાત અહીં કહેવાઈ છે. રામૈયો પોતે સુહાગુ સુંદરી છે અને ગુરુની વાટ જુએ છે. વિશ્વાસ છે કે અવશ્ય સ્વામીનાથ પધારશે. અનહદની અનુભૂતિના વાજિંત્રો વાગી રહ્યાં છે. ગુરુને સમર્પિત થવાની વિગત અહીં સ્થાન પામી છે.

કાયામાં કળિયુગ પ્રસરી ગયો છે. અને ધીમે ધીમે શરીરને કોરી રહ્યો છે. ભવસાગરમાં મારું નાવડુ ડૂબી રહ્યું હતું પણ સમર્થ ગુરુ વેલનાથે મને ઉગાર્યો.

કળિયુગની સામે લડતા વેલનાથની છબી અહીં આંકી છે, એને કહે છે કે ગુરુ વેલનાથના ખડગ પ્રહારથી કળિંગો-કળિયુગ સંતથી દૂર છે. ગુરુ વેલનાથના હાથમાં જ બધો એમનો આધાર છે. એ બહુ મોટો બાજીગર છે અને એમણે જ આ મનુષ્યઅવતાર સુધારી દીધો છે. આમ, ગુરુને ચરણે રામૈયો બોલ્યા છે.

રામૈયાએ ગુરુને પ્રગટવાની વિનંતી કરી છે અને પુનઃ નહીં પ્રગટો તો પોતાની આબરુ જશે માટે ભક્તની ભેરે થવાનું વિનવે છે. સંતવાણીમાં ગુરુમહિમા અપાર છે. પણ અહીં તો ગુરુને જ પરમતત્ત્વ રૂપે માનીને એની અકળ-અપાર લીલાની વાત કેન્દ્રમાં છે. રામૈયાની રચના દ્વારા સંતવાણીની પ્રકૃતિનો નીકટથી પરિચય થાય છે. એને શરણે-ચરણે જ પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિને અભિપ્રેત-ઈચ્છીત પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તનું હૃદય અહીંથી વીરડામાં ફૂટતા જળની પેટે ફૂટે છે અને આપણને પણ તૃપ્ત કરે છે, શ્રદ્ધાવાન બનાવે છે. સંતવાણીએ સમાજને શ્રદ્ધાવાન બનાવવામાં ભારે મોટું યોગદાન આપ્યું છે. એની પ્રતીતિ કરાવતી અને વેલનાથના વ્યક્તિત્વને ને ઉદ્ઘાટિત કરતી આ વાણી આજે પણ એટલી જ હૃદયસ્પર્શી અને અર્થપૂર્ણ લાગે છે. આરાધમાંથી આર્તનાદે પ્રગટતી શબ્દચેતના ભાવકને આર્દ્ર

બનાવે છે અને ભજનમાં ભીના રાખે છે. 'ભજનમાં ભીના રહેજો' એવું આ કારણે જ લોકસંત દ્વારા ગવાઈ જતું હશે. ભાવકને ભજનમાં લીન બનાવનારું તલ્લીન બનાવનારું, ભીના રાખનારું તત્ત્વ આરાધની ભાવસામગ્રી અને પ્રસ્તુત કરવાની રીતિ છે એની પ્રતીતિ આવા આરાધ ભજનો દ્વારા થાય છે. રામૈયાએ રચેલી આગમવાણી આગમ ભજન પરંપરામાં ખૂબ જ પ્રચલિત છે. એનો આસ્વાદ પણ લઈએ.

□ રામૈયાકૃત આગમવાણી

આપણે જોયું કે વેલનાથને સમર્પિત થયેલા, ઘર, સંપત્તિ અને બળના મોહમાંથી છૂટા પડી ગયેલા રામ ઢાંગડ વેલનાથનો સમર્થ શિષ્ય છે. ગુરુકૃપાએ એની રસના-જીહ્વાથી-સરી પડતી ભજનરચનાઓનું ગિરનારી લોકસંતવાણીમાં ભારે મોટું માન છે. કહેવાય છે કે રામૈયાએ ગુરુપ્રાપ્તિની અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરતી શતાધિક રચનાઓ રચેલી પણ આમાંની બધી જળવાઈ નથી. રામૈયો પોતે પૂર્વાશ્રમનો અતિકૂર ઘાતકી શિકારી હોવા છતાં એનું જ હૃદયપરિવર્તન થયું એ ઉદાહરણ લોકસંતચરિત્ર પરંપરામાં ભારે મોટી ઘટના છે.

જે રીતે ભારતીય લોક સંત પરંપરામાં પૂર્વજીવનમાં વાલ્મીકિ વાલિયા લૂંટારા હતા. જેસલ જગતના ચોરટા હતા એમ રામ ઢાંગડ ભારે મોટા શિકારી હતા, ગુરુ ઉપદેશથી જે હૃદયપરિવર્તન થયું એ સંત ચરિત્રની પરંપરાનું ઉજ્જવળ અનુસંધાન છે. હાથમાંની બંદૂકને પથ્થર પર પછાડીને તોડી નાખી, ટુકડે ટુકડા થયા એ ઘટના ભારે બળુકી અને પ્રતીકાત્મક લાગે છે. હકીકતે એના આસુરી વૃત્તિના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા. એમના હૃદયરૂપી પાષાણના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા. પથ્થરને ફાડીને પછી જળ નીકળે એમ રામૈયાના હૃદયમાંથી સરવાણ ફૂટ્યા છે અને સ્વયં સરસ્વતી એની જીહ્વા-રસના-પર જાણે કે બિરાજ્યા હોય એમ જણાય છે.

ગુરુ વેલનાથને રામૈયો માત્ર ગુરુ નથી માનતો. ગુરુને પરમાત્માના અવતાર માને છે. ભારે મોટી શ્રદ્ધા પ્રગટી જણાય છે રામૈયાના હૃદયમાં. અન્યથા એ ગુરુને જ કૃષ્ણાવતાર ન માને. એણે એક ભજનમાં ગાયું છે કે,

‘ગિરનારી ભેરવમાં રમનારો, ગિરનારી વાંસગીનો રમનારો;
અધર તખતને અમર ગાદી, ગિરનારી ગગનામંડળ દરસાણો.’

ગુરુને વાસુકિ નાગ સામે ખેલનારા કૃષ્ણ તરીકે કલ્પીને એમને આકાશગામી - આકાશે વિહરનારા કહેવામાંથી જ એની બળુકી શ્રદ્ધાનો સુંદર પરિચય મળી રહે

છે. રામૈયાને શ્રદ્ધા છે કે ગુરુ કોઈ ગેબી છે, બરડામાંથી ગુપ્તગંગા રૂપે પ્રગટવા છે અને ભારે સમર્થ છે. ચોર્યાસી સિદ્ધોમાંના એક છે. ભૈરવજપ જેવી જગ્યાએ જેમણે સ્થાનક બનાવ્યું છે અને એ અર્થમાં માત્ર ભાવનાના ભોગી છે એને બીજી કોઈ કામના નથી, અપેક્ષા પણ નથી.

રામૈયાની ભજનરચનાઓમાં આરાધ અને આગમ ધ્યાનાર્હ છે. એમની મોટાભાગની ભજનરચનાઓ ગુરુ વેલનાથના વ્યક્તિત્વને ઉદ્ઘાટિત કરે છે, ક્યાંક તત્ત્વદર્શનને પણ સ્થાન આપ્યું છે. ગુરુ સેવા દ્વારા જ જાણે કે એને જીવન વ્યતીત કરવું હતું. પણ સાથે-સાથે સત્સંગ થયો, તત્ત્વદર્શનની વિગતો પ્રાપ્ત થઈ અને સાધના દ્વારા યોગની ઊંચાઈ અને ઊંડાઈ પણ અનુભવી, એટલે આવા અનુભવમૂલક ઉદ્ઘારો એમની ભજનવાણીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રામૈયો ભારે આજ્ઞાકિત શિષ્ય જણાય છે. સંતવાણીમાં ગુરુ-શિષ્યના જે કેટલાંક ઉત્તમ ઉદાહરણો છે એમાં આદર્શ તરીકે મૂકી શકાય એવાં સમર્પિત શિષ્ય છે રામૈયો. ગુરુને સમર્પિત થઈને, વૈરાગ્ય કેળવીને આજીવન એની જ ઉપાસના કરી.

એમણે રચેલા આગમમાંથી પરંપરાનો બોધ અને ગુરુજ્ઞાન દ્રવે છે. એને ઊંડી શ્રદ્ધા છે કે આ કળિયુગનો અવશ્ય નાશ થશે અને એ સમયે અડગ-અટલ એવો ગિરનાર પર્વતરાજ પણ ધણધણી ઊઠશે. એ આગમ જોઈએ.

‘ગરવો ધણેણ્યો વાજાં વાગશે હો જી !
વાગે અનહદ તૂર
વાગે ત્રાંબાળુ તૂર રે
ગરવો ધણેણ્યો વાજાં વાગશે હો જી ! ૧
સતીઉ સંદેશા તમને મોકલે રે જી,
વેલા ! સૂતો હો તો જાગ !
ઓલિયા સૂતો હો તો જાગ રે
એવા એવા સૂતા નરને જગાડજો હો જી ! ૨
જુઓ અવિયો કાળિંગો એ જી
ગરવે નેજા ઝળેળ્યા
ગરવે નેજા ઝળેળ્યા રે
આવ્યા કળુને હવે ઓળખો રે હો જી ! ૩
પદમ દશાએ સાયબો આવશે એ જી !

ગરવે હુકાળ્યું મચાવે રે
ગરવે હુકાળ્યું મચાવે રે
તેર તેર મણાંની તીરડાં ચાલશે હો જી ! ૪
કાળિંગા મારવા રે એ જી
મણ ત્રીસની કમાન
મણ ત્રીસની કમાન
એવા એવા જોધા દળમાં જાગશે એ હો જી ! ૫
ગઢ ગરવેથી ગેબી જાગશે એ જી !
ગઢ ઢેલડીએ મેલાણ
ગઢ ઢેલડીએ મેલાણ
જો જો રે તમાશા રવિ ઊગતે એ હો જી ! ૬
એક એક નર સૂતો ગઢની પ્રોળમાં એ જી !
જાણે નવહથો જોધ
જાણે નવહથો જોધ રે
એવા એવા સૂતા નરને જગાડજો એ હો જી ! ૭
તખત તરવેણીના તીરમાં એ જી !
ધમણ્યું ધમે છે લુવાર રે
ધમણ્યું ધમે છે લુવાર રે
અવચળ અવિનાશી એનાં રાજ રે હો જી ! ૮
વેલનાથ ચરણે રામૈયા બોલિયા રે એ જી !
જુગ પંચોરો આવે
જુગ પંચોરો આવે
જુગના પતિ હવે જાગજો એ હો જી ! ૯
વેલાના ચરણે રામૈયો બોલિયા રે એ જી
ગુરુ દશ્યુંનો દાતાર
ગુરુ મુગતિનો આધાર રે
જુગના સ્વામી રે હવે જાગજો રે હો જી ! ૧૦’

રામૈયો અહીં આગમમાં વેલા બાવાને ઉદ્દેશીને ગાય છે કે સતીઓના સંદેશા આવ્યા છે કે ગરવો ગિરનાર ધણેણી ઊઠશે - અનાહતનાદ સંભળાશે એ સમયે

કળિયુગનો અંત આવશે. જે સાધના દ્વારા સંભળાતું હતું એ પ્રત્યક્ષ સંભળાશે. હવે જે કોઈ સૂતા હોય એને બધાને જાગૃત કરો.

પશ્ચિમ દિશાએથી જગતનો સ્વામી આવશે. ગિરનારમાં હાહાકાર મચી જશે. એ સમયે તેર મણના વજનના તીરનો મારો ચાલશે. ત્રીસ મણના વજનની કમાનો હશે. મહાયોદ્ધાઓ એ દળમાં લડતા હશે. ગઢ ઢેલડીએ આ બધું ધમસાણ મચશે. સૂર્યોદયની સાક્ષીએ આ તમાસો જોવાનું બનશે.

એક નવ હાથ ઊંચો યોદ્ધો ગઢની પરસાળમાં સૂતો હશે તેને જગાડશો એ જ તને વિજય અપાવશે. અહીં આગમમાં રામૈયો યોગ સાધનાની વિગતોને પણ સ્થાન આપે છે. ત્રિવેણીમાં તપ્તમાં-લલાટમાં જોવાનું, શ્વાસોશ્વાસની-પ્રાણાયમની ક્રિયાનો અનુભવ કરવાનો, એથી અચળ અવિનાશીનું દર્શન ત્યાં થશે. વેલનાથને ચરણે રામૈયો બોલ્યા છે કે હવે ચાર યુગ પછીનો પાંચમો યુગ આવવાનો જ છે એ યુગના અધિપતિ જે બનવાના છે એ તમામને વહેલાસર જાગૃત કરવાનું - સાબદા થવાનું રામૈયો અહીં સૂચવે છે.

આગમ પરંપરામાં રામૈયાનું આગમ વિશિષ્ટ જણાય છે. માત્ર શું થશે ? એની વાત જ નથી. પણ એ થાય ત્યારે એમાં યોગ-સાધનાને જોડીને એના યોગદાનનો પણ મહિમા ગાય છે. અહીં આગમ પરંપરામાં સાધનાનો મુદ્દો ભળે છે.

મૂળે તો માનવીને-જનસમુદાયને હવે પછી આવનારા કપરાકાળની એંધાણી આપીને સદ્માર્ગે વાળવાનું સૂચવતી આગમવાણી પ્રકારની રચનાઓ સમાજને સાબદો કરતી હોય છે. અહીં પણ સમાજને સાબદો કરતી આગમવાણીનું દર્શન થાય છે, એના રચયિતા રામૈયાની યોગ-અનુભૂતિનો રણકો પણ એમાં સંભળાતો હોઈ ને એનો મહિમા સવિશેષ છે. કપરા સમયમાં દુરિતનો નાશ યોગસાધનાના બળથી શક્ય બનશે એવી શ્રદ્ધા પણ આ ગિરનારી લોકસંતની આગમ રચનામાં નિહિત છે. આગમ ભજન પરંપરામાં આવા કારણે પ્રસ્તુત આગમનું અનેરું-અનોખું મહત્ત્વ છે. ગિરનારી લોકસંતોની ભજનવાણીમાં આરાધ ભજનો વિશેષ રૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વેલનાથનાં સતીપત્ની અને શિષ્યાસમાન જશોમા પણ જનસમુદાયમાં ભારે સુખ્યાત છે. એમના જીવનની એક ભારે પ્રચલિત ઘટના સાથે સંદર્ભથી સંકળાયેલી આરાધ રચનાનો પણ આસ્વાદ લઈએ.

વેલનાથની સમક્ષ જસોમાનો આરાધ :

ગિરનારી લોકસંત વેલનાથના જીવનની સાથે સંકળાયેલા કંઈ કેટલીય

દંતકથાઓ જનસમુદાયમાં સાંભળવા મળે છે. એક માન્યતા પ્રમાણે જસમતથી વિદાય થઈને વાઘનાથને ગુરુ ધારીને ગિરનારમાં જ સાધનામાં રત વેલાબાવાએ જૂનાગઢમાં ગૃહસ્થજીવન પણ આરંભેલું. પત્ની તરીકે જસોમા અને મીણલમા એમ બે સતી સ્ત્રીઓ હતી. વેલનાથ ગૌસેવા કરે, સાધના કરે અને ગૃહસ્થજીવન વ્યતિત કરે, શિષ્યોને સાધના માર્ગે પ્રબોધે. ગિરનારની આસપાસના પ્રદેશમાં પણ ભારે મોટો પ્રભાવ પ્રસરેલો.

એક વખત કોઈ સંત મંડળી અને લોકસમુદાયની યાત્રા મંડળી ગિરનારની પરિક્રમાએ નીકળેલી. રસ્તામાં ‘જય ગિરનારી’ - ‘જય વેલનાથ’ એમ બોલે. આવો ‘જય વેલનાથ’ના નામનો અહાલેક સાંભળીને નાથજોગીની જમાત ગુસ્સે થઈ ઊઠી. નવનાથમાં આ દશમો વેલનાથ વળી કોણ છે ? અને ક્યાંથી ભળ્યો ? યાત્રામંડળીએ જવાબ આપ્યો. જૂનાગઢમાં જ વસે છે, બાપજી. જોગીઓ તો ભારે ગુસ્સે થયા. ચીપિયા ખખડાવતા ખખડાવતાં વેલાબાવા પાસે પહોચ્યાં અને કહે કે ‘તું વેલનાથ ! સંસાર સુખને ભોગવનારો, નાથ કહેવડાવે છે !’ વેલાબાવો કહે, ‘ના, બાપજી, મને તો કંઈ ખબર નથી.’ હું તો નાથજોગીના પગની રજોટી છું. મારાથી થાય એટલું કરું છું.’

ખાખીઓ કહે છે, ‘તું ઢોંગી છે ! ચાલ દત્તની ટૂંકે, ત્યાં તારી ખબર લેશું.’ કહીને ચીપિયા અને ટોકરાથી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. બન્ને સ્ત્રીઓ આડા ઘા ઝીલે. ચાલતાં-ચાલતાં ગિરનાર દરવાજે પહોંચ્યા, ત્યાં વાણિયાના જુવાનજોધ પુત્રનું શબ. વાણિયો વેલનાથના પગમાં પડ્યો, અને કહેવા લાગ્યો, ‘બાપજી, મારી આંધળાની એક આંખ હતી એ ગઈ. તમે એને હાથ અડાડો.’ વેલાબાવાએ કપાળે હાથ મૂક્યો. માથે હાથ ફેરવ્યો અને છોકરો આળસ મરડીને ઊભો થયો. પણ ખાખીઓની જમાતની બીકે પછીથી વેલનાથે હડી કાઢીને દોડ મૂકી. ભૈરવનાથની ટૂંકે ચઢી ગયા. પાછળ જસોમા અને મીણલમા પણ દોડ્યાં.

ગિરનારમાં ભૈરવનાથની એક ટૂંકની તીરાડમાં જાત છુપાવવા ઊતરી ગયા. પાછળ મીણલમાં પણ ઊતરી ગયા. પરંતુ જસોમાને થોડું છેટું રહી ગયું. પોતાના નાથને શોધતા રહ્યા અને આમતેમ ફાંફાં મારતા ભટકતા રહ્યાં. તીરાડની બહાર મીણલમાની સાડીઓ છેડો રહી ગયેલો એને ફરફરતો જોઈને ત્યાં ટૂંકે પહોંચ્યા. જેમની સાથે સહજીવન હતું. સેવા-સાધના થતી હતી એમનાથી વિખૂટું પડવાનું આવ્યું. આ વિરહ અને તપ પછી ભજનવાણી દ્વારા પ્રગટ્યાં. જસોમાએ ગાયેલું ભજન આજે પણ ગિરનારી ભજન પરંપરામાં જીવંત છે. કહેવાય છે કે જસોમાની

વાણી સાંભળીને વિદાય થયેલા વેલનાથ મધરાતે બહાર આવેલા અને જસોમાને પણ ભૈરવનાથની ટૂંકે પોતાની સાથે સમાવી લીધેલા. જસોમાના ભજનમાંનો આર્તનાદ એવો છે કે વેલનાથને બહાર આવવું પડે છે, વહાલાનો વિયોગ દૂર કરવા માટે સમર્થ નીવડેલી ભજન વાણીનો ભારે મોટો મહિમા હોય એ સ્વાભાવિક છે. જસોમાની એ વિરહની વેદનશીલતાને પ્રગટાવતી પહેલવારુકી આરાધ ભજન વાણીનો આસ્વાદ લઈએ.

‘અમસું ગરનારી ! અંતર કર્યો વાલે !

અંતર કર્યો રે !

પડદા-પોસંગી વેલો રમવા ગિયો,

એ ... ખાવંદ જાતો રિયો રે !

ભોળવીને ભૂલવાડી ગિયો અમસું. ૧

હો... સગડ હોય તો ધણીના, સગડ કઢાવું રે

સગડ કઢાવું રે

ત્રણે ભુવનમાંથી બાળુડાને લાવું અમસું. ૨

હો.. થડ રે વાઢીને ધણી, પીછાં દઈ ગિયો રે

પીછાં દઈ ગિયો રે

રસ પવનમાં ગેબી રમવા ગિયો અમસું. ૩

હો ગનાનની ગોળી ને, મેરુનો રવાયો રે

મેરુનો રવાયો રે

નખશિખ નેતરાં લઉ તાણી અમસું. ૪

હો...મથણાં મથી, દીનાનાથને બોલાવું રે

નાથને બોલાવું રે

ત્રણે ભુવનમાંથી બાળુડાને લાવું અમસું. ૫

હો વેલનાથ ચરણે, બોલ્યાં રે જસોમા

બોલ્યાં રે જસોમા

અખંડ ચૂડો મારે વેલનાથ ધણી અમસું. ૬’

જસોમા આર્તનાદે ગાય છે કે હે ગિરનારી સંત વેલનાથ ! તમે મારાથી અંતર રાખ્યું. પડદો રાખીને - મને દૂર રાખીને મારો સ્વામી અનંતની રમતમાં-લીલામાં-રમવા નીકળી. ગયો. મારો ખાવંદ જાતો રહ્યો. મને ભોળવીને મારો

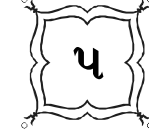
વાલો મને ભૂલી પાડીને જતો રહ્યો. જો એના પગલાંને શોધવાની સગવડ હોય તો ત્રણે લોકમાંથી એના સગડ શોધી કાઢીને એને મળું. મારો સ્વામીનાથ થડ વાઢીને એના પીંછા-આંકડાં મને આપી ગયો અને પોતે તો કોઈ ગેબી રમત રમવા નીસરી ગયા. જ્ઞાનની ગોળીમાં પરમતત્વનો રવાયો લઈને એ જે અચલ અટલ છે એ મેરુનો રવાયા દ્વારા નખશિખ નેતરા તાણીને એને મથીશ. હું મંથન કરીને મથીને કોઈ પણ રીતે દીનાનાથને શોધીને બોલાવીને એને ત્રણે ભુવનમાંથી બોલાવી લાવીશ.

વેલનાથને ચરણે બેસીને જસોમા બોલે છે, ગાય છે, મારો અખંડ ચૂડો તો વહાલો વેલનાથ છે. જે અમરત્વને પામેલો છે. આમ એ ખરા અર્થમાં અમર અને અવિનાશી છે.

અહીં જસોમાનો વલવલાટ-વિરહ લોકસ્ત્રીસંત ભજનવાણી દ્વારા પ્રગટ થયો છે. એમનો આ આરાધ સાંભળીને વેલનાથને પ્રગટ થવું પડ્યું અને પોતાનામાં સમાવી લીધા. આરાધનો પ્રભાવ અજબોગજબ છે. આરાધનો ઢંગ અને આરાધના વચનો સમાધીમાં સુતેલાને જાગૃત કરે છે, વિખૂટા પડી ગયેલાને ગળે વળગાડે છે, જોડે છે. આરાધના ક્યારેક ખાલી ગઈ હોય એવા ઉદાહરણો મળે છે. આરાધનામાં કસોટી થાય, પણ આરાધગાન-ભજનવાણી-ખાલી ગયાનું કોઈ ઉદાહરણ મળતું નથી.

આરાધ ઢંગ પણ ભારે હૃદયદ્રાવક છે. એમાં ભાવક તણાય છે. જાણે કે આરાધગાને ગત્યગંગા પ્રગટે છે અને એ ભાવગંગામાં ભાવકને, ભજનિકને પણ તણાવાની અનુભૂતિ થાય છે. આવી અનુભૂતિમાં એક વખત સંગાથ સાંપડેલો ભાયાણી સાહેબનો. નંદીગ્રામમાં એક સંધ્યાએ અમારી સાથે હતા, ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, નાથાલાલ ગોહિલ, નિરંજન રાજ્યગુરુ અને સન્મિત્ર મનોજ રાવલ. કોઈ વનવાસી ભજનિક એકતારાનો ઝણઝણાટી સાથે રણઝણાટી વાણીમાં મકરંદભાઈના ચરણે બેસીને તોળીરાણીનો આરાધ ગાઈ રહ્યો હતો અને અમે તણાયા હતા એ આરાધ ભાવપૂરમાં. ભાવઓધમાં અંધોળ એક સાથે કર્યાનું તીવ્ર સ્મરણ આજે ગિરનારી લોકસંતોની ભજનવાણીનો સ્વાધ્યાય આરંભ્યો છે ત્યારે પણ અકબંધ છે. ભારે બળુકી છે આરાધ ભજન રચના. જસોમાના આરાધ નિમિત્તે અતીતનો પણ પુનઃ સાક્ષાત્કાર થયો એના પરમાનંદ સાથે ગિરનારી લોકસંત વેલનાથ ચરણે ભાવવંદના કરવાનું સ્ફુરે છે. સ્વાધ્યાય, અધ્યયન અને ભજન અભ્યાસ-શ્રવણપાન દ્વારા એ થોડું ઘણું શક્ય બન્યું એનો ખૂબ આનંદ છે.

ગિરનારી લોકસંત પરંપરામાં વાઘનાથ શિષ્ય વેલનાથ, એમના શિષ્યો નારણ માંડળિયો, રાણિંગભગત, રામૈયો અને જસોમા — આ પાંચ લોકસંતોની આરાધ, પ્રભાતિયાં કે આગમ પ્રકારની ભજનરચનાઓનું ભાવવિશ્વ તથા એમના રચયિતાઓના લોકસંત વ્યક્તિમત્તા પરમતત્ત્વ, અલખની સાધના-ઉપાસનાનું અનોખું-પોતીકું ખરું રૂપ પ્રગટાવતું હોઈને આ લોકસંતોનું વૃંદ મને ગિરનારી પરંપરાની ભજનવાણીના જનક જણાયા છે. એમાં ગિરનાર માત્ર પરિસર નથી, સ્થાનક નથી, કૃતિનું કર્તાનું સાંસ્કૃતિક અને સમતાનું ધારક રૂપ છે, સ્વરૂપ છે. એ બધા લોકસંતોની ભજનવાણીને એકસાથે અવલોકીએ એટલે એક ભજનપરંપરાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે. અને નાથની સાધ્ય સાધનધારાના તેજસ્વી અનુસંધાનરૂપ આ સંતવૃંદની ભજનવાણી એક પ્રકારની પરંપરા જણાઈ છે. આવી આગવી પરંપરાના નાનકડા - નાનકડા ઝરણાઓ, વહોળાઓથી ભજનપ્રવાહ સમૃદ્ધ, ગતિશીલ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ રૂપ ધારણ કહે છે. ભજનપ્રવાહને સમૃદ્ધ કરનારી આવી વિવિધ પરંપરાઓને તારવીને એ સંતોના વ્યક્તિત્વનો, કર્તૃત્વનો અને કૃતિત્વનો પરિચય પ્રસ્તુત કરવાથી આપણી ભજનવાણીના ખરા સત્ય અને નર્યા સૌંદર્યની સમીપ પહોંચી શકાશે. ગિરનારી લોકસંતોના વૃંદ દ્વારા રચાયેલા અને આજ સુધી જનસમુદાયમાં જળવાયેલી ભજનવાણી એમાંના શાશ્વત અને સનાતન એવા ભારતીય મૂલ્યોની માવજતને કારણે આપણાં આસ્વાદ અને અભ્યાસનો વિષય બની રહ્યાં છે અને બનતા રહેશે.

સોરઠી સંતવાણી' : આસ્વાદ અને અવબોધ

ડૉ. દીપક પી. પટેલ

સંતસાહિત્યની વાત કરવી હોય ત્યારે આપણા સાહિત્ય પર નજર દોડાવીએ તો મધ્યકાળ આખો સંતસાહિત્યથી છલોછલ છલકાય છે. નરસિંહ, મીરાં, અખો, દયારામ, દાસીજીવણ, નિરાંત, ભોજલરામ, પ્રીતમ, ધીરો કોઈ પણ ભક્તકવિની વાત કરો બધા જ સંતો છે. એમનું સાહિત્ય સંતસાહિત્ય છે. સાથે સાંપ્રદાયિક પરંપરાઓ પણ આ સંતસાહિત્યનો હિસ્સો બની રહે છે. વૈષ્ણવ, પુષ્ટિમાર્ગ, રવિભાણ, સ્વામિનારાયણ, નિજ્યા, મહાપંથ, નાથપંથ, નિજાર વગેરે અસંખ્ય પંથ પરંપરાઓમાં રહેલું સાહિત્ય એ સંતોની અનુભવવાણીનો અર્ક રજૂ કરે છે. સંતોની આ વાણીમાં પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો મહિમા-આનંદનો ઉલ્લાસ પ્રગટ થયેલો છે. નિજસુખની પરમતત્ત્વના અતિન્દ્રિય સુખની પ્રાપ્તિનો ઉમળકો એમાં સહજ રીતે ઝિલાયો છે. કંઠસ્થ પરંપરાની લોકવિદ્યાના અનેક વિભાગો પડે છે. એમાં જીવનના આનંદથી લઈ પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ સુધીની વ્યાપ્તિ સમાયેલી છે. એટલે જ તો લોકસાહિત્યના વિશાળ વટવૃક્ષમાં સંતવાણી એનાં મીઠાં મધુરાં ફળ છે. લોકજીવનમાં જીવનના આનંદની માધુરી છે તો બીજી તરફ લોકજીવનમાં સંતવાણીનો મહિમા થયેલો છે. લોકવાણીના અંતિમ પરિપાક રૂપે જો કોઈ હોય તો તે ભજનવાણી છે.

: ૧ :

કંઠસ્થ પરંપરા એ લોકવિદ્યાની વિશેષ ઓળખ છે. આપણી સાહિત્યિક પરંપરાઓને તપાસતાં જણાય છે કે એક ગ્રેટ-ટ્રેડિશન અને બીજી લીટલ ટ્રેડિશન મળે છે. 'ગ્રેટ ટ્રેડિશન : જે સંસ્કૃત ભાષાના લિખિત ગ્રંથોની પરંપરા અને બીજી

લીટલ ટ્રેડિશન : એટલે કે પ્રાદેશિક - રિજિયોનલ કે વર્નાક્યુલર - ભારતીય ભાષાઓની મૌખિક પરંપરા-કંઠસ્થ પરંપરાની રહી છે. બીજી પરંપરામાં લોકજીવનનું વિશેષ પ્રાગટ્ય થયેલું છે. જેથી આપણી પ્રાચીનતા, ધાર્મિકતા કે નૃવંશશાસ્ત્રીય અભ્યાસો આ લીટલ ટ્રેડિશનના સાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંદર્ભમાં નવ્ય ઇતિહાસવાદની સાથે જોડીને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આપણી સાંસ્કૃતિક મહત્તાનાં પાસાંનો સમાવેશ થવો જોઈએ, તો જ ભાષા-સાહિત્યનો ઇતિહાસ એનું પૂર્ણરૂપ પામી શકે. કંઠસ્થપરંપરાનું લોકસાહિત્ય આ સંદર્ભમાં 'કોલેબરેટિવ' અને 'કોમ્બિનેટિવ' એવી મુદ્રામાં રહેલું જણાય છે.^૧

સાહિત્યનો સંબંધ સમાજની પરંપરા - માન્યતા કે ધાર્મિકતાઓ સાથે જોડાયેલો હોય છે. કંઠસ્થપરંપરાના સાહિત્ય માટે અંગ્રેજીમાં 'ઓરલ ટ્રેડિશન લિટરેચર' અને 'ફ્લોટિંગ લિટરેચર' જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રયોજાઈ છે. આ સંજ્ઞા માટે ગુજરાતીમાં હરિવલ્લભ ભાયાણીએ 'મુખપાઠ પરંપરાનું સાહિત્ય' અને કનુભાઈ જાનીએ 'કંઠસ્થપરંપરાનું સાહિત્ય' જેવી સંજ્ઞાઓ પ્રયોજી છે.

'લોકવાક્યમય'નું સ્વરૂપગત વિભાગીકરણ કરતાં કનુભાઈ જાનીએ 'કંઠસ્થ લોકવિદ્યા'નાં શાબ્દિક કે અશાબ્દિકથી લઈ કથ્યરૂપોનું વર્ગીકરણ કર્યું છે. આ વર્ગીકરણમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મગત સંબંધ ધરાવતા સાહિત્યને બળવંત જાનીએ ઉમેરીને વ્યવસ્થાગત વર્ગીકરણ કર્યું છે.

૧. વિવિધ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સંતોનું અને અનુયાયીઓનું ભજન સાહિત્ય-સંત સાહિત્ય.
૨. નારી-વૃંદ દ્વારા પ્રસ્તુત થતું ધોળ-કીર્તન અને પદનું સાહિત્ય.
૩. ચારણી-બારોટ-રાવળોનું સાહિત્ય.
૪. વિધિવિધાનોનું સાહિત્ય
૫. ધર્માતરિત પ્રજાનું સાહિત્ય.^૨

સંતસાહિત્ય એ કંઠસ્થપરંપરાનો એક ભાગ છે. આ અંગે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ઈ.સ. ૧૯૨૫માં ભારતના તત્ત્વજ્ઞાનીઓની પ્રથમ પરિષદના અધ્યક્ષસ્થાનેથી 'ધ ફિલોસોફી ઓફ અવર પીપલ' શીર્ષકથી વ્યાખ્યાન આપીને બંગાળના બાઉલોની કંઠસ્થ પરંપરાની વાણીમાંથી પ્રગટતા તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દા તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું.

આપણા સાહિત્યમાં લોકવાક્યમયના સંતસાહિત્ય વિશે ઝવેરચંદ મેઘાણી, જ્યમલ્લ પરમાર, મોહનલાલ રાયાણી, જોરાવરસિંહ જાદવ કે મકરંદ દવેએ આ સાહિત્ય માટે પ્રયાસો કર્યા છે. જેમાં બળવંત જાની, નાથાલાલ ગોહિલ, હસુ

યાજ્ઞિક, નિરંજન રાજયગુરુ, દલપત પઢિયાર વગેરે અભ્યાસીઓએ પણ કાર્ય કર્યું છે.

: ૨ :

મેઘાણીના સંતસાહિત્યના પ્રદાનની વાત કરવાની છે ત્યારે કંઠસ્થ પરંપરાનું મેઘાણીનું સાહિત્ય બે તબક્કામાં વહેંચાયેલું છે. ઈ.સ. ૧૯૨૪-૨૫ થી ૧૯૩૨-૩૩ સુધીના પ્રથમ તબક્કામાં લોકસાહિત્યનું એમણે સંશોધનકાર્ય - ફિલ્ડવર્ક કરી એકત્ર કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૭ સુધીનાં બીજા તબક્કામાં આ કંઠસ્થ સાહિત્યને વિવેચનાત્મક અભિગમથી તપાસી સેળભેળ થયેલ સામગ્રીની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ અને સિદ્ધાંતોની સ્થાપના તરફ વળ્યા.

ઝવેરચંદ મેઘાણીના લોકસાહિત્યનો અંતિમ મુકામ એટલે 'સોરઠી સંતવાણી'. આ પુસ્તક આખું છપાઈ ગયું તેનો પ્રવેશક તૈયાર કરી આપીને છાપખાનામાંથી એ પ્રવેશકનાં પ્રૂફ જોવા આવ્યાં તેને આગલે દિવસે જ મેઘાણીજી આ દુનિયા છોડી ચાલ્યા.

મેઘાણી એક તરફ લોકસાહિત્યના સંશોધક - સંપાદક અને વિવેચક તરીકે કાર્ય કરે છે તો બીજી તરફ એમના સંશોધન દ્વારા પ્રાપ્ત કંઠસ્થ લોકસાહિત્યમાં લોકજીવન - ચારણ - બારવટિયા અને સંતસાહિત્ય જેવી ત્રિવિધ પાંખ જોવા મળે છે.

આ ગ્રંથના નિવેદનમાં મહેન્દ્રભાઈ મેઘાણીએ નોંધ્યું છે કે - 'છેલ્લા થોડા મહિનાઓ દરમિયાન એમનું ચિત્ત સંતોની ભજનવાણી ભણી વધુ ને વધુ ઢળતું ગયેલું એ, એક સ્નેહીજને હવે એમના સંસ્મરણોમાં લખ્યું છે તેમ પોતે નવાં કાવ્યો લખતા ન હોતા કારણકે આ ભજનવાણીમાં જ એમની લાગણીઓના પડઘાએ સાંભળતા હતા.'^૩

ઈતર સાહિત્યના લેખનની સાથે ભજન માટેનો મેઘાણીનો અનુરાગ ઘણાં વર્ષોથી જીવંત હતો. એ લેખન પ્રવૃત્તિની આંતરસ્થગંગામાં એ પ્રવાહ સતતપણે વહેતો રહ્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૨ના ઓક્ટો. - ડિસેમ્બરના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં એમણે 'સૌરાષ્ટ્રના ભજનિક સંતો' નામે લેખ લખેલો, ત્યારથી એનો સ્પષ્ટ પડઘો એમના મનમાં 'સંતસાહિત્ય' પ્રત્યેના લગાવને રજૂ કરે છે. મેઘાણીની પહેલી માસિક પુણ્યતિથિએ આ પુસ્તક બહાર પડે છે.

'સૌરાષ્ટ્રના ભજનિકસંતો' લેખમાં સોરઠી ભજનિક સંતો અને તેમની

કાવ્યવાણીને 'સંતસાહિત્ય'ના પ્રવેશદ્વાર રૂપે એમણે 'સોરઠી સંતવાણી'માં ૭૮ પાનામાં લાંબો પ્રવેશક લખ્યો છે.

'ધણી' કોણ છે ? ધણી શબ્દની સમજ આપતાં બાર-બીજના ધણી-નકળંક નેજાધારીને, સર્જનહારને ? પરમ આતમતત્ત્વને ? સતને ? કોને ? ગણવો ?

સોરઠી સંતવાણીમાં આરાધ્યદેવ 'નકળંક નેજાધારી'નું પ્રતીક બીજનો ચંદ્ર છે. સોરઠી ભજન પરંપરાની એક લાક્ષણિકતા છે કે આ 'બારબીજના ધણી' એવા નકળંક નેજાધારીને માટે 'ધણી' શબ્દ જ ભજનોમાં સંબોધાય છે.

આ 'ધણી'ને ગુરુસ્વરૂપ ધારણ કરીને કહે છે એનો પાર પમાતો નથી. એની અકળકળા જણાતી નથી. એ અખૂટ વિસ્મયનો વિષય બનીને આરાધ્ય છે. પછી આ સૃષ્ટિના ઘડવૈયા આ 'ધણી'એ પૃથ્વી રચી. મૂળ વગર પૃથ્વી-આકાશને રોપ્યાં. તમે તો થંભ વગર વિરાટ ગગનને ઠેરાવ્યું. આ અખંડ-ધણીની સાચી ઓળખાણ માટે, આ ભજન ભડાકાની અંદર મથામણ ચાલે છે. આ પરમતત્ત્વનો પાર પામવાની લોકની તાલાવેલી, મથામણ અંગેનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ 'અખંડધણી'ની ઓળખાણ તો અનેક લોકસંતોએ કરાવી છે.

'કાયાના ઘડનારાને તમે ઓળખો રે,
રામ અભીઆગતને નરખો રે
રામજીને બનાયા પવન ચરખો...' (પૃ. ૧૨)
ધૂડના ઢગામાંય જી
જ્યોત જલત હૈ.
અંધાર મટ્યોં કાળા દલકો
એને અજવાળે રામ, અગમ ન સૂઝ્યો તેને
ભેદ મળ્યો નૈ એના ઘર કો
રામજીને બનાયા પવન-ચરખો. (પૃ. ૧૩)

સોરઠીયા સંત રવિસાહેબને થયેલા અભેદનું દર્શન અહીં સચોટ રીતે આલેખન પામ્યું છે. ભગવાને બનાવેલા આ અમૂલ્ય દેહને 'સરખો' 'ચરખો' કરીને ઉઆરવામાં આવે છે. પવન ચરખો આ દેહને 'જિયાં જુઓ તિયાં સરખો' કહી, રવિદાસ અભેદનું દર્શન કરાવે છે. એ દેહના દેવળે દેવળે રામ પોતે જ હોંકારા દે છે. જ્યોતિ જલે છે - પણ ક્યાં !

સંતવાણીમાં દષ્ટિસમીપના વાસ્તવની મજબૂત પકડ હતી. જૂઠ, પાખંડ

અને પ્રતિમાવાદના હદ છાંડી ગયેલા અજ્ઞાનબંધ પર એ જ બીજ ચંદ્રની રાત્રિએ ભજન-ભડાકા અફળાય છે.

મૂર્તિપૂજાને નહિ, પણ જાગતા નરને સેવીએ, તો જ તે નિરંજન દેવને મળી શકાય. મૂર્તિપૂજાની આવી વેધક વિડમ્બના નાથ-સંપ્રદાયમાં છેલ્લા નવ વિધાયક અને લોકસંત ગોરખનાથે ઉડાવી પણ ભજનવાણી એકદેશીય નથી. ગોરખ, દેવાયત, રવિ, મોરાર, જેઠીરામ, લાખો-લોયણ આ બધાં ભજનોએ અલગ અલગ વાદ વચ્ચે પણ વિતંડા માંડતી કૃતિઓની રચના કરી. એ સંતોની વાણીનું એક સમુચ્ચય સારૂ છે. એ શબ્દોમાં સમષ્ટિનાં આત્મમંથનો સાકાર થયાં છે. આ સંતવાણીની બહુલતા અનેક રીતે એમાં પ્રગટે છે.

દા.ત., સર્જનહાર પરમેશ્વરનાં સ્તોત્રો, ગુરુશરણાગતિ, ગુરુપ્રશસ્તિ, ગુરુવિરહ, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના પ્રકારો, આત્માને ચેતવનારાં ભજનો : મનખાદેહનાં મૂલ્ય દાખવતાં પદો, યોગસાધના, વૈરાગ્ય, બ્રહ્માનંદની મસ્તી, આગમનાં, અવળવાણી, આખ્યાયિકાઓ, પ્રભાતિયાં, આધાર-રવેણી, સાવળ કેટકેટલી બાબતો આ સંતવાણીમાં વિધવિધ રીતે સમાવિષ્ટ થઈ છે.

મેઘાણીજીએ આ સંતવાણીની સમર્થ અભિવ્યક્તિના મૂળની શોધ આદરતાં તેઓ એ ભજનિકોના જીવનનો ખ્યાલ પણ અહીં સંશોધનાત્મક રીતે આપે છે. દા.ત., ભાણસાહેબના જીવન અને કવનનો નિર્દેશ થયો છે. એ જ રીતે ખીમ સાહેબ, રવિ, મોરારસાહેબ, સંતહોથી, ત્રિકમ સાહેબ, દાસીજીવણ વગેરેના જીવન અને જીવનસાધનાના પરિપાકરૂપ સંતવાણીને મેઘાણી સાધાર ટાંકે છે.

એટલું જ નહીં પણ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની ધારા સાથે આ ભક્ત કવિઓની મૂળધારાને અનુસંધિત રીતે જોવાની એમની સંશોધક તરીકેની કુનેહ નોંધપાત્ર રહી છે. ભક્તિરસના આ અખંડ ઝરાની શોધ કરતા સંશોધક મેઘાણી પ્રોફે. રાનડે આ વિધાનને તર્કબદ્ધ રીતે જોડે છે. 'હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન ફિલોસોફી' નામના ગ્રંથોને ફંફોરે છે. રહસ્યવાદ, ઉપનિષદની ભક્તિસાધના, 'હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ' - રામચંદ્ર શુક્લે કહ્યું વિધાન ટાંકીને શ્રી હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ 'સૂર સાહિત્ય'માં રામચંદ્રના મતનું ખંડન વગેરે બાબતોનો સાથે ગ્રિયર્સ વગેરેનાં વિધાનોને સાધાર ટાંક્યાં છે. સાથેસાથે બૌદ્ધ ધર્મ, નાથપંથ, દક્ષિણભારતમાં શ્રી રામાનુજની ભક્તિપરંપરા વગેરેની સાથે કબીર અને બંગાળની ભક્તિ પરંપરામાં રહેલા સંતસાહિત્યનાં મૂળિયાંની તપાસ આદરે છે. પરસ્પર ભારતના વિવિધ ભક્તિ સંપ્રદાયો કે સંતો પર પડેલા એકબીજાના પ્રભાવની અસરો કેવી રીતે કારગત બની

છે તે ખૂબ જ સૂક્ષ્મ રીતે મેઘાણીએ તપાસ્યું છે.

વ્યાપક રીતે સંતસાહિત્ય તરીકે ઓળખાયેલું આ ભજનસાહિત્ય આપણે ત્યાં લિખિત કરતાં કંઠસ્થ પરંપરામાં વિશેષ ઉપલબ્ધ છે. આવું સંતસાહિત્ય કે સંતવાણી કંઠસ્થ પરંપરાનું આભરણ છે. એમાં મોટેભાગે કર્તાની નામ છાપ પણ મળે છે. વિવિધ સંપ્રદાયના પ્રવર્તકો - સંતોએ કે તેમના અનુયાયીઓએ આ ભજનો રચ્યાં છે. જેમાં સંપ્રદાયની વિશેષતાઓ, સાધનાપદ્ધતિ વગેરે એમાં જોવા મળે છે. એમાં પાઠભેદ થતો નથી પણ નિશ્ચિત પાઠની આ રચનાઓ મળે છે.

અહીં સગુણ અને નિર્ગુણ એમ બન્ને પ્રકારની ભક્તિમાર્ગની આરાધના છે. આપણી પ્રાચીન પરંપરામાં રહેલી નવધાભક્તિની રીતિ છે તો ક્યાંક પરમેશ્વરના માત્ર ગુણગાન ગવાયા છે. તો ક્યારે પરમેશ્વર રૂપ હરિ એવા સંતોનાં વર્ણનો પણ મળે છે. આ ભજન રચનાઓમાં સંપ્રદાય, જાતિ, જ્ઞાતિ અનુસાર પાઠભેદની શક્યતાઓ રહેલી છે.

‘ઊર્મિના આવેશ અનુભવી અપાર્થિવ મસ્તીમાં ‘એક્ટસી’માં ચડી જઈ એ ભજનિકો કાવ્ય રચતા. અલખ, અગમ, ગગન-જ્યોત, બ્રહ્મ-ઝાલરી વગેરે તત્ત્વોનું ચિંતન કરનારા એ શોધકો અને સાધકો હતા..’ (પૃ. ૩૪) આ સંતકવિઓમાં આત્મસમાધિની સૂરાવલિ પ્રગટે છે. ‘એમાં જીવનનો નર્ચો વૈરાગ્ય નથી, કે અસારતા ન હતી પણ એમાં આત્માની સમાધિના સૂર પ્રધાન ભાવે સંભળાતા...’ (પૃ.૩૮)

: ૩ :

‘સોરઠી સંતવાણી’ના સંપાદનમાં આટલા લાંબા પ્રવેશક પછી મેઘાણીએ છ વિભાગો પાડીને સંતવાણીને મૂલવવા એના પ્રધાનસૂર મુજબ વર્ગીકરણ કર્યું છે. પ્રથમખંડનો ‘ધણી અને ધરતી’ શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. આ ખંડની આરંભમાં મંગલાચરણ રૂપ પદને બાદ કરતાં અગિયાર ભજનો સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે. જેના આરંભે સાખી મૂકવામાં આવી છે. આઘશક્તિ ભવાની પછી પાંચ દેવ, ગણપતિની યાચના કરીને પદો અહીં કમબદ્ધ મૂક્યાં છે.

‘મનવા જપી લે !’માં ‘હરિ’ના રટણનો મહિમા યોગમાર્ગની સાધનાથી પરમેશ્વરીની પ્રાપ્તિનો મહિમા બતાવ્યો છે. સૃષ્ટિ સમગ્ર પાંચ તત્ત્વોની બનેલી છે. સુરતા અર્થાત આંતરદૃષ્ટિ શૂન્યના સર્વોચ્ચ મુકામે ચડી જાય જ્યારે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે -

ઈગલા રે પિંગલા સેવા સાધની,
સુખમણા નાડી તોરી સેજે ખડી;

ત્રિકૂટી-મ્હેલમેં હુઆ ઉજલાવી,
જલમલ જલમલ જ્યોત જલી -
રે મનવા ! જપીલે હરિ ! હરિ.’ (પૃ. ૫)

ઈગલા, પિંગલા ને સુખમણા નાડીઓ સેવામાં ઊભી છે. લલાટે જાણકે-ત્રિકૂટિ મહેલનાં અજવાળાં થાય છે. ઝલમલ ઝલમલ જ્યોત જલે છે. દેવારામને રામગુરુ મળ્યા ને એને સાચી જડીબુટ્ટી હાથ લાગી ગઈ.’

‘શબદ’ માં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ ‘શબ્દ’ વડે થઈ છે એવો નિર્દેશ થયો છે. આ ભજન કબીરને નામે કાઠિયાવાડમાં ગવાય છે. ‘રવેણી’ તરીકે જાણીતી આ રચના છે.

આદુની રવેણી કહું વિસતારી જ,
સુણો ગુરુ રામાનંદ કથા અમારી જ.
પેલે પેલે શબદે હુવા રણુંકારા,
ત્યાંથી રે ઉપન્યા જમી અસમાના. (પૃ. ૭)

આ જગતમાં પ્રથમ ‘શબ્દ’નો રણકાર થયો ને પછી ‘ઝં’ પેદા થયો પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એમ ધીમે ધીમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ.

સોરઠની સ્ત્રીસંત લોચણ શિષ્ય લાખાને પ્રબોધતાં ‘મૂળ વચન’ ભજનમાં આ સૃષ્ટિ વચનના આધાર પર ટકેલી છે. આદિપુરુષ - પરમાત્માનું એ વચન ચૌદલોકમાં રમે છે.

‘જરે લાખા ! આદને અનાદમાં વચન છે મોરું જ
એને જાણે વિવેકી પૂરા હાં.’ (પૃ. ૧૦)

સંવાદાત્મક આ પદમાં ‘આદિવચન’નો મહિમા અને પરમેશ્વરી એ આઘવાણીનું મહામૂલ જીવનનો - સૃષ્ટિનો આધાર છે.

‘ઓળખો’માં ગુરુજીને ઓળખવાની વાત છે. આવા પરમાત્મસ્વરૂપને કોઈ વિરલા જાણે છે. ગુરુનો પાર કોઈ પામી શકતો નથી. ગુરુ જ પરમેશ્વરનું રૂપ છે. દેવાયત પંડિતનું આ પદમાં શૂન્ય શિખર પર અલખ અખાડાનો મહિમા પ્રગટ કરે છે. જ્યાં સવાયું નૂરી-તેજ વસે છે.

હાં રે હાં ! સુન રે શિખર પર અલખ અખેડા જ-હોજ જ.
એ જ વરસે નૂર સવાયો
એ વારી ! વારી ! વારી.... (પૃ.૧૧)

‘સ્વયંભૂ’ રચનામાં આ સૃષ્ટિમાં એકેય તત્ત્વ ન હતું ત્યારે ઈશ્વર કર્તા ધણીનું પ્રાગટ્ય થયું. તેનો સંકેત છે. એમણે આ સાચો મહાધર્મ પ્રગટ કર્યો છે. મૂળદાસના આ પદમાં માનવની ભીતરથી જાગૃતિ હોય તો તે મહાધર્મને પામે છે.

શબદ નિત હોઈ અને ઉનમૂલ રેનાજી,
ત્યારે જાત વરણ નવ ભાસો રે જી.
મૂલદાસ કે’ જે નર ભીતર જાગ્યા રે જી,
તમે મહા રે ધરમ ને પાળો રે જી. (પૃ. ૧૪)

‘મહાભક્તિનાં મૂલ’ રચનામાં સૃષ્ટિઉત્પત્તિ પછી ઉમિયા શિવને મહાભક્તિનું રહસ્ય પૂછે છે. એકલા પુરુષની પાસે જ એ રહસ્ય ન રહે એટલે સ્ત્રી પણ એમાં ભાગીદાર બને એ આશય એમાં જણાય છે. પરમેશ્વરે શિવને મહાસંહિતનું રહસ્ય સમજાવ્યું ને પછી ઉમિયાને એ પ્રાપ્ત થયું એમ મહાપંથની ઉપાસનામાં પુરુષ-સ્ત્રી બન્ને સાધકોને એની સાધના માટે મોકળાશ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘મહિમા’ પદમાં ભક્તિના મહાપંથને ‘નિજાર’ ધર્મ તરીકે પૂજવાની ભૂમિકા પ્રગટ થઈ છે. જ્યોત સ્વરૂપ પ્રભુને ભજવાનો ધર્મ એ પુરાતનથીયે પુરાણો છે. અહીં પરમેશ્વરની જ્યોતરૂપે ઉપાસના થાય છે.

આ નિજાર - ને બીજધર્મ પણ કહે છે. એ ભક્તિમાર્ગના ઉપાસ્ય ધણી ઈશ્વર છે. ‘ચાલો નમે નિર્મળા’ પદમાં આ માર્ગની આગવી દૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત થયાની વાત થઈ છે. ‘ધૂનો ધરમ’માં પણ પુરાતનધર્મનો મહિમા જ પ્રગટ થયો છે. અહીં પૃથ્વીલોક સાથે પાતાળલોકનો અને વાસુકિ વગેરેનો ઉલ્લેખ પણ થયેલો છે. ‘માતા ધરતી’ પદમાં ધરતી માતાની મહાનતા બતાવી છે. ધરતી દેવીની મૂર્તિરૂપ છે. એ સઘળાને પાળે છે. દયાવાન છે. જન્મ-મરણમાંથી મુક્ત પણ કરે છે. ‘પીરનો પુકાર’ રચનામાં જેસલ નામના સંતે પોતાની તોળલ નામની સ્ત્રી ગુરુના મૂર્છિત દેહને સજીવન કરવા માટે, જ્યોતપૂજનના રાત્રિ સમારંભમાં એક ભજન ગાયું હતું એવી કથા આ પદમાં વર્ણવાયેલી છે. અહીં સૃષ્ટિઉત્પત્તિના સંદર્ભથી આરંભાયેલી આ ભજન રચનામાં શૂન્યમાં ધણી વિશ્વંભર આપોઆપ સર્જયા હતા. એવા ગુરુનો મહિમા પ્રગટ કર્યો છે. એવા ખાવંદ ધણીનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે કાળે ? તેનો નિર્દેશ છે એને શ્વાચ્છોશ્વાસ પણ ન હતો, કોઈ એનું રૂપ ન હતું. એવા સૂક્ષ્મરૂપી પરમેશ્વરે જેસલની વિનંતીથી ગુરુ તોરલદેને સજીવન કર્યાનો ચમત્કાર આ પદમાં શ્રદ્ધા ભક્તિના મૂલ્યને બળવાન બનાવે છે.

પ્રથમખંડની આ સંતવાણીની રચનાઓમાં —

- સૃષ્ટિઉત્પત્તિના સંકેતો મળે છે.
- પરમેશ્વરે આ સૃષ્ટિની રચના કેવી રીતે કરી છે તેની મહત્તા
- આ સૃષ્ટિ પર મહાપંથની ઉપાસના પદ્ધતિનાં મૂળ કેવી રીતે નંખાયાં.
- યોગમાર્ગની આરાધના.
- મહાપંથમાંથી વિવિધપંથની ઉત્પત્તિ
- પંચતત્ત્વોથી બનેલી આ સૃષ્ટિનું પ્રાગટ્ય
- પરમેશ્વરના આદિવચનનું મહત્ત્વ
- ગુરુનું સ્થાન પરમેશ્વર સાથે જોડાયેલું છે એમ પણ અધિક છે.
- ‘મૂળ વચન’ અને ‘પીરનો પુકાર’માં શૈલીગત - અભિવ્યક્તિની લાક્ષણિકતા પ્રગટે છે. પ્રથમ પદમાં લોચણ-લાખાને ઉદ્દેશીને ‘આદિવચન’નું રહસ્ય - મહત્ત્વ સમજાવે છે તો ‘પીરનો પુકાર’માં જેસલ તોરલને જ્યોતની પૂજા દ્વારા અંતરના બળથી સજીવન કર્યાનો પ્રસંગ ચમત્કાર પ્રગટાવે છે.
- પરમેશ્વરના સૂક્ષ્મરૂપ અને સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્તિનો મહિમા પ્રગટ થયો છે.
- આ ભક્તકવિઓ સમાજના લોકોને ઉદ્દેશીને પરમેશ્વરનું એ રહસ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

: ૪ :

‘ભક્તિનો માર્ગ’ વિષયક બીજા ખંડમાં અગિયાર રચનાઓ મૂકવામાં આવી છે. એમાં ભક્તિનો મહિમા અને ભક્તિમાર્ગની વિલક્ષણતા દર્શાવી છે.

જેઠીરામ કૃત ‘ફૂલ કેરી પાંખડી’ ભજન રચનામાં ભક્તિમાર્ગનો મહિમા પ્રગટાવ્યો છે. શૂરા-કાચરનો ભેટ દર્શાવ્યો છે. ભક્તિનો માર્ગ વૈરાગ્ય ઉપજાવે છે. એનો સ્વાદ તો અણમોલ છે.

‘સ્વાદને સુંઘ્યા રે ગોપીચંદ ભરથરી રે
જેને વનમાં ઉપજ્યો વેરાગ...’ (પૃ. ૩૩)

ભક્તિમાર્ગને ‘થોડે થોડે પિયો !’ રચનામાં રૂપકાત્મક વાણીમાં રજૂ કર્યો છે.

‘તન ઘોડો મન અસવાર,
તમે જરણાંનાં જીન ધરોનેજી.
શીલ બરછી સત હથિયાર,
તમે માયલાસે જુદ્ધ કરો ને હાં.’ (પૃ. ૩૪)

શરીર રૂપી ઘોડામાં રહેલા અહમને સદાચારની બરછી અને સતના હથિયારથી કાઢવા માટે જાત સાથે યુદ્ધ કરવાની હાકલ કરી છે.

એકતરફ ભક્તિના માર્ગને ફૂલો સાથે સરખાવી તેની કોમળતાની વિશિષ્ટતા બતાવી છે તો રાજ અમર નામના સંતને મતે ભક્તિ ખડ્ગની ધાર સમાન છે.

‘ભગતી છે ખાંડા કેરી ધારજી

ભગતી છે ખાંડાની ધાર

તેમાં કોઈ વિરલા સમજે સાર.’ (પૃ. ૩૬)

ભક્તિનો માર્ગ કઠણ છે. એનો ભેદ ન્યારો છે. સંત-ભક્તને મળેલી આ અમૂલ્ય ચીજ ન્યારી છે. અનન્ય છે. તેનો મહિમા આ રચનામાં સરળ રીતે પ્રગટ કર્યો છે. સાચી ભક્તિ તો માનવની વૃત્તિઓથી પર છે. માયા, મમતા, મોહથી એ પર છે. આ માર્ગમાં કોઈ ગુરુ કે કોઈ ચેલો હોતો જ નથી. ભક્તના હૃદયમાં રહેલું આત્મતત્ત્વ જ તેનું ગુરુપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

‘ભક્તિ ભેદ હે ન્યારા

સંતો ! ભક્તિ ભેદ હે ન્યારા રે....

કોણ ગુરુ કોણ ચેલા તેરા,

ઘટમેં જ્ઞાન ઉતારો રે...’ (પૃ. ૩૮)

‘ગુરુ થા તારો તું જ’ અખાની આ અનુભૂતિનો રણકો આ પદમાં સંભળાય છે. ઘટભીતરમાં જ્ઞાન ઉતારવાની વાત થઈ રહી છે.

ભક્તિનો માર્ગ કેવો કઠણ છે તે ‘બોત રે કઠણ છે’ પદમાં સતી લોયણે - લાખાને સંભળાવ્યું છે. આવી સંતવાણીની પરંપરામાં તોળલદે -જેસલ, રૂપાંદે-માલદે, ડાળભદે - રાવત રણશી આ બધાં સંત-ભક્ત યુગ્મોમાં નારીનું આસન સદા ઊંચું, બળવાન અને ભક્તિમાર્ગના સાચા આરાધક બન્યા છે.

‘અબળા એમ ભણે’માં આ બ્રહ્મની નિગૂઢ વિદ્યાનાં રહસ્યો કેવાં છે તેનો નિર્દેશ થયો છે. ભક્તિનું અંતિમ ફળ તો આત્માનું પરમાત્મા સાથેનું મિલન છે. પરમાત્મ તત્ત્વમાં વિલિન થવાનું છે. ભક્તિમાર્ગમાં પરમાત્માની ઓળખાણ જ એનું સાચું ધ્યેય છે. ‘કરો ને ઓળખાણ’ પદમાં પરમતત્ત્વની સાથે ઓળખનો મહિમા - ઉલ્લાસ પ્રગટે છે. ‘ધ્રુપતી-પ્રબોધ’માં દ્રોપદી યુધિષ્ઠિરને બીજધર્મની કઠિનતા વિશે જણાવે છે. વિષયોની નજીક હોવા છતાં સાચા ભક્તો વિષય-વિકારમાં લોપાતા નથી.

‘કમોદની રે’વે જળની માંચ

પુષ્પ જળમાં ડૂબે નહિ;

એમ જતિ રે’વે સતીયુંની સાથ

વિષયની વાસના વ્યાપે નહિ’ (પૃ. ૫૩)

સાચા ભક્ત વિષયના વિકારોથી નિર્લેપ બની, મહાસુખની હેલીમાં રમમાણા બને છે. ભક્તિમાર્ગમાં મન મરી જાય પછી કશું કરવા-પણું રહેતું નથી. ભક્તિમાં શબ્દનાં બાણ જેને વાગ્યાં તે નર તો જીવી ગયા. આવા સાચા ભક્તની સ્થિતિ વિરહીણી નાયિકા જેવી હોય છે. પાણીથી બહાર પાણી માટે તડપતી માછલી જેવી બની રહે છે. અહર્નિષ હરિની સાથે એનો તાર મળેલો હોય છે.

આ રચનાઓમાં ભક્તિમાર્ગની પ્રબોધના રજૂ થઈ છે.

○ ભક્તિમાર્ગની કઠોર તપસ્યા

○ ભક્તિ કરતાં મન પરનો વિજય અને વિષયોની નાબૂદી

○ ભક્તિમ માર્ગમાં સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ મટી જવા.

○ શબ્દના બાણથી વિંધાયેલો ભક્ત પરમાત્મતત્ત્વની સાથે સૂરતા જોડે છે.

○ ભક્તિ સંસારમાં છતાં અંતરથી સંસારથી પર

○ આ પ્રકારની ભક્તિમાર્ગની વિલક્ષણતાઓ આ રચનાઓમાં પ્રગટે છે.

: ૫ :

ત્રીજાખંડમાં ‘નવધાભક્તિ’નો મહિમા બતાવ્યો છે. ભક્તિના માર્ગે ચાલવા માટે ગુરુનાં વચનોમાં વિશ્વાસ, સત્સંગ, સતત ગુરુનો સંપર્ક, શીલ, સંયમ, વૃત્તિપર લગામ, મિત વ્યવહાર, જગતના લોકો સાથે વિવેકથી વર્તવું, લોકસંગત કરતી વખતે કઈ કઈ બાબતો ધ્યાને રાખવી, યોગક્રિયા કરવી એ દ્વારા ચિત્તને સ્થિર રાખવું, મન ઉપર કાબૂ રાખવો જેવી અસંખ્ય બાબતો ગંગાસતીએ પોતાની શિષ્યા પાનબાઈને સમજાવેલી. જેથી આ ભક્તિમાર્ગનાં ગૂઢ રહસ્યોને પામવા, તેમજ પામ્યા પછી નિત્ય એની આરાધના કરવી તથા તેમાંથી ક્યારેય વિચલિત ન થવું એવો બોધ આપ્યો. આવી શિષ્યાને પરમપંથનું દર્શન કરાવીને ગંગાસતીએ દેહત્યાગ કર્યો.

‘મન નો ડગે’ આ પદમાં મહાપંથના મારે મનની અડગતાની વાત કરી છે. અંતરના અહંકારને મટાડવા મનને સ્થિર કરવું જોઈએ.

‘સતગુરુ વચનમાં શૂરા થઈ ચાલે,
જેણે મેલ્યાં અંતરનાં માન રે
ભાઈ રે ! - નિત્ય રે’વું સંતસંગમાં ને
જેને આઠે પો’ર આનંદ રે,
સંકલપ વિકલપ એકે નહીં ઉરમાં
જેણે તોડી નાખ્યો માયા કેરો ફંદરે...’ (પૃ. ૬૧)

‘સાધુની સંગ’માં શીલવંતા સાધુનો મહિમા પ્રગટ કર્યો છે. જેની ચિત્તની વૃત્તિ નિર્મળ બને તેની ઉપર મહારાજ - પરમાત્મા મહેરબાન થાય છે. પછી તો એની સાથેનું તાદાત્મ્ય અને સતગુરુના વચનોને જીવનનો આધાર બનાવવાનો રહે છે.

‘ગુરુજીનું ધ્યાન’ માં સાધકે ગુરુનાં વચનોને કેવી રીતે આરાધવાં તે દર્શાવ્યું છે. વચનની શક્તિ મહાન હોય છે. ‘વચનનો વિવેક’માં વચનની વિલક્ષણતા પ્રગટ કરી છે.

‘વસ્તુ વચનમાં છે પરિપૂરણ પાનબાઈ !
વચને છે ભક્તિનું જોને અંગ;
ગંગા રે સતી એમ બોલિયાં રે,
કરવો વચન વાળાનો સંગ - વચન - વિવેકી.’ (પૃ. ૬૫)

‘જુક્તિની જાણ’માં જુગતી કરનારને અનાદિથી ન મળેલ વસ્તુ પણ મળે.

‘ભાઈ રે ! -જુગતીથી સેજે ગુરુપદ જડે પાનબાઈ !
જુગતીથી તાર જોને બંધાય,....
જુગતીથી ત્રણ ગુણ નડે નહિ
જુગતી જાણે તો પાર પોંચી જાય - જુગતી’ (પૃ. ૬૬)

જગતમાં અસંખ્ય પ્રલોભનોની વચ્ચે અસંખ્ય આકરી પરિસ્થિતિમાં પણ ‘મરજીવા થઈને’ રહેવામાં મજા રહેલી છે. ‘મરજીવા થૈ ને કાયમ રમવું’ને આમ થવાથી જીવનમુક્તની દશા પ્રગટશે, આપણામાં લાભ-હાનિની ભ્રમણા ભાંગી જાય. સંસારમાં રહીને સંસારથી પર રહી જીવનને મુક્તિથી પ્રમાણવાની વાત અહીં કરે છે. આવી દૃઢતા રાખવાથી તો નકળંકરાય રીઝી જશે. પછી મરજીવાનું પ્રમાણ ગંગાસતી આપે છે. આ મરજીવા કેવા હોય છે -

‘ભાઈ રે ! પોતાનું શરીર માને નહિ મનમાં,
શરીરનાં ધણી મટી જાય,
સતગુરુ ચરણમાં શીશ નમાવે,
ત્યારે પૂરણ નિજારી કે’વાય...’ (પૃ. ૬૮)

જ્યારે સમતા આવે ત્યારે જગતના તમામ ભેદ-ભૂલાઈ જાય છે. અભેદબુદ્ધિનો જન્મ થાય છે.

‘ભાઈ રે ! સતગુરુ વચનમાં સુરતાને રાખો,
તો તો હું ને મારું મટી જાય,
નિંદા ને સ્તુતિ જ્યારે સમતુલ્ય ભાસે
ત્યારે અભય ભાવ કે’ વાય....’ (પૃ. ૬૯)

આમ કરતાં સાધકના જીવનમાં અકર્તાભાવ પ્રગટે છે. કર્તાપણું મૂકી દેવામાં આવે તો સઘળા પ્રપંચનો અંત આવે. જ્યારે આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે -

‘નવધા ભગતિમાં નિરમળા રે’વું,
એમ કહે છે વેદને સંત...’ (પૃ. ૭૦)

‘મન જ્યારે મરી જાય’ રચનામાં સતગુરુના વચનને સમજવાના અધિકારી થઈએ ત્યારે અંતરનું માન-અહંકાર છૂટી જાય છે. જગતના તમામ ભાવો અને માનવની આંતરવૃત્તિઓનો પરિહાર થાય છે ત્યારે આત્માની શુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે. આથી ‘હું અને મારું’ મનમાંથી નીકળી જાય છે.

આ ભક્તિના ચમત્કારો અને એની પરિષ્કૃતિ કેવી છે તે ‘છાનામાં છાની’ પદ રચનામાં પ્રગટ છે. જ્યદેવે જ્યારે શુદ્ધભાવથી ગોવિંદની ભક્તિ કરી ત્યારે ભક્તિરસ પ્રગટ્યો ને પદમાવતી સજીવન થઈ. જ્યદેવની આ ભક્તિ આરાધનાનો મહિમા અને ઈશ્વરનું પ્રાબલ્ય આ પદમાં મુખ્ય વિષય બનીને રજૂ થાય છે.

ભક્તિના મહાનમાર્ગને ‘ગુપ્તરસ’ પદમાં એની કઠિનતા કેવી છે તે બતાવી છે. એનું એક એક પ્રમાણ આપે છે. છેવટે આ માર્ગમાં તો ગંગાસતી કહે છે ‘વરસાવો નિરમળ નૂર’ આ નિર્મળતાનો માર્ગ છે. તમારું નૂર નિર્મળ બને તે જ સાચો શૂર બની શકે છે.

કેટલાંક દૃષ્ટાંતો પણ અહીં છે. ‘ગજવાનો લાડવો’ એનો રસ અગમ-અગોચર છે. પણ જ્યાં સુધી અધિકારીપણું કેળવાય નહીં ત્યાં સુધી એ પમાતો નથી. આથી કહે તે -

ભાઈ રે ! આ તો ગુંજાનો લાડવો પાનબાઈ,
અહંભાવ ગયા વિના નો ખવાય,
કોટિ રે જનમની મટાડો કલપના ત્યારે
જાતિ રે પશું વયુ જાય... (પૃ. ૭૪)

આ માર્ગ જાતને મિટાવી દેવાનો છે. દેહ છતાં વિદેહી દશાનો માર્ગ છે. એમાં જાતિ, જ્ઞાતિ, વર્ગ, વર્ણ, શરીર સઘળાથી બહાર નીકળીને માત્ર અંતર-આત્મા તરફ દૃષ્ટિ-મીટ મંડાય ત્યારે આ અમૂલ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તેમ છે.

જે અગમ અગોચર છે. એવા 'અગમદેશ'નું દર્શન 'દેખાડું' એ દેશ ભજનમાં ગંગાસતીએ કર્યું છે. આ ગુપ્તરસનો ખેલ અને સ્વાદ અટપટો છે. આયુષ્ય તો વીજળીના ચમકારા જેવું છે. એમાં આ અમરત્વની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ત્યારે —

‘ભાઈ રે ! પિંડ બ્રહ્માંડથી પર છે ગુરુ પાનબાઈ !
તેનો દેખાડું હું તમને દેશ.’ (પૃ. ૭૫)

પછી વચનનાં સાચાં બાણ ગંગાસતી પાનબાઈને મારે છે. આ બાણ વાગ્યાથી સૂરતા ચડે આસમાનમાં ત્યારે દેહદશા મટી જાય છે અને વિદેહીપણું વર્તાય છે. એનાથી પરિપૂરણ વચનમાં વર્તાય છે.

મનુષ્યજીવન જ આ પરબ્રહ્મને પામવાની દશાનું સાચું ઠેકાણું છે. પછી પસ્તાવો કર્યે કાંઈ વળે નહીં. આ જન્મે જે કંઈ કરવાપણું છે તે તો જાતે જ કરવાનું છે. ભક્તિ તો જીવે પોતે જ કરીને શિવમાં ભળવાનું છે. મનુષ્યયત્નનો આધાર એમાં રહેલો છે.

‘ભાઈ રે ! આપ રે મુવા વિના અંત નહિ આવે પાનબાઈ !
ગુરુગમ વિના ગોથાં મરને ખાવે;
ખોળામાં બેસાડી તમને વસ્તુ આપું જેથી
આપાપણું વળી તરત જાવે....’ (પૃ. ૭૭)

આ અગમ અગોચર રસ અધિકારી બન્યા વગર મળે નહીં. અધકચરાને આપીએ તો એ ઢોળાઈ જાય.

‘ભાઈ રે ! આ અજર રસ કોઈ થી જરે નહિ પાનબાઈ !
અધૂરાને આપ્યે ઢોળાઈ જાય,
પીઓને પિયાલો પ્રેમ કરી પાનબાઈ !
ત્યારે લેરમાં લેર સમાય.’ (પૃ. ૭૮)

ભક્ત નરસિંહ મહેતાની પંક્તિમાં ‘બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મની પાસ’ અહીં ગંગાસતી ‘લેરમાં લેર સમાય’ આત્માનું પરમાત્માનાં ભળી જવાનો આ માર્ગ પાનબાઈને બતાવે છે. ‘જ્યોતમાં જ્યોત સમાણી’ જેવી પંક્તિઓ પણ અન્ય ભજનિક સંતોની રચનામાં મળે છે તે મૂળે તો બતાવે છે પરમાત્મમાં ભળીને આત્માનું સાચું રૂપ પામવાની વાત છે.

‘રહેણીમાં રસ’ આ વચનો પ્રમાણે ચાલવાથી જ હરિ-પદની પ્રાપ્તિ થશે. પૂર્ણસ્વરૂપની અનુભૂતિ થશે.

‘બેલ ટળે ને વાસના ગળે ને
કરો પૂરણનો અભિયાસ રે
ગંગા સતી એમ બોલિયાં ને
થાય મૂળ પ્રકૃતિનો નાશ રે’ (પૃ. ૮૦)

જીવ ભાવ મટીને શિવભાવ પેદા થાય ત્યારે પ્રકૃતિ નાશ થઈ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ રૂપની સંપૂર્ણ ઝાંખી પામે છે.

‘હરિનો દેશ’માં ગંગાસતી પાનબાઈને અગમદેશનું દર્શન કરાવે છે. જ્યાં વર્ણ ને વેશ નથી. સ્ત્રી કે પુરુષના ભેદ નથી એવા આ દેશમાં સ્થૂળ જીવનથી મુક્ત એવું સૂક્ષ્મ જીવન છે. પણ સૂક્ષ્મતાથી પણ ન્યારું એવું એ સ્થાન પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન છે. ત્યાં પહોંચેલાની સ્થિતિ કેવી છે ?

સૂક્ષ્મ સૂવું ને સૂક્ષ્મ ચાલવું ને
સૂક્ષ્મ કરવો ને’વાર રે,
શરીરની સ્થિરતામાં ચિત્ત જેવું કાયમને
વરતી ન ડોલે લગાર રે.’ (પૃ. ૮૧)

વૃત્તિઓની સ્થિરતા વ્યાપી વળે ત્યારે ઈન્દ્રિયો જીતાઈ જાય છે. ને સ્થૂળતા વચ્ચે પણ સૂક્ષ્મતાનો અનુભવ થાય તેવો આ હરિનો દેશ અગમ છે. વૃત્તિઓ અંતરમુખ બની જાય છે ને રોજ નિત્ય નવો રંગ આત્મા પર ચઢે છે. એ જ રસના ભોગી થવાની વાત આ ભજનમાં કરવામાં આવી છે.

આવાં ‘ગુરુમુખી કોણ ?’ તેની સમજ પણ ગંગાસતી આપે છે. જેની આશાઓ, વૃત્તિઓ નિર્મળ બની હોય, જેને કશાની - કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિની ખેવના ન હોય તે જન ગુરુમુખી બને છે. પરમપથમાં અનેક સિદ્ધિઓ મળે પણ

એ સિદ્ધિની પણ જેને તમા ન હોય, કોઈ ના માટે એની સિદ્ધિનો ઉપયોગ નહીં સ્વ કે પર ત્યારે ગુરુમુખી બનાય છે. ગુરુના વચનોનો પૂરો આદર કરવો. ધન, વૈભવ કે લાલસાને ત્યાગવી.

‘ભાઈ રે ! આ લોક પરલોકની આશા તજવી ને
રાખવું અભ્યાસમાં ધ્યાનરે
તરણા સમાન બહુ સિદ્ધિઓને ગણવી ને
મેલવું અંતરનું માન રે....’ (પૃ. ૮૨)

ગુરુમુખી બને ત્યારે નાડીની શુદ્ધિ થાય છે. તે પણ કેવી રીતે થાય તે આ ભજનમાં દર્શાવ્યું છે. આ નાડી શુદ્ધિનો ખેલ પણ અગમ-અપાર છે. આવી સ્થિતિમાં ‘ત્રિગુણની પાર’ જઈ સત્ત્વગુણી બનવું જેથી વિદેહદશા પ્રગટે એ ત્રણ ગુણોથી એ પર થાય. જે તૂર્યાતીત બની જાય. પછી ‘ક્રિયાશુદ્ધિ’ બતાવી છે ગુરુશિષ્યનું એકત્વ સધાય, બર્હિચક્ષુ-આંતરચક્ષુ બની જાય. નિજનો આનંદ અલખની ઓળખ સાથે રમમાણ થાય છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ને તાર પરમેશ્વરમાં લાગે ત્યારે કોઈ મિત્ર નહીં કોઈ શત્રુ નહીં સર્વે સાથે પ્રીતિનો દોર બંધાય છે. જીવમાત્રની મૈત્રી પમાય છે. ‘સાંગોપાંગ’ આ વસ્તુને પામીને આઠે પહોર આનંદની પ્રાપ્તિ કરવી. પ્રપંચોને ત્યાગવા, ‘આચરણની રીત’ માં જીવ શિવનું એકત્વ મળે છે ત્યારે નિરવાણની સ્થિતિ, જીવતાં મરી જવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. સતનો માર્ગ એની મહત્તા બતાવતાં ગંગાસતી ક્યારે પાનબાઈને ‘એ વિવેકીગુરુ’થી બચવા જણાવે છે. એનો બોધ પણ આપ્યો છે. સાચા ગુરુ અને બની બેઠેલા ગુરુનો ભેદ કરી બતાવતાં ગંગાસતી કહે છે.

‘વચનલંપટ ને વિષય ભરેલાં ને
એવાં ની સાથે મેળવવો નહિ તાર રે.’ (પૃ. ૮૨)

‘સુપાત્ર ગુરુ’માં ગુરુની પ્રાપ્તિ કરવા શું કરવું? કેવી રીતે મેળવાય તેવી રીત ગંગાસતી આ ભજનમાં બતાવે છે.

આ માર્ગ અગોચર છે, ‘બેપરવાઈ’નો નહીં. એટલે કુપાત્રને આ વસ્તુ કહેવી નહીં. જે એનો અધિકારપાત્ર ન હોય તેને આ વાત કરવી નહીં એવું સ્પષ્ટ જણાવે છે.

અધિકારી જીવના ‘સંસ્કાર જોવા’ આ માર્ગ અનેક જન્મોના પુણ્યરૂપ પૂર્વની સતની કમાઈ કરનારા જીવોને મળે છે. એટલે જ તો કહે છે -

‘જો પુરવનું પુરુષારથ હોય એહનું ને
તો મેળવવો વાતનો એકતાર રે.’ (પૃ. ૮૫)

‘શિષ્ય કોને કરવો’ કે ‘ઉપદેશનું પાત્ર’ કોને બનાવી શકાય તેની ‘છેલ્લી શિખામણ’માં કોને ઉપદેશ કરવો તેની વાત ગંગાસતીએ કરી છે. ‘હરિ સાથે એકતાર’ આટલી શિખામણ આપી પદમાસન વાળીને ચિત્તના સર્વે સંવેદનો મટાડી અખંડ સમાધી લગાડો તો -

‘મહાદશ પ્રગટાવી તે ઘડીને
હરિને જોયા તે પંડ બ્રહ્માંડ રે.’ (પૃ. ૮૮)

છેવટે હરિમાં તાર મળી જાય છે. એનો ઉલ્લાસ કેવો છે.
ગંગાસતીએ જાણે કે મૂળ અવિદ્યાનો નાશ કર્યો છે.

‘ભાઈ રે ! અવિનાશી મેં અખંડ જોયા ને
જ્યાં નામ રૂપનો નાશ ને
સચ્ચિદાનંદ પૂરણ સદા સ્વામીની
તેને જોઈને થયો ઉલ્લાસ રે.’ (પૃ. ૧૦૦)

જ્યારે બેહદનો અનુભવ થાય અને અનહદનાં તૂરાં વાગે ત્યારે છેવટે બ્રહ્માનંદની હેલીમાં મ્હાલતાં ગંગાસતી કહે છે.

‘જ્યારે જોવે ત્યારે હરિહરિ ભાળ્યા,
રસ તો પીધો અગમ અપાર રે,
એક નવધા ભક્તિને સાધતાં
મળી ગિયો તુરિયામાં તાર.’ (પૃ. ૧૦૧)

હરિ સાથેનું ગંગાસતીનું આ મિલન આત્માનું પરમાત્મામાં ભળી જવું એ આનંદનો ઓધ આ રચનામાં જોવા મળે છે. પાનબાઈને ઉદ્દેશીને ગંગાસતીએ રચેલાં આ ભજનોમાં ગંગાસતીનું સાધકપણું પ્રગટે છે. પરમાત્મતત્ત્વનો અનહદ પ્રેમ એની પરમજ્યોત પ્રાગટ્ય અનુભવાય છે. ગુરુ - સાધના - સાધનાપદ્ધતિ, સાચું-ખોટું સર્વે વાતને પાનબાઈને સ્પષ્ટરૂપમાં ગંગાસતી સમજાવી પરમજ્યોતમાં ભળે છે.

: ૬ :

ચોથાખંડમાં મેઘાણીએ આ ભજનવાણીની પરંપરામાં ગુરુનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું

છે. ગુરુની પ્રાપ્તિથી સઘળી માયાજાળ માંથી મુક્તિ મળે છે.

ગુરુને દેખતાં જ કેવો આનંદ વ્યાપી વળે છે.

‘અંગનાં ઓશીકાં ને પ્રેમનાં પાથરણાં
ગુરુજને દેખી હું તો હરખી રે.’ (પૃ. ૧૦૫)

સાચા-સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થાય તો તે કેવા હોય ?

‘સદ્ગુરુ એસા કીજિયે, જેસો પૂનમ ચંદ
તેજ કરે ને તપે નહિ, ઉપજાવે આનંદ.’ (પૃ. ૧૦૫)

જ્યારે જીવને સાચો પંથ બતાવનારા ગુરુ મળે છે ત્યારે તેનો આનંદ કંઈક અનેરો છે.

‘કોટિક ભાણ ઊગિયા દિલ ભીતર
ભોમ સઘળી ભાળી,
સૂન-મંડળમાં મારો શ્યામ બિરાજે,
ત્રિકોટીમં લગી મુંને તાળી ! મારી બાયું રે.’ (પૃ. ૧૦૭)

ભક્ત પોતાની જાતને ગુરુની આગળ ગભરુ ગરીબ શરણાગત તરીકે સ્વીકારે છે.

‘પાંચ તંતરા બન્યા તંબૂરા તેને
ખૂંટા લગાયા તિન ગુણકા...જી
ગુરુકી ગમસે ગગન સૂઝે તો
તાપ બુઝાયા તનકા... (પૃ. ૧૧૦)

સાચા ગુરુને મળતાં તેમના નયનમાંથી વરસતાં નેહથી મારી આંખ ઠરે છે. ‘ભે ભાગી’ માં

‘વૃત્તિ મારી સંતચરણમાં લાગી રે,
સુરતા મારી સાધુચરણમાં લાગી રે,
તેણે મારી જો ભાંગી ભે ભાંગી,’ (પૃ. ૧૧૬)

સંત એ હરિનું રૂપ છે. તેના ચરણે ગયા પછી ચિંતા શાની હોય ? ‘કોઈ નૂરીજન નજરે આવે !’ માં એવા કોઈ સંતની શોધ છે.

‘સત કી, રોટી, સબસે મોટી, પ્યાસ હોય સો પાવે,
દોઈ કર જોડી જેડીરામ બોલ્યા, કર્યા કરમ કહી જાવે;
કોઈ એવા નૂરીજન નજરે આવે.’ (પૃ. ૧૧૯)

એક ભજનમાં સદ્ગુરુએ આ ભક્તજનને લોહાને કડે બાંધી લીધા છે હવે દુર્બુદ્ધિના ઘોડા પર ચડવાનું હોય નહિ. એમ ભક્તે સ્વયં સંતની આજ્ઞાનું આરાધન કરવાનું રહે છે. ‘કીધાં અમને લોહને કડે’ પદમાં આ બંધન એકવાર બંધાયું પછી એ છોડાય નહીં.

‘આ દેહમાં બેઠા’ એ જ સાચા ગુરુજન છે. સાચા નિરંજનધારી છે. આથી ભક્ત કહે છે -

‘નાથ નિરંજન ધારી રે અલખ તારી ભાઈ રચના ન્યારી ન્યારી,
આ દેવળમાં મારો સતગુરુ બેઠા-નાથ નિરંજનધારી ! (પૃ. ૧૨૨)

આ સૃષ્ટિમાં હરિ - સદ્ગુરુનું રૂપ છે. તેના સિવાય કોઈ આ દુનિયામાં હવે દૃશ્યમાન થતું નથી. ભક્તને સઘળે હરિનું જ દર્શન થાય છે. રવિદાસના આ ભજનમાં સઘળે સચરાચરમાં વ્યાપ્ત એવી આ મહાશક્તિનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યાં મન, બુદ્ધિ પહોંચે નહી, વાણીથી એ વર્ણવાય નહી, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મથી એ પર છે. નિર્ગુણ - નિર્મોહી નિશ્ચલ તત્ત્વસ્વરૂપમાં એ સમાયેલા એવા પરમાત્માને વંદન કરવાની વાત અહીં તો હરિની સકળ વ્યાપ્તિમાં જોવા મળે છે.

: ૭ :

ખંડ પાંચમા ‘માનવ-અવતાર’ની વાત કરવામાં આવી છે. માનવજીવનની નશ્વરતા અને જીવનમાં કરવા જેવું એક કાર્ય તે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો મહિમા પ્રગટ કર્યો છે. જીવનક્ષણભંગુર છે. જીવનની લાક્ષણિકતાનો નિર્દેશ કરીને એમાં વિશેષે માનવમાં રહેલા પરમાત્મરૂપી મોરલાને પામવાની વાત છે. ક્યારેક આ કાયાનગરી નષ્ટ થઈ જશે. જીવ એ તો વણિક-વાણોતર છે. કેમકે આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે તારો શેઠ-માલિક તો ભગવાન-પરમેશ્વર પોતે છે. ‘આવડાં તે રૂપ’ ભજનમાં ‘મોરલા’નું રૂપક અને ભરતલોકમાં તેના આગમનનો આનંદ છે. પરંતુ પ્રાપ્તિ તો હરિવરની કરવાની છે. આ કાયાનગરીમાં શેઠ-ભગવાન છે. તો ‘પવન ચરખો’માં કાયાના ઘડનારની ઓળખ માટેની મથામણ છે. આવી પાંચતત્ત્વની અદ્ભુત કાયા જેણે બનાવી તે સર્જનહાર કેવો મહાન છે. રવિસાહેબ આ ‘પવન-ચરખા’માં કહે છે કે કોઈ આ કાયાનો ગર્વ કરશો નહીં કેમકે તે તો ભગવાને ઘડેલો

દેહ-ચરખો છે. એ સદાકાળ સરખો નહીં રહે, એ તો ગમે ત્યારે બગડશે. 'અમર આંબો'માં આંબો ઉત્તમ જમીનમાં ઊગે છે. એમ ભક્તિરૂપી અમર-આંબો તો આવા કોઈ કોઈ વિરલાની ફળદ્રુપ ભૂમિમાં જ ઊગી શકે. આંબાના રૂપક દ્વારા ભક્તિનો મહિમા મોરાર સાહેબે સમજાવ્યો છે. આંબાની રોપણી કરતાં જ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. 'પ્રેમનું ખેતર'માં પરમેશ્વર સાથે આ પ્રેમના ખેતરને ખેડવાની વાત છે. પરમેશ્વરના પ્રેમ વિના આ ખેતર પડતર ન રહે તેની હાકલ છે. ભક્તિ કર્યા વિના જેમ માનવીનો જન્મારો નિરર્થક બની જશે માટે જીવનરૂપી આ ખેતરને પરમેશ્વરના પ્રેમથી ખેડવાની વાત થઈ છે. 'વાડીનો ચોર' માં પણ આ જીવનમાં છેતરાયા વિના જ આપણે આપણું પ્રભુકાર્ય કરવાની શિખામણ આપી છે. માનવીના જીવનમાં સંસારના આ ચક્રમાં માયા-લોભ-મોહ-ઈર્ષ્યા-અસુયા અસંખ્ય ચોર એની મોલાતને ચોરશે, પણ છેતરાશો તો ભ્રાંતિમાં જીવન ચાલ્યું જશે. 'સોદાગર હંસાજી' માં જીવરૂપી વણઝારો છે તો હે સોદાગર આત્મા હંસ ! આ સંસારવનમાં તું મને એકલો મૂકીને જઈશ નહીં. નહીં તો આ જીવનનો કોઈ ભરોસો નથી. મનુષ્યે-જીવે આ જીવનમાં કરવા જેવો કોઈ સોદો હોય તો આત્મા-હંસને ઓળખવાની વાત છે. જીવને 'વણઝારા' ને આત્માને 'હંસ'રૂપે કલ્પના કરીને હંસની ઓળખાણ કરવી એ જ જીવનનું સત્ય છે. 'હંસ' ચાલ્યો જાય તે પહેલાં એની ઓળખાણ સોદો કરવાની વાત છે. 'ચાર અવતાર' ભજનમાં ગુરુજનાં દર્શન થકી ઉત્તમ થવાની ભાવના છે. પીઠાભગતનું 'લાભ સવાયા લેજો' પદમાં ગુરુ મળ્યાનો મહિમા અપાર છે. સાચા ગુરુનો લાભ લઈને જીવનને સાર્થક કરી પરમાત્મા સુધી પહોંચવાનો રસ્તો બતાવ્યો છે. 'જેસલ કરી લે વિચાર'માં તોરલરાણીએ જેસલને માનવ જીવનનું સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું છે.

આમ, આ ભજન રચનાઓમાં માનવજીવનનું ચરમલક્ષ સમજાવ્યું છે. જીવરૂપી આત્માનું પરમાત્મા સાથેનું મિલન, સંસારના ભવારટણમાંથી મુક્તિનો માર્ગ તો માત્ર પરમેશ્વરના પંથે પડવાથી જ મળી શકે. જીવનની ક્ષણભંગુરતાનું ભાન અને માનવની વૃત્તિઓથી છેતરાયા વિના સાચું રૂપ જોવાની દૃષ્ટિ કેળવવા માટે હંમેશાં તત્પર રહેવા અહીં અનુરોધ પણ છે.

: ૮ :

છઠ્ઠા ખંડમાં 'પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ'ની રચનાઓ મૂકવામાં આવી છે. આપણી મધ્યકાલીન દાસભાવની ભક્તિ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં પ્રગટ થાય છે. પરમેશ્વર પુરુષ છે અને ભક્ત એની દાસી છે. પ્રિયતમ અને પ્રિયતમાની અહીં કલ્પના

કરવામાં આવી છે. આ દાસ્યભાવ આ પદ રચનાઓમાં વિવિધ રીતે ખીલ્યાં છે. જીવનના સ્થૂળભાવોમાંથી પ્રગટ થતી સૂક્ષ્મતા આ પદરચનાઓની એકલાક્ષણિકતા બની રહે છે.

'સેજલડીના સ્વાનુભવ'માં હરિવર સાથે વળ્યા પછી એ સુખની પ્રાપ્તિ કેવી હશે તેની કલ્પના કરવામાં આવી છે.

પિયુ રે પિયુ તમે શું કરો સજની !

રવિ રે ઊગે દનદન રે,

પરણ્યા રે પછી તું ને પ્રેમરસ મળશે ઈ તો

મીઠપ દેશે માયલું મન.' (પૃ. ૧૪૮)

આ ભક્તિમાં પ્રતીક્ષાનું પણ મહત્ત્વ છે. હરિની રાહ જોતા એના ભક્તો ક્યારેક એને પત્ર લખી બોલાવવા ઈજન આપે છે. 'કાગળ' ભજનમાં -

'લાવો લાવો કાગળ ને દોત, લખીએ હરિને રે,

એવો શિયો રે અમારલો દોષ, ન આવ્યા, ફરિનેરે.' (પૃ. ૧૫૨)

હરિમિલનની તાલાવેલી, કાગડોળે રાહજોતા ભક્તની આ વેદના, પોતાનામાં રહેલા દોષ તરફ દૃષ્ટિ કરી એનું નિવારણ શોધે છે.

'પૂર્વની પ્રીતિ'માં પૂર્વજન્મના સ્નેહની વાત છે. કોઈ એવું પૃષ્ઠ પૂર્વન આવ્યું કે હરિની સાથે પ્રીતિબંધાણી આવા અસંખ્ય ભાવસંવેદનો પ્રેમલક્ષણાભક્તિની આ રચનાઓમાં ઝિલાયા છે.

: ૯ :

સમગ્ર રીતે 'સોરઠીસંતવાણી'ના સંપાદક - સંશોધક મેઘાણીની વાત કરીએ તો નીચેના મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં આવે છે :

૧. મેઘાણીએ કંઠસ્થ પરંપરાના લોકવાડમયમાં સંતસાહિત્યની કેડી કંડારી.
૨. સંતસાહિત્યમાં વિવિધ પરંપરાઓનો પરિચય કરાવી ને તર્કબદ્ધ રીતે ભારતીય સંતસાહિત્ય સાથેનું અનુસંધાન સાધી, ગુજરાતી સંતવાણીનું પગેરું શોધવાના પ્રયાસરૂપે શ્રીગણેશ કર્યા.
૩. રવિભાણ સંપ્રદાયના સંતકવિઓના જીવનની વિગતોને મેળવીને અહીં સંકલિત રીતે મૂકી જેવી કરીને ભવિષ્યના સંશોધકોને એક નવો રાહ ચીંધી બતાવ્યો.

૪. કેટલાક સંતકવિઓના જીવનની કેટલીક હાથવગી વિગતો પણ તેમણે રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.
૫. સંતસાહિત્યને ભક્તિમાર્ગના વિવિધ પ્રકારો સાથે વર્ગીકૃત કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે.
૬. ગુજરાતમાં સંતપરંપરામાં મહાપંથની વ્યાપકતા અને મહાપંથનું રૂપ રજૂ કર્યું.
૭. સંતવાણીનાં ઘણાં પદો - ભજનોનો એમણે સાર રજૂ કર્યો છે. એટલું જ નહીં એમાં ચાવીરૂપ - સંતવાણીના કેટલાક મહત્વના શબ્દોના અર્થ પણ રજૂ કર્યા છે.
૮. છતાં ક્યારેક વિગત દોષ થયેલો જણાય છે. જેમકે ગંગા-સતી અને પાનબાઈને સાસુ-વહુના સંબંધે દર્શાવે છે.

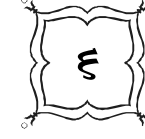
‘સોરઠી સંતવાણી’ને જોતાં એમાં મેઘાણીનો અભિગમ સંતસાહિત્યની એક મહત્વની ધારાને આપણી સમક્ષ મૂકીને કંઠસ્થપરંપરાના લોકસાહિત્યમાં રહેલી આ સામગ્રીને ભવિષ્યના સંશોધકો માટે સંકેતરૂપે રજૂ કરી છે.

સંદર્ભ

૧. ડૉ. બળવંત જાની, ‘સ્વાધ્યાય અને સંશોધન’, પૃ. ૮૦
૨. ડૉ. બળવંત જાની, ‘સ્વાધ્યાય અને સંશોધન’, પૃ. ૮૩
૩. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ‘સોરઠી સંતવાણી’, પૃ. ૫

સંદર્ભ પુસ્તકોની યાદી

૧. સ્વાધ્યાય અને સંશોધન, ડૉ. બળવંત જાની
૨. આપણી લોકસંસ્કૃતિ, જયમલ્લ પરમાર
૩. સોરઠી સંતવાણી, ઝવેરચંદ મેઘાણી
૪. સેવા ધરમનાં અમરધામ, જયમલ્લ પરમાર
૫. સંતવાણી : તત્ત્વ અને તંત્ર, સં. ડૉ. બળવંત જાની

બ્રહ્માનંદ અને દેવાનંદ સ્વામીની ચારણીશૈલીની સંતવાણી : આસ્વાદ અને અવબોધ

પ્રા. દેવેન્દ્ર એ. ગઢવી

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેકાનેક સંતભક્ત કવિઓએ મુક્તકંઠે ઈશ્વરની આરાધના કરતા પદ, આખ્યાન, છંપ્પા અને ગરબીઓ લખી છે. સહજાનંદ સ્વામીએ ‘સ્વામિનારાયણ’ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું માત્ર ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જ નહીં, પરંતુ સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પણ ઘણુંબધું મૂલ્ય છે. તેમાં અષ્ટકવિમંડળના મુક્તાનંદ, બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, દેવાનંદ, દયાનંદ, ભૂમાનંદ તથા મંજુકેશાનંદે સાહિત્યને પોતાની વિપુલ કાવ્યરાશિથી સમૃદ્ધ કર્યું છે. અહીં આ અષ્ટકવિમંડળમાંથી બ્રહ્માનંદ અને દેવાનંદ એ બે ચારણ કવિઓની રચનાઓમાંથી પ્રગટતી ચારણીશૈલી અને ચારણત્વની પ્રગટતી મુદ્રાનો પરિચય કરાવવાનો ઉપક્રમ છે.

કોઈપણ સંત, ફકીર કે ઓલીયાને કોઈ એક ભાષા, પ્રદેશ કે સંપ્રદાયના વાડામાંથી બાંધીને કે સરહદના સિમાડામાં બાંધીને ન જોઈ શકાય, ન મૂલવી શકાય. આમ છતાં જે સંતો સમષ્ટિ માટે જીવન જીવી ગયાં તેઓનાં ઉપદેશો, આચરણો આજે પણ વિશ્વની પ્રજા માટે પ્રેરક અને પોષક બળ બની રહ્યા છે. તેવા આદર્શ સંતોમાંના શ્રી બ્રહ્માનંદ સ્વામી અને દેવાનંદ સ્વામીના જીવન અને કવનનો અહીં આસ્વાદ કરાવવાનો ઉપક્રમ છે, વસ્તુતઃ તો અહીં વિષય વ્યાપને મર્યાદિત કરીને તેમનાં કાર્યોમાંથી લોકોને પ્રેરણા મળી રહે, એ માટે તેમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવાનો આશય છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામીનો જન્મ ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સિમાડે આવેલા ‘ખાણ’ ગામમાં વિ.સં. ૧૮૨૮ ના મહાસુદ-૫, તારીખ : ૮-૨-૧૮૭૨ના મંગલમય દિવસે થયો હતો. તેમનું બાળપણનું નામ ‘લાડુદાન’ હતું, તેમના પિતાશ્રીનું નામ શંભુદાન હતું. અને માતુશ્રીનું નામ લાલુબા હતું. તેમનું સગપણ બાળપણમાં જ બહુ જ પ્રખર ચારણ વિદ્વાન સ્વરૂપદાનની પુત્રી ખીમબાઈ સાથે થયેલું. તેઓએ ભુજની રા’ઓ લખપત વ્રજભાષા પાઠશાળામાં અભ્યાસ કર્યો હતો. કેટલાક લેખકોએ બ્રહ્માનંદજીને બારોટ ગણાવ્યા છે, પરંતુ તેઓ આશિયા શાખાના ચારણ હોવાના અનેક પ્રમાણો દર્શાવીને સંશોધકોએ આ સમસ્યા હલ કરી છે, એટલું જ નહીં ખુદ બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ પોતાનો પરિચય તેઓએ રચેલ ‘બ્રહ્મ વિલાસ’ ગ્રંથમાં આપતાં કહ્યું છે કે :

“જ્ઞાતિ ચારણ ઓડક આસિયુંકી, આબુ છાંય ભયો ખાણ ગામમે જ;
તાકે નામ શંભુદાન તાત હુકો, માત લાલુબાઈ ધર્યો ઠામ મેં જ;
લાડુ મેટ કે શ્રીરંગ નામ ધરયો, દોઉ લિન બ્રહ્માનંદ નામ મેં જ;
ચિત્ત ધાર સહજાનંદ શામ છબી, જગ જીત ગયો નિજ ધામ મેં જ...”^૧

નાનપણથી જ કવિપ્રતિભા ધરાવતા લાડુદાને ભૂજમાં લખપત વ્રજભાષા પાઠશાળામાં અભ્યાસ દરમ્યાન ‘પિંગળ વિદ્યાચાર્ય’, ‘સહસ્રાવિધાન’, ‘કવિશ્વર’ જેવા ખિતાબો મેળવ્યા હતા, સાથો સાથ ગજવિદ્યા, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર તેમજ સિતાર, નરઘાં, ડંકા, મૃદંગ જેવા વાજિંત્રોનાં વાદનમાં પણ પ્રવીણતા મેળવી લીધેલી. બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ ગૂલણા, સવૈયા, મનહર, ભૂજંગી ઇત્યાદિ ૨૭ જેટલાં વિવિધ છંદો અને ૭૨ જેટલાં રાગોમાં કાવ્ય-પદોનું સર્જન કર્યું છે. કોઈ એક જ વ્યક્તિની કૃતિઓમાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં છંદ અને રાગ વૈવિધ્ય ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. સામાન્ય જનસમાજથી માંડી વિદ્વાન જનસમુદાય સુધી આસ્વાદ્ય બનેલી તેમની કાવ્યકૃતિઓ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિઓમાં બ્રહ્માનંદને ઊંચા આસને આરૂઢ કરે છે.

તેઓએ ‘બ્રહ્માનંદ કાવ્ય’માં ૨૫૦૦ જેટલા પદો આપ્યાં છે. જેમાં ૨૨૦૦ પદો ગુજરાતીનાં, ૩૦૦ પદો હિન્દીના અને બાકીના વીસથી પચ્ચીસ જેટલાં પદો કચ્છી, મારવાડી ભાષાનાં છે. ત્યાર બાદ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં આગવું સ્થાન ધરાવતી કૃતિ ‘બ્રહ્મ વિલાસ’માં કવિએ જુદા જુદા વિષયો પર પોતાની જ્ઞાનવાણી પ્રગટ કરી છે. ગુરુ, ઉપદેશ, કાળ, વિશ્વાસ, નારી, અશક્તિ, નિંદા, મન, વચન, વિવેક, સાધુ અને સાંખ્ય જેવા વિષયો પર કવિએ આશરે ૩૮૦ છંદ

રચનાઓનું સર્જન કરેલ છે. ‘નીતિપ્રકાશ’માં બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ ભાગવતમાંની વિદુરનીતિનો સરળ ભાવાર્થ વ્યક્ત કર્યો છે.

બ્રહ્માનંદ સ્વામીના અન્ય ગ્રંથો જેવા કે ‘છંદ રત્નાવલિ’, ‘ધર્મવંશ પ્રકાશ’, ‘સંપ્રદાય પ્રદીપ’, ‘સતી ગીતા’, ‘શિક્ષાપત્રી’, ‘ઉપદેશ રત્નદીપક’, ‘ઉપદેશ ચિંતામણિ’, ‘ધર્મકુલધ્યાન’, ‘દશાવતાર ચરિત્ર’ વગેરે રચનાઓ દ્વારા બ્રહ્માનંદ સ્વામીની સમર્થ કવિત્વ શક્તિનો પરિચય કરાવે છે. તેમાંથી પ્રગટતા ચારણત્વના થોડાક દૃષ્ટાંતો અવલોકીએ.

બ્રહ્માનંદ સ્વામી જ્યારે સહજાનંદ સ્વામીનાં દર્શન કરવા ગઢડા જાય છે. ત્યારે તેઓ ચાર સંકલ્પો લે છે, અને તે સંકલ્પો સિદ્ધ થતાં ચારણ સહજ ઈશ્વરની આરાધના ફળી હોય તેમ નરદેહધારી સ્વયં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નારાયણ એવા સહજાનંદ સ્વામીનાં દર્શન થતાં કવિ ચારણી શૈલીમાં એક છંદ રચે છે :

“એહિ મચ્છ, એહિ કચ્છ, એહિ સૂકર તનું ધાર્યો;
એહિ બને નરસિંહ, દુષ્ટ હરનાકંસ માર્યો;
એહિ વામન વપુ કીન, લીન પદ તીન ભુવં ત્રીય;
એહિ ફરશીધર રામ, એહીં રઘુપત કિય જગજય;
એહિ કૃષ્ણ, બદ્ધ, નિકળંક એહિ, તેહી ભેટત ભવાભ્રમ ટલ્લે;
કિતનેક રૂપ ‘લાડુ’ કહે, સો યહ સહજાનંદ મિલે.”^૨

બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ નૃત્ય કલામાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાનું રેણંકી છંદમાં વર્ણન કર્યું છે. તે અદ્ભૂત છે એનો આસ્વાદ્ય લઈએ.

સરસર પર સધર અમરતર અનુસર, કરકર વરધર મેલ કરે;
હરિહર સુર અવરઅછર અતિ મનહર, ભરભર અતિ ઉર હરખ ભરે;
નિરખત નર પ્રવર પ્રવર ગણ નીરજર, નિકટ મુગટ શિર સવર નમે;
ધણણ પટ ફરર ધરર પદ ધૂધર રંગભર સુંદર શ્યામર રમે....^૩

બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ પ્રભુની રાસલીલામાં વ્રજનારીઓએ કરેલો શણગાર, તેમની તાલ-ચાલ અને હાવભાવનું આહલાદક વર્ણન કર્યું છે. ભગવાન નટરાજ પણ રાસલીલાના દર્શન કરીને પ્રફુલ્લીત થાય છે અને અન્ય દેવી-દેવતાઓ આ રાસલીલા નિહાળવા લાગ્યા, એ જોઈને વ્રજવિહારી પોતાનાં શરીરને ફૂદડી ફેરવતા નટરાજ-કૃષ્ણ નૃત્ય કરવા લાગ્યા કવિ ચારણી કાવ્યબાનીમાં કહે છે :

‘એક નિશિ શશિ અતિ ઊજાસ પ્રૌઢ શરદ પ્રકાશ,
રમન રાસ જગનિવાસ, ચિત્ત બિલાસ કિને;
મોઝલિ ધુન અતિ રસાલ, ગેહરે સુર કલ ગોપાલ;
તાન માન સુભગ તાલ, મન મરાલ લિને;
વ્રજત્રિય સુન ભર ઉછાવ, બન ઠન તન અતિ બનાવ;
ચિત્તવત ગત નૃત ઉઠાવ, હાવભાવ સારો,
હરિહર અજ હેર હેર, વિકસત સુર બેરબેર;
ફરગટ ધર ફેર ફેર, નટવર નાયે....’^૪

જ્યારે માનવનો અંત સમય આવે છે ત્યારે તેમણે પોતાના સાંસારિક સગા સંબંધીને છોડીને જવાનું જ છે, માટે આ ભવસાગરની ઘટમાળમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે સંતનું શરણ અનિવાર્ય છે. તે વાત સમજાવતાં કવિ કહે છે કે :

ધર ધંધે અંધ કીધા, ફીરત હૈ ભયા ફજેત;
જ્ઞાન ન સમજત જીવ કા, ચેત ચેત નરચેત....^૫

બ્રહ્માનંદસ્વામીએ સહજાનંદ સ્વામીના શિષ્ય બન્યા બાદ ઘણા ધાર્મિક કાર્યો કરેલા, તેઓએ ઘણા મંદિરો પણ બંધાવેલા. સહજાનંદ સ્વામી ક્યારેક બ્રહ્માનંદ સાથે એકબીજાને દુહામાં જ સંકેતાર્થ રજૂ કરતા તેનું એક ઉદાહરણ પણ મળે છે. તેમાં બ્રહ્માનંદ સ્વામી સહજાનંદ સ્વામીને દુહામાં કહે છે હે નાથ ! તમે સ્વયં લક્ષ્મીનાં પતિ છો. હે પ્રભુ તમે જ અખિલ બ્રહ્માંડના પાલક છો. આપના નામની હૂંડી તો નવખંડમાં ચાલે છે. આપ મારા પ્રભુ છો તો મારે વળી શેની ચિંતા હોય ? વડતાલમાં મંદિરના વિશાળ જગ્યામાં પાયા ગળાવ્યા તે સમયે સહજાનંદ સ્વામીએ કહેલ વાતને દુહામાં અપાયેલો ઉત્તર કેવો સૂચક છે તે અવલોકીએ.

- સહજાનંદ સ્વામી કહે છે :

“આપકી પહોંચ બિચાર કે કરીએ તેતી દોડ,”
તેતા પાંવ પસારીએ, જેતી લંબી સોડ....

- બ્રહ્માનંદ સ્વામી કહે છે :

“સાહેબ સરિખા શેઠીયા, બસે નગર કી માંહી;
તાકો ધનકી કયા કમી, જાકી હુંડી ચાલે નવખંડ માંહી....”^૬

બ્રહ્માનંદ સ્વામીએ શ્રીજી મહારાજની આજ્ઞાથી જૂનાગઢમાં મંદિર બંધાવ્યું. ત્યારે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા મહોત્સવ વખતે ભગવાન સિદ્ધેશ્વર મહાદેવની સ્તૂતિ ત્રિભંગી

છંદમાં કરી છે. આ છંદો આજે પણ લોકકંઠે સંભળાતા રહે છે. તેમાંથી એક પંક્તિ જોઈએ, જેથી કવિની ચારણી અભિવ્યક્તિકલા અને સર્જનાત્મક શક્તિનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય :

કૈલાસ નિવાસી, જોગ અધ્યાસી, શિદ્ધિ સિદ્ધિ દાસી પતિ કાસી;
ચિદ વ્યોમ વિલાસી, હિત જૂત હાસી રીત પ્રયાસી સુખરાસી;
મુનિ સહસ્ર અઠ્યાસી કહિ અવિનાસી, જે હિ દુખ માહી ઉપદેશ;
જય દેવ સિદ્ધસા હરન કલેસા, મગન હંમેશા માહેશા....^૭

આમ બ્રહ્માનંદ સ્વામીનાં પદો અને કૃતિઓ માત્ર એમનાં સંપ્રદાયનું જ નહીં પણ ચારણી ભાષાનું અભિન્ન અંગ બની રહેલ છે. એટલે જ તેમનો પદોમાં નૈસર્ગિકતા, બુદ્ધિમત્તાનાં અને તર્કશક્તિનાં દર્શન થાય છે. તેમની કવિતા નિર્મળ શીતળ ઝરણાની માફક ભાવકની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરે છે.

દેવાનંદ સ્વામી :

દેવાનંદ સ્વામીનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૮૫૮ ના કારતક સુદી પૂનમના દિવસે ધોળકા નજીકના બળોલ ગામમાં થયો. જ્ઞાતિએ રત્નુ શાખાના ચારણ હતા. પિતાનું નામ જીજીભાઈ અને માતાનું નામ બહેનજીબા હતું. દેવાનંદ સ્વામીનું પૂર્વાશ્રમનું નામ દેવીદાન હતું. તેમના પિતા શિવના ઉપાસક હતા. તે સંસ્કારો દેવીદાન પર પણ પડ્યા અને ભગવાનની કૃપાથી જ એક વખત બળોલ ગામમાં સહજાનંદ સ્વામી પધારે છે. ત્યારે દેવીદાન એમને સેવામાં સ્વીકારવાનું કહે છે, તે સમયે સહજાનંદ સ્વામી કહે છે : ‘અમો તમોને તેડવા જ આવ્યા છીએ’. આમ કહીને સહજાનંદ સ્વામી દેવીદાનનો સ્વીકાર કરે છે અને તેની સોંપણી બ્રહ્માનંદ સ્વામીને કરે છે. બ્રહ્માનંદજી દેવીદાનની ભક્તિ જોઈને તેમના મહાદીક્ષા આપે છે અને નામ આપે છે. દેવીદાનમાંથી ‘દેવાનંદ સ્વામી’ બનેલ આ કવિ બ્રહ્માનંદ સ્વામી પાસે કાવ્યનો અભ્યાસ કરે છે, અને તેમની પાસે વિવિધ રાગ-રાગિણીઓમાં રચાયેલાં સુંદર કાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી અક્ષરનિવાસી થયા પછી દેવાનંદ સ્વામી મૂળી મંદિરના મહંત બને છે. અને વિક્રમ સંવત ૧૯૧૦ના શ્રાવણ વદ દશમના દિને અક્ષરનિવાસી થાય છે.

દેવાનંદ સ્વામીનાં કાવ્યોનું સાહિત્યિક અને સાંપ્રદાયિક બંને દૃષ્ટિએ ઘણું જ મૂલ્ય છે. મધ્યકાળમાં પ્રજા મોટે ભાગે અંધશ્રદ્ધા, વહેમ જેવાં સામાજિક દૂષણોમાં ફસાયેલ હતી. દેવાનંદ સ્વામી મનુષ્યને સામાજિક દુષણોથી પર રહીને ઈશ્વર પ્રત્યે

અભિમુખ બનવા પ્રેરતા કાવ્યોનું સર્જન કરે છે. તેમના અનેક કાવ્યોમાં પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ રાખીને મિથ્યાતત્ત્વોને છોડવાનો બોધ આપે છે, જુઓ :

‘મિથ્યા માયામાં મગરુર, પુર જોબન ધનના જોરમાં રે,
ગાફલ થઈને ગાંડોતૂર, ચાલ્યો નાતીલાના તોરમાં રે...’^૯

દેવાનંદ સ્વામી યોગ્ય પાત્રને દાન આપવું, તેમ કહેતાં પોતાનાં કાવ્યમાં માર્મિક રીતે કહે છે, જુઓ :

‘વિવેકી નરને એમ વિચારીને જોવું,
કૃપાતરને દાન દેવું જે બીજ ખારમાં બોવું રે,
કામી કોધી લોભ લંપટ કૂડા બોલા કાળે,
અન્ન ધન વસ્ત્ર તેને આપે તે શેકીને વાવે રે...’^૯

દેવાનંદ સ્વામીએ પ્રભાતિયાં સ્વરૂપમાં પણ કાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે. તેમના આ પ્રકારનાં કાવ્યો પ્રભાતિયાં પરંપરાને વધુ સમૃદ્ધ કરનારા બની રહે છે.

‘જાગો મારા જગના જીવનપ્રાણ વાલ્યમ વેલા જાગો રે,
માત જસોદા કાન જગાવે, ભાવ કરી ભગવાન ઊઠો,
મારા અબલેબા કુંવર, ભુધર ભીને વાન...’^{૧૦}

બ્રહ્માનંદ સ્વામી પાસેથી ચારણી પરંપરાના બારમાસી પ્રકારની રચનાઓ મળે છે. તેમ દેવાનંદ સ્વામી પાસેથી પણ ચારણી બારમાસી પ્રકારની રચના પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ :

આવન કહી ગયે અજહું ન આયો,
અધિક માસ ગયો,
અતિ વિલખાયે, દેવાનંદ ધરત હરિ ધ્યાન,
વીત અવધ રહત જો પ્રાન, સો લેખ લાખારી...^{૧૧}

દેવાનંદ સ્વામીએ પદો વિપુલ માત્રામાં રચ્યા છે. તેમની એ પદ રચનાઓ અને કેટલાંક છંદોમાં ચારણી શૈલીની પ્રતીતિ અવશ્ય થાય છે. પરમાત્માનું અનુપમ સૌંદર્ય કેવું પ્રભાવી છે, એ વર્ણવતા કવિ કહે છે કે :

‘હસત વદન સુખ સદન શોભ નિધિ, ગુણિયલ કામણગારી રે;
અંગ અંગ ભુખન બસત બિરાજત, નૌતમ છબી જગ ન્યારી રે’^{૧૨}

બ્રહ્માનંદ સ્વામીનું પાવન સાંનિધ્ય અને બાળવયે જ પ્રાપ્ત થયેલ ચારણી કાવ્ય પરંપરાના સંસ્કારે તેમની સર્જનાત્મક કલાને ખૂબ જ પ્રભાવિત કરી છે. તો

પ્રગટ પુરુષોત્તમ શ્રીજી મહારાજનું મંગલકારી દર્શન તેમને અધ્યાત્મને માર્ગે આગળ વધારે છે. અલૌકિક લીલાઓનું નિત્ય દર્શન તેમને જગતમાં ન્યારું લાગે છે. એટલું જ નહીં જે હરિભક્તો-સંતો તેમના ચરણોમાં સ્થાન મેળવે છે, તેઓનું જીવન ધન્ય છે. એમ કહી કવિ પોતાની ભાવોર્મિને શબ્દાંકિત કરે છે :

‘ભરત ખંડ મેં નરતન પાયો, હરિ ભજન અધિકારી હૈ,
હે સહજાનંદ કે ચરન ઉપાસી, સૌ ધન્ય નરનારી હૈ’^{૧૩}

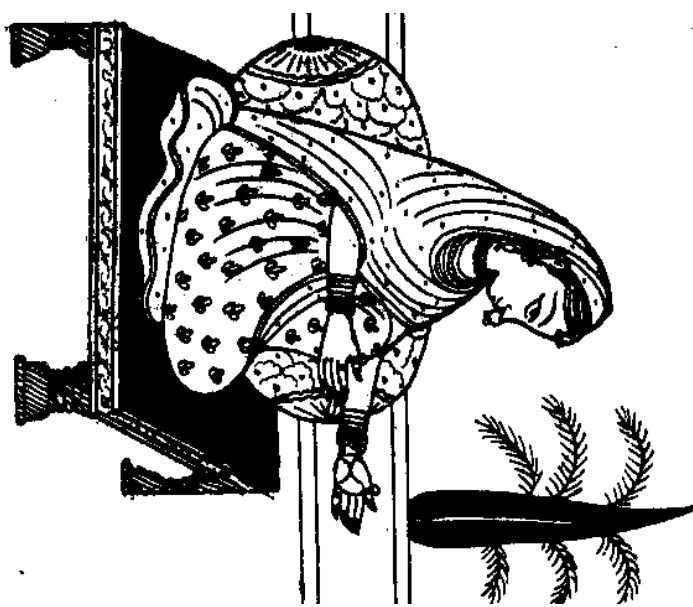
આમ, દેવાનંદ સ્વામી ચારણ હોવાને કારણે ચારણી છંદો પર પ્રભુત્વ હોય તે સ્વાભાવિક છે. જો કે નૈસર્ગિક કાવ્ય પ્રતિભા તો તેમનામાં હતી જ, તેમાં બ્રહ્માનંદ સ્વામી જેવા મેઘાવી પ્રતિભા ધરાવતા સંતકવિના સાંનિધ્યથી તે વધુ પ્રજ્જ્વલિત બની. તેમનાં કાવ્યોમાં ભાષાનું સૌંદર્ય અને ભાવની નિર્મળતાની સાથે કાવ્યત્વ અને સંગીત તત્ત્વનો પણ સમન્વય થયેલો જોઈ શકાય છે. જે દેવાનંદ સ્વામીની સંપ્રદાય નિષ્ઠ સુબોધકવિ તરીકેની છાપ આપણા ચિત્તમાં ઉપસાવે છે, એટલું જ નહીં ઉભય સંતોની રચના આજે પણ પ્રસ્તુત જણાય છે અને સાહિત્ય મર્મણો તેમજ હરિભક્તોના હૃદયમાં ગૂંજતી રહે છે. તેમની ચારણી શૈલીની રચનાઓને ક્યારેય કાળનો કાટ નથી લાગ્યો. તેવા દિવ્ય પ્રતિભાવંત ઉભય સંતોનું નામ સાહિત્ય જગતમાં ચારણીનાદત્તવ અને સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વદર્શનને કારણે સંતવાણીમાં સદા સ્મરણીય રહેશે.

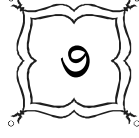
સંદર્ભ

૧. નવિનદાનજી માવદાનજી રત્નુ, સ.ગુ. બ્રહ્માનંદ સ્વામી જીવન દર્શન, પૃ. ૨૪૨
૨. નવિનદાનજી માવદાનજી રત્નુ, સ.ગુ. બ્રહ્માનંદ સ્વામી જીવન દર્શન, પ્ર.આ., પૃ. ૧૧૭
૩. નારાયણ સેવાદાસજી, બ્રહ્માનંદ છંદ રત્નાવલિ, ભાગ-૩, પૃ. ૩૪
૪. એજન, પૃ. ૩૮
૫. નારાયણ સેવાદાસજી, સંપ્રદાય પ્રદિપ, પૃ. ૨
૬. નારાયણ સેવાદાસજી, નીતિ પ્રકાશ, પૃ. ૧૫૯
૭. નારાયણ સેવાદાસજી, બ્રહ્માનંદ છંદ રત્નાવલિ, ભાગ-૩, પૃ. ૯૦
૮. દેવાનંદ કાવ્ય સં., ધનશ્યામ સ્વરૂપદાસજી, આ.૧, પૃ. ૨૮૯
૯. એજન, પૃ. ૩૧૧
૧૦. એજન, પૃ. ૩૧૮
૧૧. એજન, પૃ. ૩૮૮
૧૨. એજન, પૃ. ૩૭
૧૩. એજન, પૃ. ૨૦૬

વિભાગ-૨

ગુજરાત : ભક્તિપરંપરા અને કબીરપરંપરા

ભક્તિ દ્રાવિડ ઉપજી... (વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભક્તિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ)

ડૉ. હસમુખ વ્યાસ

ભક્તિના ઉદ્ભવ અને વિકાસ અંગે પર્યાપ્ત મતભેદ હોવા છતાં સહજ અને પ્રમાણિક રૂપે કહી શકાય કે આસ્તિકભાવથી ઈશ્વરોપાસના કરનારા આર્યોમાં ભક્તિનાં મૂળ-બીજ વિદ્યમાન હતાં અને ભક્તિના વિવિધ પ્રકારોનો એમણે વૈદિકકાળમાં જ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપે સ્વીકાર કર્યો હતો. વાસ્તવમાં વૈદિક યુગ કર્મકાંડનો યુગ હતો. પ્રત્યેક પ્રાકૃતિક તત્ત્વ કે ઘટનામાં કોઈ ને કોઈ દેવતાની પરિકલ્પના તેઓ કરતા હતા ને તેમને પ્રસન્ન રાખવા-કરવા વિવિધ પ્રકારના યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાન કરતા રહેતા હતા. આમાં પ્રાર્થના-અનુનય શ્રદ્ધાપૂર્વક કરતા. આ અનુષ્ઠાનોમાંથી જ આગળ જતાં ક્રમશઃ શ્રદ્ધા-ભક્તિનો ઉદ્ભવ થયો અને આર્યોના પ્રારંભિક બહુદેવવાદ (Monotheist) એકેશ્વરવાદમાં પરિણત થવા લાગ્યો. આરંભમાં જ્યારે મનુષ્યે પ્રકૃતિને વિસ્મયથી જોઈ ત્યારે કોઈ એક સર્વવ્યાપક અને નિયામક સત્તા હોવી જોઈએ એવા મૂક તારણ પર અવશ્ય પહોંચ્યો અને કૃતાર્થ અને કૃતજ્ઞ અવશ્ય થયો હોવો જોઈએ. વૈદિક ઋષિઓ વિષે ધારણા છે કે તેમણે જે જોયું ને કહ્યું-વર્ણવ્યું છે. યાજ્ઞ કહે છે : સાક્ષાત્કૃત ધર્માણઃ ઋષયો બભુવુઃ । અર્થાત્ ઋષિઓએ ધર્મ અથવા જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કર્યો - થયો હતો. એ વિરાટ સત્તા - પરમ તત્ત્વોને જોવા-જાણવા-સમજવાની ઈચ્છા થાય એ સહજ છે. એટલું જ નહિ તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોવી પણ સ્વાભાવિક છે. આથી એ પરમતત્ત્વની ખોજ ત્રણ

માર્ગે આરંભાઈ : જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મ. વૈદિક ભક્તિના પ્રમુખ ઉપાંગ ત્રણ છે : સ્તુતિ, પ્રાર્થના અને ઉપાસના, જે આગળ જતાં ભાગવત ભક્તિમાં નવધા સ્વરૂપ પામ્યાં.

એ ખરું છે કે વૈદિક સંહિતામાં ‘ભક્તિ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી પણ ‘ભક્ત’ શબ્દનો છે. ઋગ્વેદમાં દેવોપાસક માટે ‘ભક્ત’ અને ઉપાસના-વિરોધી માટે ‘અભક્ત’ શબ્દ પ્રયોજાયેલ છે. સંભવતઃ ‘ભક્ત’ શબ્દ યજ્ઞીય ઉપાસના-વિધિમાં શ્રદ્ધા રાખનાર માટે પ્રયુક્ત થયો પ્રતીત જણાય છે : ઋગ્વેદમાં એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે અગ્નિદેવ ભક્ત અને અભક્ત બન્નેનો વિવેકથી ભક્તોની રક્ષા કરે છે : ભક્તમભક્તમવો વ્યન્તો અજરા અકયો વ્યન્તો અજરાઃ । (૧.૧૨૬.૫) આ ઋચામાં અગ્નિના ઉપાસકને ‘ભક્ત’ કહ્યા છે. તો ભક્તિ શબ્દનો સર્વપ્રથમ પ્રયોગ શ્વેતાશ્વકર ઉપનિષદમાં ઋષિ તેના આધ્યાત્મિક પ્રવચનના અંતે કહે છે તેમાં થયો છે :

યથ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ !

- જેવી ઈશ્વરમાં અનન્ય ભક્તિ છે, તેવી જ ગુરુમાં.....

(શ્લે. ઉ. ૬.૨૩)

ભક્તિની વ્યાખ્યા

ભજ સેવાયામ ધાતુથી પશિનિના સૂત્ર સ્યાં ક્તિન (અષ્ટાધ્યાયી ૩.૩.૯૪) અનુસાર ‘ક્તિન’ પ્રત્યય લાગી ‘ભક્તિ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. મૂળમાં ભજ ધાતુ સેવા કરવાના અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે. ‘ક્તિન’ પ્રત્યયના યોગથી નિષ્પન્ન ‘ભક્તિ’ શબ્દનો સમુચિત અર્થ થાય છે : ‘તત્પરતાપૂર્વક સેવા કરવી. આ સેવાને ભગવાન પ્રતિ પરમ અનુરાગ કહે છે.’ તેનું સ્વરૂપ જ ‘પ્રેમરૂપા’ છે. આરાધ્ય વિષયમાં અનુરાગ અથવા ઈશ્વરમાં અંતઃકરણની વૃત્તિ જ પરાનુરાગ કહેવાય છે અને એ જ ભક્તિ છે. નહીષ્ટદેવાત્ પરમષ્ટિ કિચ્છિત્ । ઈષ્ટદેવથી ઉત્તમ કંઈ જ ન હોવાથી ચિત્તવૃત્તિનું નામ જ ભક્તિ છે. મધુસૂદન સરસ્વતી અનુસાર દ્રવિત ચિત્તની ભગવાનમાં તન્મયતારૂપ સંતત વૃત્તિ કે સર્વિકલ્પ વૃત્તિને ભક્તિ કહેવાય છે. (નારદ ભક્તિ સૂત્ર ૧.૧.૨). એક અન્ય મતાનુસાર ભક્તિ મનનો એક ઉલ્લાસ વિશેષ છે. નારદ ભક્તિ સૂત્રમાં ભક્તિની વિશદ વિવેચના કરાઈ છે.

પ્રસિદ્ધ આંગલ કોશકાર મોનિયર વિલિટમસનો મત નોંધીએ :

ભક્તિ-ધાતુ ભજ = વિભાજન કરવું વિતરણ કરવું અથવા ‘ભાગ’ પર નિયુક્ત કરવું. આથી જ ઋગ્વેદમાં ‘ભાગ’ શબ્દ ધન ભાગ્ય અને અંશ જેવા

અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે. પરંતુ આ પછીથી આર્યોના આધ્યાત્મિક-દાર્શનિક વિચારોમાં વિકાસ થયા બાદ ક્રમશઃ ઉપાસ્યા દેવતા-ભગવાનના ઐશ્વર્ય કે મૂળતત્ત્વમાં ભાગ લેવો (ભજ = ભાગ લેવો, વહેંચવું) એવો અર્થ વ્યક્ત કરતાં વ્યાપક અર્થભાવમાં પરિણમ્યો.^૧

સારાંશ એ કે ભક્તિના મૂળમાં પ્રકૃતિના કોઈ પરમતત્ત્વ પ્રત્યેની આસ્થા રહી હોવાનું કહીએ તો તે આસ્થા અંતતઃ તેની (પરમતત્ત્વની) ઉપાસનામાં પરિણમે છે. પરંતુ તેની પૂર્વે ભક્તિની ભૂમિકામાં સ્તુતિ અને પ્રાર્થના આવે છે. સ્તુતિમાં પ્રભુ કે પરમ તત્ત્વના ગુણોનું કીર્તન થાય છે. ઋગ્વેદ ‘ઋક’ અર્થાત્ સ્તુતિ પ્રધાન છે. આર્યો મૂળતઃ આસ્થાવાન હોઈ તેઓની તે આસ્થા સતત વેદ ઋચાઓમાં સ્તુતિ સ્વરૂપે વહી છે.

ભક્તિનો ઉદ્ભવ-વિકાસ

ભક્તિના ઉદ્ભવ અને વિકાસ અંગે તત્ત્વચિંતકો અને ઇતિહાસકારોમાં મતૈક્ય નથી. આગળ નોંધ્યું એ મુજબ વેદમાં ભલે ‘ભક્તિ’ શબ્દ (વિશષતઃ) પ્રયોજાયો ન હોય તો પણ કોઈ પરમતત્ત્વ પ્રત્યેની શરણાગતિનો ભાવ જોઈ શકાય છે. ઋગ્વેદ આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રથમ ને પ્રધાન (વિશ્વનો પણ) પ્રમાણ ગ્રંથ હોઈ તેમાં રહેલ સ્તુતિ પ્રાર્થના ‘ભક્તિ’નું પ્રથમ ઐતિહાસિક પ્રમાણ ગણી શકાય. પ્રાર્થના અને આત્મનિવેદનના છ અંગ તેમ જ ‘નારદ ભક્તિ સૂત્ર’માં વર્ણિત એકાદશ આસક્તિઓ (સૂત્ર ૮૨)માંથી અધિકાંશ વેદોમાં મળે છે.^૨ અહીં એક મહત્ત્વની વાતની નોંધ લેવી જ રહી : આ દેશના મૂળ નિવાસીઓ(અનાર્ય-દ્રવિડ)માં આર્યોની અપેક્ષાએ ભક્તિનું તત્ત્વ પ્રથમથી જ વિદ્યમાન હતું જ. તે તેમના પ્રિય દેવતાઓ (કે જે આર્યોથી ભિન્ન હતા) ને શ્રદ્ધા - પૂજા ભેટ ચડાવ્યા કરતા હતા.^૩ આ વેદોત્તર દેવતાઓએ સંપ્રદાય-દેવતાઓ (Cult Gods)ને^૪ વિશેષ સદાય કથી છે. આર્ય ધર્મ તો પ્રધાનતયા કર્મકાંડ અને યજ્ઞબલિ પ્રધાન રહેલ. તેની આ કર્મ-યજ્ઞાદિ ભાવનાઓમાં વેદોત્તર ધર્મની શ્રદ્ધા ભાવનાનો સમન્વય થયો.

આગળ નોંધ્યું તેમ ભક્તિના ઉદ્ભવ અને વિકાસ અંગે તત્ત્વિદોમાં પર્યાપ્ત મતભેદ છે. વેબર ગ્રિયર્સન લાસેન જેવા પાશ્ચાત્ય પંડિતો સગુણ ભક્તિમાં અનુરાગની પ્રધાનતાના કારણે તેને ઈસાઈ ધર્મની દેણ માને છે અર્થાત્ આ (સગુણ ભક્તિ) વિદેશી પ્રભાવ (ઈસાઈ)થી અનુપ્રેરિત હોઈ તેને અભારતીય હોવાનું કહે છે. વેબરના મતે વિષ્ણુની ભગવાન રૂપેની કલ્પના (gimage)નું ક્ષેત્ર કાઈષ્ટ છે. તેમના મતાનુસાર મહાભારતમાં વર્ણિત શ્વેત દ્વીપ સમુદ્રપાર સ્થિત યુરોપ છે, જે બેક્ટેરિયાના

ઈસાઈ મતાનુયાયી શ્વેતાંગ પ્રજાનો ઉપનિવેશ હતો. જેનો પ્રચાર વિભિન્ન સંપ્રદાયોના ધર્મગુરુઓએ કરેલ ગ્રિયસનના મતાનુસાર ઈસુની બીજી ત્રીજી સદી દરમિયાન મદ્રાસ પ્રાન્તમાં નેષ્ટોરિયન ચર્ચની સ્થાપના થઈ ગઈ હોઈ તેના પ્રભાવથી હિન્દુઓમાં ભક્તિમાર્ગ પ્રચલન થયો. રામાનુજાચાર્યે કાપણ્ય, પ્રપતિ અને ઈશ્વરમિલનની ભાવનાઓને આ ઈસાઈ ભક્તો દ્વારા માન્ય પર્ગેશન, ઈલ્યુમિનેશન અને યૂનિયન નામની અવસ્થાઓનું અનુકરણ કરી વૈષ્ણવભક્તિમાં પરિવર્તિત કરી.^૫

પરંતુ આ મત ઉચિત નથી. કેમકે : મસીહી રહશ્યાવાદ અને વૈષ્ણવ ભક્તિમાં રૂપગત અને તાત્તિક ભેદ એટલો બધો છે કે તેને કોઈ પણ રીતે વૈષ્ણવભક્તિનો સ્રોત માની શકાય નહીં. બન્ને ધર્મમાં જે સામ્ય જોવા મળે છે તેનું કારણ એ છે કે બૌદ્ધોએ પશ્ચિમમાં જઈ અહિંસાના માર્ગે યહૂદી ધર્મના થેરાપડતી અને એસેનીજ સંપ્રદાયો તેમજ ઈસાઈ ધર્મને પણ પ્રભાવિત કરેલ. સ્પિગટ આ તથ્યનું સમર્થન કરતાં કહે છે, પશ્ચિમ જગત બૌદ્ધોથી અત્યંત પ્રભાવિત હતું. હકીકત એ છે કે ભારતમાં ભક્તિનો ઉદ્ભવ ઈસાઈ ધર્મની ઉદ્ભવ પૂર્વેનો છે. ડૉ. કીથે, પણ ગ્રિયર્સનના મતનું ખંડન કર્યું છે.

તો તારાયન્દ્ર, હુમાયુ કબીર, બાર્થ આબિદ, હુસૈન જેવા વિદ્વાનો ભારતીય ભક્તિધારાનું મૂળ ઈસ્લામ ધર્મ હોવાનું દર્શાવે છે. બહુ પ્રાચીન સમયથી આરબોએ દક્ષિણ ભારતના સાગર કિનારે તેનો સંપર્ક અને સંબંધ સ્થાપિત કર્યો હોઈ તેની અસરના કારણે દક્ષિણ ભારતમાં શંકર રામાનુજ, આનન્દ તીર્થ, મધ્વ, વલ્લભ ઇત્યાદિ આચાર્યોનું ભક્તિ આંદોલન ઉદ્ભવ્યું. ડૉ. હુસૈનના મતે સંપૂર્ણ ભક્તિ આંદોલન મુસ્લિમ સંસ્કૃતિની દેણ છે, તેમજ બધા જ આચાર્યો તેમજ સંપ્રદાયોની દાર્શનિક માન્યતાઓ મુસ્લિમ પ્રભાવિત છે.^૬ તારાયન્દ્રના કથનાસુર ભક્તિમાર્ગના એક સ્વરૂપ ઘટક એકેશ્વરવાદ તેમજ પ્રપતિ સિદ્ધાન્ત ઈસ્લામ ધર્મના વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે. ઈસ્લામનો અર્થ જ પ્રપતિ - શરણાગતિ થાય છે.^૭ મુસ્લિમ રાજ્યની ભારતમાં સ્થાપના પૂર્વે જ મુસ્લિમ ફકીરો દરવેશોના માધ્યમથી ઈસ્લામનો પ્રભાવ ભક્તિ આંદોલન પ્રવર્તકો પર પડી ચૂક્યો હતો.^૮

પરંતુ આ મત પણ ગ્રાહ્ય રહી શકતો નથી : પ્રારંભમાં આવેલ ગણ્યા-ગાંઠ્યા મુસ્લિમની ફકીર-દરવેશોના પ્રભાવથી ભક્તિ આંદોલનનો સૂત્રપાત માની શકાય નહિ. વિશેષતઃ શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ કોઈ પણ પ્રકારના ઈસ્લામી પ્રભાવનું કોઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ છે જ નહિ. વળી, મહત્ત્વની બાબત તો એ છે કે દેવાલય પૂજા વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રાણ છે તો મુસ્લિમો આના કટ્ટર

વિરોધી હતા. વળી, પ્રપતિ અને સગુણીય ઈશ્વરની પૂજાના મૂળભૂત તત્ત્વ ભારતની પ્રાચીન પરંપરામાં આરંભથી જ વિદ્યમાન હતા. એક બીજી વાત, સ્વયં સૂફીમત ભારતીય વેદાન્તથી પ્રભાવિત હોવાનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે. ઈલ્લાજ, અરબી તથા જિલી જેવા સૂફી ફકીરો ભારત આવ્યા હતા અને તેઓએ વેદાન્તથી પ્રભાવિત થઈ ઈસ્લામમાં આનો સમાવેશ કર્યો. સૂફીઓની ઈસાનુલકામિલની પ્રતિષ્ઠા જે ઈસ્લામ (મોહમ્મદી) ધર્મની પ્રતિકૂલ છે; સંભવતઃ તે ભારતીય પુરુષોત્તમ અથવા પૂર્ણપુરુષનું જ રૂપાન્તર મનાય છે.

સગુણ-નિર્ગુણ અને વૈષ્ણવ ભક્તિ

સાધનાના બે સ્વરૂપ છે : જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ. આ પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી પણ સમ્બદ્ધ છે. જ્ઞાનની અનુભૂતિ જ ભક્તિ છે. આ બન્ને માર્ગ ઉપરાંત ઉપાસના ભેદના આધારે પણ તેના (સાધનાના) બે ભેદ પડે છે : સગુણ ભક્તિ અને નિર્ગુણ ભક્તિ. સગુણમાં લીલાવતારનો આરાધ્ય દેવ તરીકે સ્વીકાર હોય છે તો નિર્ગુણમાં માત્ર બ્રહ્મ-અનુભૂતિનો.

અધિકાંશ પૂર્વવતી ઈતિહાસ લેખકોની એ સામાન્ય ધારણા રહી છે કે સગુણ ભક્તિ સાધના-સાહિત્ય માત્ર વૈષ્ણવ ધર્મની જ ઊપજ છે. જેને તેની ભાગવત શાખાથી વિશેષ પ્રેરણા, પ્રશ્રય અને પ્રોત્સાહન મળેલ છે. પરંતુ આ સર્વથા ખરું નથી. આની પૂર્વવર્તી તથા પાશ્વવર્તી અનેક વૈષ્ણવોત્તર ભક્તિમાર્ગ છે જ. આમાં શૈવ, શાક્ત અને શ્રમણની વિશેષ ગણના કરી શકાય. અલબત્ત, ભક્તિમાર્ગનો વૈષ્ણવ સમુદાય અન્યના પ્રમાણમાં બહોળો છે.

પ્રસ્તુત ઉપક્રમ સગુણ વૈષ્ણવી ભક્તનો હોઈ હવે બંનેના વિષે તપાસીએ અર્થાત્ વૈષ્ણવી ભક્તિના આરાધ્ય દેવ વિષ્ણુના પરાપૂર્વ સંદર્ભ જોઈએ.

વૈદિક ભાષામાં વિશ્વની સંજ્ઞા છે. ‘પ્રજા’ (અથવા ‘રુદ્રમ્ સર્વમ્’) જેનો પતિ છે ‘પ્રજાપતિ’ (અથવા ચતુષ્પાદ બ્રહ્મ). સર્ગ સૃષ્ટિ-રચનાની કામના કરતાં સ્વયંભૂ ‘પુરુષ’ અર્થાત્ પ્રજાપતિ તેની ‘સ્વધા’થી તેમની જ અંદર ‘આર્યઃ’ (માતૃતત્ત્વ)ની સૃષ્ટિ કરે છે, આમ નર (સંચાલક પ્રાણ) દ્વારા સૃષ્ટિત હોવાના કારણે આર્યઃ ની સંજ્ઞા ‘નાર’ થઈ. આના બે અર્થ થાય છે : સલિલરાશિ (આર્યઃ) અને નર-પુત્ર. (આર્યો નારા ઇતિ પ્રોક્તા આર્યો યે નરસૂતયઃ) નર-પુત્ર (નાર) ‘નર’થી ભિન્ન હોતો નથી : આત્મા વૈ જાયતે પુત્રોઃ । સૃષ્ટિ પૂર્વે ‘નાર’ નામનો સલિલ-રાશિ જ ‘નર’નો આશ્રય (અયન) થયો હોઈ તે ‘નારાયણ’ કહેવાયા. પુરુષ (બ્રહ્મ-નર) જ્યાં સુધી એકાકી હતો ત્યાં સુધી તેમાં વ્યાપ્ત-વ્યાપક ભાવ ન હતો. તેના એકાંશમાંથી

જ્યારે અંડ (બ્રહ્માંડ) બન્યું ત્યારે તેમાં પુરુષ સ્વયં અનુપ્રવિષ્ટ હોઈ તેમજ વ્યપનશીલ ગુણના કારણે તેની વ્યાખ્યા ‘વિષ્ણુ’ થઈ.‘

આચાર્ય યાજ્ઞે ઋગ્વેદના વિભાગત્રય અનુરૂપ જ વૈદિક દેવતાઓનું પૃથ્વી-સ્થાનીય, મધ્ય સ્થાનીય (અંતરક્ષીય) અને દુષ્ઠાનીય એમ ત્રણ વર્ગમાં વર્ગીકરણ કર્યું છે. વૈદિક દેવતાઓમાં વિષ્ણુ, ધૃત્સ્થાનીય દેવતા છે. આથી તે સૌર દેવતા છે. સમગ્ર સંસારને વ્યાપ્ત (આચ્છાદિત) કરી લેવા તેમજ તમામ વસ્તુઓમાં વ્યાપ્ત (પ્રવિષ્ટ) રહેવા-હોવાના કારણે સૂર્યને વિષ્ણુ કહ્યો છે :

વિષ્ણાતેર્વિશતેર્વા સ્યાત્ વેવેષ્ટેર્વ્યામિકર્મણઃ ।

વિષ્ણુર્નિરુચ્યતે સૂર્યઃ સર્વઃ સર્વાન્તરસ્વ યઃ ॥

(બૃહદદેવતા ૨.૬૯)

વળી, વિષ્ણુશબ્દની વ્યુત્પત્તિથી જ તે સૌરદેવતા હોવાનું સિદ્ધ થાય છે :

અથ ચદ્ વિષિતો ભવતતિ તદ વિષ્ણુર્ભવતિ ।

વિષ્ણુર્વિશતવા વ્યશ્નોતેર્વા ॥

યાજ્ઞ નિરુક્ત ૧૨.૧૯

આમ, વિષ્ણુ સૂર્યનો જ અન્યતમ પ્રકાર છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુના પાંચ પૂર્ણ અને અનેક સૂક્તાંશ મળે છે. ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુનું નામ લગભગ ૧૦૦ (એક સો) વાર પ્રયોજાયેલ છે. સૂક્તોની સાંખ્યિક દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુ ચતુર્થ ક્રમે છે. વૈદિક ઈન્દ્ર વિષ્ણુની અપેક્ષા અધિક શક્તિસંપન્ન છે. આગળ નોંધ્યું એ મુજબ વૈદિક વિષ્ણુ સૌર દેવતા છે. તેની ગણના આદિત્ય ગણમાં થયેલ છે. પરંતુ પછીથી બહુ ઝડપથી સંહિતાઓ બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને આરણ્યો વગેરેમાં તેનો દેવત્વ અને સ્વરૂપનો નિરંતર ઉત્કર્ષ થતો ગયો. અંતતઃ લોકસ્વીકૃત પામે છે : વિષ્ણુઃ દેવાનાં શ્રેષ્ઠઈતિ । ડો. આર.જી.ભાંડારકર વૈષ્ણવધર્મનો વિકાસ ત્રણ તત્ત્વોના સંયોગથી થયાનું માને છે : વૈદિક વિષ્ણુ (જે સૂર્યવાચક પણ છે), નારાયણ અને વાસુદેવ. વૈષ્ણવ ધર્મ વિશુદ્ધ વૈદિક ધર્મ છે. ઋગ્વેદમાં તેની ઉપાસના છે પણ ત્યાં તે પ્રમુખ દેવ નથી. ઋગ્વેદનો પ્રમુખદેવ ઈન્દ્ર છે. અલબત્ત, બહુઝડપથી ઉત્તરવતી સાહિત્યમાં વિષ્ણુ પ્રભાવી, શક્તિશાળી, સૃષ્ટિની સ્થિતિનું કારણ બની રહે છે. આ અંતે તે ઈન્દ્રથી પણ મહાન બની જાય-રહે છે. એટલું જ નહિ પુરાણોમાં તે પરમ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. (વિષ્ણુ ૬.૭.૬)

વેદમાં રહેલ ‘ભક્તિ’ અને ‘વિષ્ણુનું’ બીજ આગળ જતાં ક્રમશઃ કઈ રીતે

વિકસ્યું - કૃત્યું ફાલ્યું તેના વિભિન્ન તબક્કા આ રીતે પાડવામાં આવ્યા છે. અલબત્તે, સમજવા - વ્યવસ્થા માટે જ આમ કરવામાં આવેલ છે. વાસ્તવમાં એની 'વૃદ્ધિ અને વિકાસ એ સહજ પ્રક્રિયા છે :

મહાભારત કાળ સુધી પહોંચતાં - પહોંચતાં વૈષ્ણવ ભક્તિનો પર્યાપ્ત વિકાસ થઈ ગયો હતો. એટલું જ નહિ વિષ્ણુની નારાયણ સ્વરૂપે ઉપાસના પણ થવા લાગી હતી. મહાભારતમાં વિષ્ણુ અને વાસુદેવમાં તાદાત્મ્ય સ્થપાયું છે. પાણિનિ (ઈ.પૂ.૬ સદી) સૂત્ર વસુદેવાર્જુનાર્ચ્યાઃ વનુ । અને તેના પર લખાયેલ પતંજલિના ભાષ્યના આધારે કહી શકાય કે વાસુદેવની ઉપાસના ઈસુની લગભગ ૭-૮ સદી પૂર્વે પ્રચલિત અને વિકસિત થઈ ગઈ હતી. આ પછી પુરાણકાળમાં તો તેની પ્રૌઢાવસ્થા (પરિપક્વ)માં પહોંચી પુરાણોમાં વિષ્ણુનું વિશેષ મહત્ત્વ જોઈ શકાય છે. અહીં તેની અર્થાત્ વિષ્ણુની શક્તિઓ અને પ્રાધાન્યનું ભાગવત પુરાણનો વિશેષ સંદર્ભ આપી શકાય. આ પુરાણ ઉપરાંત વિષ્ણુ, બ્રહ્મવૈવર્ત અને પદ્મપુરાણમાં પણ વિષ્ણુના આધ્યાત્મિક રૂપ અને માહાત્મ્યનું વ્યાપક અને સર્વાંગ સુન્દર વર્ણન કરાયેલ છે. પૂર્વે મધ્યકાળ દરમિયાન રાજકીય સ્તરે શૈવ ધર્મ વિશેષ માન્ય થયેલ તો પણ જન સામાન્યમાં ગુપ્તકાલીન વૈષ્ણવ પરંપરા અક્ષુણ્ણ રૂપથી વહેતી રહી હતી.

દક્ષિણના આલવાર

અશોકના શાસનકાળ બાદની શતાબ્દીઓમાં વૈદિક યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનો - જેમાં વિશેષતઃ પશુબલિ અપાતી - જનસામાન્યમાં અલોકપ્રિય થઈ ગયા હતા. અંતતઃ સામાન્યજન ભક્તિ આધારિત મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાય તરફ આકૃષ્ટ થવા લાગ્યો હતો. જૈન-બૌદ્ધ તેમજ અન્ય શાસ્ત્ર વિરોધી ધાર્મિક સંપ્રદાયોના પ્રહારોએ વૈદિક પ્રથાઓ - પરંપરાઓ અને બ્રાહ્મણોની પ્રતિષ્ઠા તેમજ પ્રભુત્વને પારાવાર નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું. આ સ્થિતિમાં યજ્ઞ-યજ્ઞાદિ કમ થવા માંડ્યા. પરિણામસ્વરૂપ બ્રાહ્મણોની આર્થિક સ્થિતિ પણ દયનીય થઈ જતા તેઓએ આમાંથી ઉગરવા માટે જનજાતીય અને અવૈદિક દેવતાઓની ઉપાસના પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું. તેઓએ મુખ્યત્વે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રતિરોધ કરવા અને બ્રાહ્મણ ધર્મના સામાજિક વ્યવહારને ટકાવી રાખવાના ઉદ્દેશ્યથી જનસાધારણમાં વ્યાપક સ્વરૂપે પ્રચલિત લોકપ્રિય દેવતાઓની ઉપાસનાના ઉપાયો પર ભક્તિ-ભાવનાનો રંગ ચઢાવી એક નવી પરિસ્થિતિમાં ઢાળવાના પ્રયત્ન કર્યા.

ઈ.સ. પૂર્વે તેમજ બાદની પ્રારંભિક સદીઓમાં વિદેશી જાતિઓના ભારત

પ્રવેશે પણ વૈષ્ણવ તેમજ શૈવ દેવતાઓની ઉપાસના વિષે અનુકૂળ વલણ અપનાવ્યું. આ જાતિઓએ તેને સમર્થન આપ્યું. યવનોએ કૃષ્ણને હેરાકલીજનું સ્વરૂપ માન્યું. વેસનગરના અભિલેખમાં ગ્રીકદૂત હેલિયોડોરસનું વર્ણન 'ભાગવત' રૂપે થયેલ છે. એમણે ભગવાન વાસુદેવનો ગરુડધ્વજ સમર્પિત કર્યો હતો. આ પછીના શક-ક્ષત્રપ-કૃષાણ-ગુપ્ત રાજ્યોએ પણ બ્રાહ્મણ ધર્મ પ્રત્યે આદરભાવ રાખ્યો હતો. આ વિદેશી જાતિઓમાંથી કેટલીકે તો વિષ્ણુ પ્રત્યે ભક્તિ સૂચવતા સંસ્કૃત નામ પણ ધારણ કર્યા હતાં. જેમકે, સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યપાલ પર્ણદત્ત મૂળતઃ તે ઈરાની નામ ફાર્નાદાતનું ભારતીય રૂપ છે. આ જ રીતે જૂનાગઢના સ્કન્દગુપ્તના શિલાલેખમાં ઉલ્લેખિત ચક્રપાલિત. શક-કૃષાણ-ગુપ્ત રાજાઓના અભિલેખો સિક્કાઓ શિલ્પો વગેરેમાં પ્રાપ્ત વૈષ્ણવ ધર્મનાં પ્રમાણો વૈષ્ણવધર્મની તત્કાલીન લોકપ્રિયતા સૂચવે છે.

પરંતુ ૬-૭ સદી દરમિયાન બૌદ્ધ-જૈન ધર્મે પણ તેના સૈદ્ધાંતિક માળખાને હળવું બનાવતા તે પણ જનપ્રિય થયો. આદિ શંકરાચાર્યે ૭૮૮-૮૨૨ દ્વારા આ બન્ને ધર્મને શાસ્ત્રાર્થમાં 'નાસ્તિક' સિદ્ધ કર્યા પછી અદ્વૈતવાદનો પ્રચાર થયો. આ પછી "અહં બ્રહ્માસ્મિ" અને "સર્વમ ખલુ ઈદમ્ બ્રહ્મ"ના સૂત્રના આધારે સંસારને મિથ્યા અને ક્ષણભંગુર માનનાર ૭-૮મી સદીના આચાર્યોની સાથો-સાથ કેટલાક અજ્ઞાની અને નિરક્ષર બ્રહ્મવાદી પણ ઊભા થયા હતા. નિર્ગુણ બ્રહ્મની વાત કરનારા ને કહેવાતા અજ્ઞાની સાધુ-સંન્યાસી ન તો કોઈ બ્રહ્મ-વિદ્યાથી પરિચિત હતા કે ન તેને કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનનું જ્ઞાન હતું. વૈરાગ્ય અને માયાવાદનો અંચળો ઓઢેલ આ સાધુ-સંન્યાસીઓએ એક ક્ષણભંગુરતા અને વૈરાગ્યનું વાતાવરણ ઊભું કરી દીધું. આવા નિર્ગુણીયા દંભી સાધકોથી જનસામાન્યને બચાવવા અને સંસારને સારયુક્ત માની ભગવત ભક્તિના માર્ગે લાવવા માટે સગુણ-સાકાર અવતારી વિષ્ણુની ભક્તિનું રામાનુજ નિમ્બાર્ક, મધ્વ આદિ દાક્ષિણાત્ય આચાર્યો દ્વારા પુનઃ પ્રવર્તન કર્યું. આ આચાર્યો દ્વારા શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદનો તાત્ત્વિક વિરોધ કરી ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસનાનો પ્રશ્ન આપી એક નૂતન અદ્વૈતે દર્શન સ્થાપિત કર્યું ?

આની સમાન્તર દક્ષિણમાં આલવાર 'નામના ભક્તોની પણ એક જબરદસ્ત લહેર આવી. ભક્તિને સર્વજનપ્રિય બનાવવામાં દક્ષિણના વૈષ્ણવ આલવાર-આડવારોનું વિશેષ યોગદાન રહ્યું છે. ભાગવતમાં ભવિષ્યવાણી રૂપે લખ્યું છે : કળિયુગમાં નારાયણ ભક્ત દક્ષિણમાં થશે. (ભાગ. બીજો સ્કંધ, અધ્યાય-૫, શ્લો. ૩૮). વૈષ્ણવ ભક્તિનું પ્રારંભિક રૂપ આલવારોની રચનાઓ (તેવારમ અને

પ્રબંધમ્)માં મળે છે.^૯

‘આલવાર’ શબ્દનો સામાન્ય શાબ્દિક અર્થ ડૂબેલ, મગ્ન થાય છે : આલ = ડૂબવું, મગ્ન થવું. અર્થાત્ જે ઈશ્વર ભક્તિમાં ડૂબેલ-મગ્ન છે તે. દક્ષિણ ભારતના તમિલભાષા ક્ષેત્રમાં છઠ્ઠીથી નવમી સદી દરમ્યાન વિષ્ણુભક્ત અલવારો અને શિવભક્ત નાયમારોએ હિન્દુત્વનું નવીનીકરણ કરેલ. તેઓના પ્રભાવથી દક્ષિણ ભારતમાં ભક્તિનું પૂર આવ્યું એમ કહી શકાય. તેઓ અત્યંત ભાવુક ભક્તો હતા અને ભક્તિમાં ઊંચ-નીચ, સ્ત્રી=પુરુષ, બ્રાહ્મણ-શુદ્ર જેવો કોઈ ભેદભાવ સ્વીકારતા નહીં. ભગવાનની દિવ્ય લીલાઓનું પ્રેમપૂર્વક ભજન-કીર્તન કરતા ને ભગવાનના કૃપાભાજન બનવાનું તેઓનું એક માત્ર લક્ષ્ય-ધ્યેય રહેતું. તેઓ તેમનાં પદો દ્વારા જનતાના હૃદયમાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ કરતા હતા. દ્રવિડ ભાષામાં લખાયેલ તેના લગભગ ૪૦૦૦ પદોનું પદ્યોથી શ્રીનાથજીમુનિ - શ્રીરંગનાથ મુનિ (ઈ.સ. ૮૨૪-૮૨૪)એ ‘નાલિયાર પ્રબંધ’માં સંકલન કર્યું છે. આ પદાવલી અત્યંત સરલ, મધુર અને પવિત્ર છે. આમ તો આલવાર ભક્તોની સંખ્યા ઘણી હતી તો પણ તેમાં ૧૨ (બાર) પ્રમુખ મનાય છે. આમાં સમાજના તમામ વર્ગનો સમાવેશ થાય છે. આલવારોનાં આ પ્રેમ-ભક્તિનાં ગીતોની સાથે આમાં તેની અનેક ધાર્મિક ઉક્તિઓ - વચનોનો પણ સંગ્રહ છે. આના મહત્ત્વ અને પવિત્રતાના કારણે તેને ‘વૈષ્ણવ વેદ’ કહેવાય છે. વિશેષ ધાર્મિક ઉત્સવો પર શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક આજે પણ આનું ગાન થાય છે. અલવારોની પ્રતિમાઓ પણ દક્ષિણ ભારતનાં અનેક મંદિરોમાં પૂજિત દેવ પ્રતિમાઓ સાથે સ્થપાયેલ છે ને તેનું પણ વિધિવત પૂજન થાય છે, એ તેની મહત્તા ને શ્રદ્ધેયતા દર્શાવે છે. આલવારનો આવિર્ભાવ વૈષ્ણવધર્મના ક્રમિક વિકાસ અને પ્રચાર-પ્રસારની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનો છે. તેઓએ પ્રાચીનકાળના વૈદિક અને અવૈદિક એમ બન્ને પ્રકારની ભક્તિધારાનો પ્રવાહ સમાંતર વહાવ્યો. તેની વિચારધારા સ્પષ્ટ રહી : પ્રભુના દરબારમાં પ્રવેશ પામવાનો સહુ કોઈને સમાન અધિકાર છે. બ્રાહ્મણ-શુદ્ર, સ્ત્રી-પુરુષ, બાળક વૃદ્ધ સૌના માટે એકમાત્ર આવશ્યકતા છે ભક્તિમય હૃદયની

ઉત્તર ભારતમાં ભક્તિ પ્રચાર

ભક્તિ આંદોલનનાં પરિબળોમાં એક સામાજિક સમાનતાને પણ ગણવામાં આવેલ છે. દરેક મનુષ્ય કર્મ-ભક્તિથી શ્રેષ્ઠ હોય છે, જન્મથી નહિ. ભક્તિનું આ આંદોલન જનતાનું આંદોલન બની ગયું હતું જે સદીઓથી સામન્તો અને તેના સહયોગી પુરોહિત વર્ગના અત્યાચારો અને અનાચારોથી પીડિત રહેલ. આ

આંદોલનને અને તેની ચિંતન પરંપરાને મધ્યકાળના નવાં પરિવર્તનોથી અત્યાધિક બળ મળ્યું. અહીં માયાવાદી ચિંતનધારાનો ઉગ્ર વિરોધ મળે છે. જગતને મિથ્યા બતાવતી પ્રમુખ ધારા આમાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. ભક્ત કવિઓએ લૌકિક જીવન અને મનુષ્ય પ્રતિ આકૃષ્ટ કરતી ભાગ્યવાદી ચિંતન પરંપરા સામે પ્રશ્ન ચિહ્ન લગાવી દીધું. ભક્તિકાળની મૂળ ચિંતનધારામાં મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા કર્મથી હોય છે, વર્ણથી નહીં એ સ્વર સતત સંભળાયા કરે છે.

ઉત્તર ભારતમાં ૧૪ થી ૧૭ સદી પર્યન્ત વ્યાપ્ત ભક્તિની ઉદામ લહર સમાજના વર્ણ, જાતિ, કુળ અને ધર્મની પરિસીમાને અતિક્રમી સંપૂર્ણ જનમાનસની ચેતનોમાં છવાઈ ગઈ હતી. સદીઓથી ચાલી આવતી વૈદિક પરંપરાઓ - માન્યતાઓ અને સિદ્ધાન્તોને સંત-ભક્તોએ દૂર કરવાના પ્રયત્ન કર્યા. મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો અને ઉચ્ચકુલીન લોકો દ્વારા સ્થાપિત સમાજના નિમ્ન સ્તરના લોકોને પણ આત્મજ્ઞાન અને ભક્તિનો રાહ દેખાડનારા રામાનંદ, નિમ્બાર્ક, વલ્લાભાચાર્ય જેવા આચાર્યો તેમજ પ્રાણીમાત્રમાં મૌલિક એકતા કે એકાત્માની સૈદ્ધાન્તિક વિચારધારાના વાહક કબીર, દાદુ, રહીમ જેવા ભક્ત કવિઓ પણ સમાજના વિભિન્ન વર્ગોમાંના જ હતા.

ભક્તિ દ્રાવિડ ઉપજી....

ભક્તિ આંદોલનના ઉદ્ભવ સંદર્ભે પરંપરાગત એક ઉક્તિ (દોહો) પ્રચલિત છે :

ભક્તિ દ્રાવિડ ઉપજી લાયે રામાનંદ,
પરગટ કિયો કબીરને, સાત દ્વીપનો ખંડ.^{૧૦}

આવો જ એક સંસ્કૃત શ્લોક ‘ભાગવત મહાપુરાણ’ના આરંભે ભાગવત માહાત્મ્ય અંતર્ગત મળે છે. આઘ ભક્તિનો નારદજી સાથે થયેલ સંવાદ દરમ્યાન ભક્તિ નારદજીને કહે છે :

ઉત્પન્ના દ્રાવિડે સાહં વૃદ્ધિ કર્ણાટકે ગતા ।

ક્વચિત્ક્વા ચિન્મહારાષ્ટ્રે ગુજરેં જીર્ણતાં ગતા ॥ ॥

અર્થાત્ હું (ભક્તિ) દ્રવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ; કર્ણાટકમાં વૃદ્ધિ પામી. મહારાષ્ટ્રમાં ક્યાંક-ક્યાંક સમ્માનિત થઈ; પરંતુ ગુજરાતમાં જતાં વૃદ્ધ થઈ ગઈ.

ઉક્ત બન્ને અવતરણના પ્રથમ ચરણમાં ભક્તિ દ્રવિડમાં ઉત્પન્ન થયાનું સ્પષ્ટ કથન છે. અર્થાત ભક્તિ સૌથી પ્રથમ દ્રવિડદેશમાં ઉદ્ભવી અને ત્યાંથી પછી અન્ય

પ્રદેશોમાં આગળ વધી.

પ્રથમ તો પ્રથમ હિન્દી અવતરણની પ્રમાણિકતા કેટલી ? કેટલાકના મતે કોઈ કબીરપંથી સંતકવિએ તે બનાવ્યાનું મનાય છે. કેમકે તેમાં કબીરજીને પ્રધાનતા અપાઈ છે. આમાં ગુરુ અને ગુરુના પણ ગુરુનું દર્પોક્તિ સાથે પ્રતિપાદિત થયું છે. અહીં ગુરુ રામાનંદથી અધિક કબીરજીનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટપણે જણાય છે.* પરંતુ ભાગવત માહાત્મ્યના ઉપરોક્ત ૧૨.૨.૧૧ શ્લોકમાં ભક્તિ મુખે કહેવાયેલ નીજ સ્વરૂપવિકાસ એ આજના ભારતીય ભાષાઓ વિકાસ મધ્યકાલીન ભક્તિવિકાસના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલ હોવાનો પણ કેટલાક વિદ્વાનોની મત છે (એ.કે. રામાનુજ). આની ચર્ચા કરીએ એ પૂર્વે થોડું મૂળ અર્થાત્ ‘ભક્તિ’ સંદર્ભનો વિકાસ તપાસીએ.

પ્રસ્તુત પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ અનુસાર ઉત્તર ભારતમાં ભક્તિમાર્ગના પ્રચાર-પ્રસાર કરનારા વૈષ્ણવ સાધનાના મૂળ પ્રવર્તક સ્વામી રામાનંદ (સં. ૧૩૫૬-૧૪૬૭ સં) હતા. મૂળ દક્ષિણના રામાનંદે તીર્થાટન દ્વારા નીજ દૃષ્ટિકોણને યુગધર્મ અનુકૂળ બનાવ્યો. તેઓ તીર્થાટનથી પાછા ફર્યા બાદ ગુરુમઠમાં તેના ગુરુ ભાઈઓએ તેની સાથે ભોજન કરવામાં આપત્તિ કરી હતી. તેઓનું માનવું હતું કે તીર્થયાત્રામાં તેમણે (રામાનંદે) અવશ્ય ખાન-પાનમાં છૂઆછૂતનો વિચાર કર્યો નહિ હોય. શિષ્યોનો આ આપત્તિજન્ય આગ્રહ જોઈ ગુરુ રાઘવાનંદે રામાનંદને એક નવો સંપ્રદાય ચલાવવાનો આદેશ આપતા રામાનંદે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠતાને સુરક્ષિત રાખીને ભક્તિના દ્વાર સર્વજન માટે ખોલી દીધા. આ માટે તેમણે લોકભાષાને મહત્ત્વ અને પ્રાધાન્ય આપ્યું. તેઓ ભક્તિમાર્ગમાં કોઈ જાતિવિષેશને મહત્ત્વ આપતા ન હતા પરંતુ “જાતિ-પાતિ પૂછે ના કોઈ ! હરિ કો ભજે સૌ હરિકા હોઈ ॥” માનનારા હતા. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગમાં સમાનભાવથી સહુ કોઈનો સમાન અધિકાર હોવાનું માનતા. કોઈ પણ જાતિ વર્ગની વ્યક્તિને તેમણે રામ-મંત્ર આપવામાં સંકોચ કરેલ નહિ. આ માટે તેમણે મુક્તિના સાક્ષાત્ સાધન તરીકે ભક્તિ માર્ગ સ્વીકાર્યો. આગળ સંદર્ભના પરિણામસ્વરૂપ તેઓ દક્ષિણમાંથી ઉત્તર ભારતમાં આવી કાશી (વારાણસી)માં પોતાનો સ્વતંત્ર મઠ સ્થાપી સ્વતંત્ર જારી શ્રીસંપ્રદાય પ્રવર્તાવ્યો. આ સંપ્રદાય ‘રામાનંદી’ કે ‘વૈરાગી સંપ્રદાય’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તેઓ સમત્વવાદી હતા. તેમના પ્રમુખ બાર શિષ્યો વિવિધ વર્ણ-જાતિ લિંગના હતા. તેમણે અભૂતપૂર્વ, સામાજિક ક્રાન્તિના શ્રીગણેશ કરી સમાજ અને સંસ્કૃતિની સમજપૂર્વક - કાળજીપૂર્વક રક્ષા કરી. તેઓ તત્કાલીન હિન્દુસમાજની નિરાશાભરી

★ આની વિશેષ ચર્ચા આગળ કરવામાં આવશે.

રાત્રિમાં સદાશાનાં કિરણ સમ હતા. એટલું જ નહિ, તત્કાલીન સમયની પરિસ્થિતિ અનુસાર વૈરાગી સાધુ-સમાજને અસ્ત-શસ્ત્રથી સજ્જિત કરી-સંગઠિત કરી તીર્થસ્થાનોની રક્ષા માટે ધર્મનું સક્રિય મૂર્તિમાન સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કર્યું. આ આંદોલનનાં પરિબળોમાં એક સામાજિક સમાનતાનો સ્વીકાર કરાયો હતો. મનુષ્ય કર્મ-ભક્તિથી શ્રેષ્ઠ હોય-બને છે, જન્મથી નહિ* આ પછીથી આ આંદોલન જન-આંદોલન બની ગયું હતું. જેથી આ આંદોલન અને તેની ચિંતન પરંપરાને મધ્યકાળના નવાં પરિવર્તનોથી અત્યાધિક બળ અર્પ્યું. અહીં માયાવાદી ચિંતનધારાનો ઉગ્ર વિરોધ થયો છે. જગતને મિથ્યા (બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા !) ધરાવતી પ્રમુખ ધારાઓમાં ક્ષીણ-નહિવત્ થઈ જાય છે. ભક્ત કવિઓએ લૌકિક જીવન અને મનુષ્ય પ્રતિ આકૃષ્ટ કરતી ભાગ્યવાદી ચિંતન પરંપરા સાથે પ્રશ્નચિહ્ન લગાવી દીધું. આમાં - ભક્તિકાલીન મૂળ ચિંતનધારામાં મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતા કર્મથી હોય છે, વર્ણથી નહિ. એ સ્વર સતત સતત સંભળાયા કરે છે. આના માટે રામાનંદાચાર્ય અને તેની શિષ્ય-અનુયાયી પરંપરા જ પ્રેરક અને આધારબળ રહેલ છે. આમ, તેઓ માત્ર ધર્માચાર્ય જ નહિ પણ પ્રખર સમાજ સુધારક અને રાષ્ટ્રીય એકતાના સજાગ પ્રહરી બની રહ્યાં. આમ, મધ્યકાલીન ભક્તિઆંદોલન ભારતીય ઇતિહાસની એક અન્યતમ ઘટના કે આંદોલન બની રહ્યું. તેનું ધાર્મિક મહત્ત્વ માત્ર નથી પરંતુ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક દૃષ્ટિથી પણ તેણે ભારતીય જીવનને નવી દિશા બતાવી.

હવે, ભાષાના વિકાસના સંદર્ભે આને તપાસીએ :

પૂર્વ ઉદ્ભવિત શ્લોકમાં ભક્તિ આંદોલનના જન્મ અને તેના ભૌગોલિક વિકાસને દર્શાવ્યો છે, પરંતુ પ્રસ્તુત શ્લોકની અર્થનિષ્પત્તિ ભૌગોલિક વિકાસથી કેંક અધિક હોવાનું પણ મનાય છે. ભક્તિના ઉદ્ભવ અને તેની ભૌગોલિક યાત્રાનો સંબંધ દેશી ભાષાઓના ઉદ્ભવ અને વિકાસ સાથે હોવાનો પણ એક મત છે.^{૧૧} તમિલ એક દેશી ભાષા રહી છે જેની પરંપરા છેક ઈ.પૂ ૫-૬ સદી પર્યન્ત રહી છે, તો ઉત્તર ભારતમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અંત સુધી (૫મી સદી) સંસ્કૃત જ લગભગ એક માત્ર સાહિત્યિક ભાષા રહી હતી. ધર્મ અને સાહિત્યમાં સંસ્કૃતનો અદ્વિતીય પ્રભાવ હતો. એમ કહી શકાય કે સંસ્કૃત સંસ્કૃતિની, ભાષા રહી હતી-છે. અહીં કબીરજીની પ્રસિદ્ધ પંક્તિ નોંધીએ. “સંસ્કૃતિ હૈ કૂપજલ, ભાષા બહતા ની^{૨૨}.” સંસ્કૃતિ અર્થાત્ સંસ્કૃત અને ભાષા અર્થાત્ લોક (દેશી) ભાષા.

* અહીં આ સૂત્ર નોંધીએ :

જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાત્ દ્વિજ ઉચ્યતે ।

ભાગવત માહાત્મ્યના શ્લોકમાં સર્વ પ્રથમ ઉલ્લેખ દ્રાવિડ દેશનો છે. દ્રવિડ દેશથી સમગ્ર ‘દક્ષિણ’ પ્રદેશનો તાત્પર્ય હોઈ-થઈ શકે પરંતુ સ્પષ્ટતા અહીં તેનો અર્થ તમિલદેશ છે; કેમકે જો સંપૂર્ણ દક્ષિણ દેશનો અર્થ હોત તો આગળ કર્ણાટકનો ઉલ્લેખ ન હોત. આમ, ભક્તિ જન્મે છે દ્રવિડ દેશમાં અર્થાત્ તમિલ દેશમાં અને તેની વાહક બને છે દેશી ભાષા તમિલ. આ પછી તેનો વિકાસ કર્ણાટકમાં થાય છે. તમિલ પછી જે બીજી દેશી ભાષા સર્વ પ્રથમ સાહિત્યિક રીતે વિકસિત થઈ તે કન્નડ છે. કન્નડમાં લિખિત સાહિત્યિક કૃતિઓ ઈ.સ. ૫-૬ સદીથી મળવા લાગે છે. લોક ચેતનામાં વિકસિત ભક્તિ સૌ પ્રથમ દક્ષિણમાં દેશીભાષા તમિલના માધ્યમથી વિકસિત થઈ.^{૧૨} ૧૦મી સદી સુધીમાં કન્નડ એક સાહિત્યિક ભાષા સ્વરૂપે પૂર્ણ વિકસી જાય છે. અતઃ એમ માનવું સ્વાભાવિક છે કે કર્ણાટકમાં ભક્તિ યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ !

કાળક્રમ દૃષ્ટિએ કન્નડની સમીપવર્તી (પડોશી) ભાષા મરાઠી હોઈ તે તેના (કન્નડ) પછી ભક્તિ આંદોલનની વાહક બની પરંતુ મરાઠીના સંદર્ભે ભાગવતકારે ‘ક્વચિત્ત્વકચિન્મહારાષ્ટ્ર’ (કવચિત-કવચિત) કહી મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિનો વિકાસ સીમિત દર્શાવ્યો છે. અહીં એ યાદ રહે કે ઉક્ત શ્લોક સમગ્ર ભક્તિની વિકાસ પરંપરાનો નિર્દેશ કરતો નથી પણ કૃષ્ણભક્તિની ભૌગોલિક યાત્રાનો માત્ર નિર્દેશ કરે છે. આ સમયે મહારાષ્ટ્રમાં સમાન્તરે અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત અને તેના સંદર્ભે નિર્ગુણ ભક્તિનો પ્રભાવ સવિશેષ હોઈ એમ કહી શકાય કે મહારાષ્ટ્રમાં એ સમયે નિર્ગુણભક્તિ અને સગુણ કૃષ્ણ (વૈષ્ણવ) ભક્તિ વચ્ચે પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરવા સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો હતો. અને આમાં નિર્ગુણનું પલ્લું ભારે રહ્યું હતું.

તો ભક્તિ કહે છે ગુજરાતમાં આવતા હું દુર્બળ અને વૃદ્ધા થઈ ગઈ. ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ પ્રાયઃ બારમી સદી મનાય છે. જ્યારે દક્ષિણમાં વૈષ્ણવ આંદોલન તેની ચરમસીમાએ હતું ત્યારે ગુજરાતમાં આ દરમ્યાન જૈન ધર્મ સર્વાધિક પ્રભાવક હોઈ વૈષ્ણવ ધર્મનું તેની સામે ટકવું-વિકસવું મુશ્કેલ હતું. આથી જ તો ૧૫મી સદી પૂર્વે ગુજરાતમાં કોઈ વૈષ્ણવભક્ત કવિ થયો જણાતો નથી. ગુજરાતનો સર્વ પ્રથમ ઉલ્લેખનીય વૈષ્ણવ ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા ગણાય છે, જેનો સમય (સન ૧૪૧૪-૧૪૮૦) ૧૫મી સદી છે તેને શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ ‘ભક્તિ-આંદોલનનો પ્રતિનિધિ ઉદ્ગાતા કહ્યો છે^{૧૩} એ યથાર્થ જ છે.

હવે, હિન્દી દોહાની ‘ભક્તિ દ્રવિડ ઉપજી’ વિષે થોડું નોંધીએ :

આગળ નોંધ્યું એ મુજબ પ્રસ્તુત દોહો કોઈ કબીરપંથી સંત કવિએ બનાવ્યાનો

મત છે. આમાં કબીરજીને પ્રધાનતા અપાઈ છે. એટલું જ નહિ અહીં ગુરુ અને ગુરુના પણ ગુરુનું દર્પોક્તિ સાથે પ્રતિપાદિત થયું છે. અહીં ગુરુ રામાનંદથી વિશેષ કબીરજીનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટતા જણાય છે.

ભક્તિના દાક્ષિણાત્ય સ્ત્રોત વિષે વિચારતા પ્રસ્તુત દોહાનો વારંવાર સંદર્ભ અપાય છે. ભા.મા.ના શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ “ઉત્પન્ના દ્રાવિંડ સાહં” તેમજ દોહાનું ‘ભક્તિ દ્રવિડ ઉપજી’માંનો એક જ અર્થ થતો હોવાનું સામાન્ય તારણ છે પરંતુ સૂક્ષ્મતાથી જોતાં - તપાસતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્લોકમાં ‘દ્રાવિડનો’ અર્થ માત્ર તમિલ પ્રદેશ છે જ્યારે હિન્દી દોહામાં ‘દ્રાવિડ’માં અર્થ સંપૂર્ણ દક્ષિણ ક્ષેત્ર. આ સિવાય ભા.મા.ના શ્લોક અને પ્રસ્તુત દોહામાં અન્ય કોઈ સામાન્ય બાબત નથી. દોહો ઉત્તર ભારતમાં રામાનંદ અને કબીરે પ્રસારેલ ભક્તિના મુખ્ય ઘટના તથ્યને દર્શાવે છે. ભા.મા.ના શ્લોકમાં વિષ્ણુભક્તિનો અર્થાત્ સગુણ ભક્તિનો અર્થ રહેલ છે. તો, દોહામાં રામાનંદ અને તેના શિષ્ય કબીરનો ઉલ્લેખ ઉત્તર ભારતમાં નિર્ગુણ ભક્તિનો પ્રસાર સૂચવે છે. અલબત્ત, રામાનંદ રામભક્ત રૂપે પ્રસિદ્ધ છે, એટલું જ નહિ ઉત્તર ભારતમાં રામભક્તિના પ્રસારનું શ્રેય પણ એમને અપાતું હોવા છતાં નિર્ગુણ ભક્તિ પ્રત્યે તેમનું મૂળભૂત વલણ હતું જ તો કબીર તો વિશુદ્ધ અને નિર્ગુણ ભક્ત જ હતો. સગુણ ભક્તિનું ખંડન એમણે સબળપણે કરેલ છે.

હવે જો એ માની લેવામાં આવે કે હિન્દી દોહો ભા.મા.ના શ્લોક આધારિત નથી તો તેમાં ભક્તિ દ્રાવિડ દેશમાં ઉત્પન્ન થયાનું શા માટે કહેવાયું ? સંભવતઃ રામાનંદનો કાશીના આચાર્ય રામાનુજના શ્રીસંપ્રદાય સાથે સંબંધ હતો અને દ્રવિડ દેશમાં શ્રીસંપ્રદાયનું સ્વરૂપ સ્વીકારાયેલ. રામાનંદ કાશીમાં રહી ત્યાંથી એમણે ઉત્તરભારતમાં ભક્તિનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો હતો. તેમના ગુરુ રામાનંદ દક્ષિણના વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સાથે રામાનંદથી વિશેષ પ્રત્યક્ષ સંપર્કને સંબંધ રહ્યો હતો. આગળ જતાં શ્રીસંપ્રદાય તેન્કલે અને વડકલે એમ બે સંપ્રદાયમાં વિભાજિત થઈ ગયેલ. આમાંનો તેન્કલે દક્ષિણમાં અધિક પ્રસર્યો તો વડકલે ઉત્તર ભારતમાં વધુ પ્રભાવશાળી રહ્યો. વડકલે સંપ્રદાયના વિકાસમાં રાઘવાનંદનું વિશેષ યોગદાન રહ્યું છે. આ પછી તેમના પર ઉત્તરના નાથપંથની પણ વિશેષ અસર થઈ હતી. આમ, રાઘવાનંદ અને તેના શિષ્ય રામાનંદ બન્ને દક્ષિણના શ્રીસંપ્રદાયના મૂળ સ્થાપના વિભાવના અને ધારણાથી ખૂબ જ દૂર થઈ ગયેલા; ત્યારે પણ એમણે શ્રીસંપ્રદાય સાથે ઔપચારિક સંબંધ જાળવી રાખ્યો હતો. શક્ય છે આ દોહો સંબંધ વિચારમૂલકથી વિશેષ સંપ્રદાયમૂલક રહેલ.^{૧૪}

હિન્દી દોહો કબીરને વિશેષ મહત્વ આપે છે. એમ કહી શકાય કે આમાં તેની પ્રશસ્તિ કરાઈ છે. કબીર એક નિર્ગુણ ભક્ત હોઈ પ્રસ્તુત દોહાના ‘ભક્ત’નો તાત્પર્યાર્થ સ્પષ્ટતયા નિર્ગુણ જ હોવાનો કરી શકાય. નિર્ગુણ સંપ્રદાયની આ ભક્તિ રામાનુજાચાર્યના શ્રીવૈષ્ણવસંપ્રદાય અને તેના પણ પૂર્વવતી આલવાર સંતોની ભક્તિથી ભિન્ન હોઈ ‘હિન્દી દોહાનો ‘દ્રાવિડ’ શબ્દ કબીર અને રામાનંદ વચ્ચેનો ગુરુસંબંધ તેમ જ રામાનન્દના દક્ષિણના શ્રી ‘વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો સૂદૂર સંપર્ક પણ સૂચવે છે.

ભાગવત માહાત્મ્યમાં ભક્તિરૂપી સ્ત્રી વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેમના અનુભવોની જે વાત કરે છે : ક્યાં જન્મી, ક્યાં યુવાવસ્થા પામી, ક્યાં વૃદ્ધત્વ પામી વગેરેનું સમાપન વૃન્દાવનના ઉલ્લેખ સાથે થાય છે; જ્યાં તે પુનઃ સૌન્દર્યમંડિત યૌવન પ્રાપ્ત કરે છે !

ભારતીય સાધનાની એક વિશેષ ધારા પ્રારંભથી જ અવિરત વહેતી રહી હતી/છે જેમાં અનેકાનેક વિભિન્ન નાના-મોટા પ્રવાહો સમ્મિલિત રહેલ. આ સાધના કાં તો જ્ઞાનના આધારે ચાલે છે કે ભક્તિનો આશ્રય લઈ કરાય છે. અતઃ ભક્તોના વિભિન્ન સંપ્રદાયોની વિવિધ સાધનામાં સમયાન્તરે સ્તુતિમૂલક શ્રદ્ધા, યજ્ઞાત્મક ભક્તિ, તંત્રોપચારમૂલક ભક્તિ, જ્ઞાનાત્મક ભક્તિ કે શુદ્ધ રાગાત્મક ભક્તિના અંશ પ્રવિષ્ટ, થતાં ગયાં અને એ એક સમયે માનવ-પ્રેમમાં પણ સમાઈ. પ્રાયઃ વિક્રમની બીજી શતાબ્દીથી ચૌદમી સદી પર્યન્તના દીર્ઘકાળ દરમિયાન ભક્તિએ અનેક રૂપ ધારણ-ગ્રહણ કરેલ જેનો પછીથી આગળ પણ વિભિન્ન પ્રાન્ત-પ્રદેશમાં વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર થયો.

પાદટીપ

૧. વૈષ્ણવધર્મ. આચાર્ય પરશુરામ ચતુર્વેદી. વારાણસી : ૧૯૭૭ બી.આ.) પૃ. ૬
૨. ભક્તિ કા વિકાસ. શર્મા, મુન્શીરામ. ૧૯૭૮, પૃ. ૫૩૪.
૩. Development of Hindu Iconography. Benergee. p. 335.
૪. જર્નલ ઓફ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી. ૧૯૧૭, પૃ. ૩૧૧
૫. હિન્દી સાહિત્ય-યુગ ઓર પ્રવૃત્તિયાં શર્મા, શિવકુમાર દિલ્હી : ૧૯૭૯ પૃ. ૯૬
૬. ધિ સીક્રેટ સેક્ટર્સ ઓફ સીરિયા એન્ડ લેબનાન. સ્વિગેટ, બર્નડ. લંડન : ૧૯૪૩, પૃ. ૯૫.
૭. ઈન્ફ્લુઅન્સ ઓફ ઈસ્લામ ઓન ઈન્ડિયન કલ્ચર. ડો. તારાચન્દ ૧૯૫૬, પૃ. ૧૦૭
૮. શ્રી વિષ્ણુ ઓર ઉનકે અવતાર. કૃષ્ણનારાયણ પ્રસાદ ‘માગધ’ નવી દિલ્હી : ૨૦૦૧, પૃ.

- ૧૧-૧૨.
૯. હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ. સં. ડો. નગેન્દ્ર. નવી દિલ્હી: ૧૯૭૮, પૃ. ૧૯૦-૧૯૧.
૧૦. પાઠાંતર : કબીરને પરગટ કરી, સાત દીપ નવખંડ.
(સાખી ગ્રંથ, પૃ. ૧૦૭, દોહા-૧)
૧૧. ભક્તિ આંદોલન : ઇતિહાસ ઓર સંસ્કૃતિ સં. કુંવરપાલ સિંહ. નવી દિલ્હી : ૧૯૯૫, પૃ. ૧૫૧
૧૨. એજન, પૃ. ૧૫૧
૧૩. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ:૨ ખંડ:૧ (૧૪૫૦-૧૬૫૦). અમદાવાદ : ૨૦૦૩ (બીજી શોધિત-વર્ધિત આવૃત્તિ); પૃ. ૧૦૪
૧૪. ભક્તિ આંદોલન : ઇતિહાસ ઓર સંસ્કૃતિ, સં. કુંવરપાલ સિંહ. નવી દિલ્હી : ૧૯૯૫, પૃ. ૧૫૬-૧૫૭

આધાર ગ્રંથો :

(ક) ગુજરાતી

૧. વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર, મુંબઈ ૧૯૩૯
૨. નરસિંહ મહેતા - અધ્યયન. શાસ્ત્રી, કે.કા.અમદાવાદ : ૧૯૭૧
૩. ભક્તિ કવિતાનો ગુજરાતમાં ઉદ્ભવ અને એનો વિકાસ, શાસ્ત્રી, કે.કા., રાજકોટ : ૧૯૯૧
૪. વૃન્દાવન મોરલી વાગે છે. સં. પટેલ ભોળાભાઈ, અનિલા દલાલ. અમદાવાદ : ૨૦૦૭

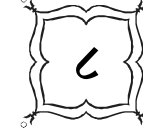
(ખ) હિન્દી

૫. સંસ્કૃતિ કે ચાર અધ્યાય રામાધારીસિંહ દિનકર. દિલ્હી : ૧૯૫૬ (પ્રથમ સંસ્કરણ).
૬. ભક્તિ કા વિકાસ. શર્મા મુંશીરામ વારાણસી : ૧૯૫૮
૭. હિન્દી કાવ્ય મેં નિર્ગુણ સંપ્રદાય. બડથાલ, પીતામ્બરદાસ લખનૌ : ૧૯૬૮
૮. વૈષ્ણવધર્મ ચતુર્વેદી, પરશુરામ, વારાણસી : ૧૯૭૭. (ત્રી.આ.)
૯. ઉતરી ભારત કી સંત-પરમ્પરા. ઈલાહાબાદ : ૨૦૧૦
૧૦. હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ શુક્લ, રામચન્દ્ર આચાર્ય કાશી : ૧૯૭૯ (૧૮મું પુનર્મુદ્રણ).
૧૧. વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયો કા સાહિત્ય ઓર સિદ્ધાંત. ઉપાધ્યાય, આચાર્ય બલદેવ વારાણસી : ૧૯૭૯
૧૨. હિન્દી સાહિત્ય કા આદિકાલ દિવેદી, હજારીપ્રસાદ. પટના : ૧૯૮૦ (ચતુર્થ સંસ્કરણ)
૧૩. શ્રીમઠ સ્મારિકા. પ્રધાન સમ્પાદક : ડો. રામકુમાર દાસ વારાણસી : ૧૯૮૯
૧૪. ભક્તિ આંદોલન : ઇતિહાસ ઓર સંસ્કૃતિ સં.કુંવરપાલસિંહ નવી દિલ્હી; ૧૯૯૫

૧૫. ભક્તિ તત્ત્વ દર્શન - સાહિત્ય કલા. સં. લોઢા, કલ્યાણમલ. કોલકાતા : ૧૯૯૫
 ૧૬. વૈષ્ણવ ધર્મકા ઉદ્ભવ ઓર વિકાસ. જયસ્વાલ, સુવીરા. નવી દિલ્હી : ૧૯૯૬, (સંશોધિત - પરિવર્દિત દ્વિતીય સંસ્કરણ).
 ૧૭. ભક્તિ કા સંદર્ભ. અવસ્થી, દેવશંકર. નવી દિલ્હી : ૧૯૯૭
 ૧૮. ભક્તિ આંદોલન કે સામાજિક આધાર. સં. ગોપેશ્વરસિંહ નવી દિલ્હી : ૨૦૦૨

(ગ) અંગ્રેજી

૧૯. ભક્તિ કલ્પ ઈન એન્શયન્ટ ઈન્ડિયા. ગોસ્વામી, બી.કે. કોલકાતા : ૧૯૨૨
 ૨૦. ધ દ્રાવીડિયન એલીમેન્ટ્સ ઈન ઈન્ડિઅન કલ્ચર. સ્લેટર, ગિલ્બર્ટ. લંડન : ૧૯૨૪
 ૨૧. ધ વૈષ્ણવ્ઝ ઓફ ગુજરાત. થૂથી, એન. એ. ૧૯૩૫.
 ૨૨. ઈન્ફ્યુલન્સ ઓફ ઈસ્લામ ઓન ઈન્ડિયન કલ્ચર. ડો. તારાચન્દ અલ્લાબાદ : ૧૯૬૩ (બી.આ.)
 ૨૩. અર્લી હિસ્ટ્રી ઓફ વૈષ્ણવ સેક્ટ. રાયચૌધરી, એચ.સી. દિલ્હી : ૧૯૭૫ (બી.આ.)
 ૨૪. સ્પેડ ઓફ વૈષ્ણવીઝમ ઈઈ. ગુજરાત અપ ટુ ૧૬૦૦. રંગરાજન, હરિપ્રિયા, ૧૯૯૬
 ૨૫. ભક્તિ એન્ડ ધ ભક્તિ મુવમેન્ટ : એ ન્યૂ પ્રિસ્પેક્ટીવ. શર્મા, કૃષ્ણ એ. દિલ્હી : ૨૦૦૨

કબીર સાહેબની શબ્દ સરવાણી અને ગુજરાત નિરંજન રાજ્યગુરુ

ગુજરાત અને કબીરસાહેબ

મધ્યકાળમાં દેશના શક્તિશાળી પંથ તરીકે સર્વ સ્વીકૃતિ મેળવીને કબીર પંથે સમગ્ર ભારતીય સંત-પરપરામાં એક આગવી પ્રતિભા ઊભી કરેલી. કબીરના પ્રખર વ્યક્તિત્વ અને વાણીથી ઉત્તર ભારતના સંતો તો રંગાયા પણ સાથેસાથ ગુજરાતના સંતો-ભક્તો ઉપર પણ તેનો પ્રભાવ વ્યાપક પ્રમાણમાં પડ્યો હતો. સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાનો માને છે કે પંદરમી સદીનું સંપૂર્ણ ગુજરાત સ્વામી રામાનંદની વિચારધારાથી પ્રભાવિત હતું; તેમાં કબીર, પીપાજી અને રૈદાસ જેવા રામાનંદના શિષ્યોનો ફાળો અગત્યનો હતો. ગુજરાતમાં સંતમત, નિર્ગુણ ભક્તિ અને સહજસાધનાનો સૌથી વધુ પ્રચાર કબીરપંથની અનેક શાખાઓ દ્વારા જ થયો. કબીરે દેશવ્યાપી ધર્મ-ભક્તિની ચેતના પ્રગટાવી, પર્યટનો કર્યા અને અનેક શિષ્યો (પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે) દ્વારા પોતાની આગવી વિચારધારાનો ફેલાવો કર્યો.

‘કબીરપંથ’ની સ્થાપના કબીરજીના જીવનકાળ દરમ્યાન કબીરજીના હાથે જ થઈ હશે કે કબીર સાહેબના મૃત્યુ પછી એમના શિષ્યોએ કરી હશે એ મુદ્દો પણ વિચારણીય છે. ગુજરાતમાં કબીરસાહેબના નામ સાથે બે સંપ્રદાયો જોડાયેલા જોવા મળે છે. સત કબીરપંથ અને રામ કબીર પંથ. શ્રી કાંતિકુમાર ભટ્ટ એમના ‘કબીર પરંપરા’(ગુજરાત કે સંદર્ભમાં) મહાનિબંધમાં ‘કબીર પંથની’ સ્થાપના વિશે કહે

છે. સત કબીર પંથનો પ્રારંભ કબીરના મૃત્યુ પછી કેટલાક સમયે થયો હતો પણ એમના શિષ્ય જ્ઞાનીજીએ ગુજરાતમાં ‘રામકબીર સંપ્રદાય’ની સ્થાપના કબીરજીના સમયમાં જ કરી હતી.’ ‘રામ કબીર સંપ્રદાય’માં કબીરને રામનો અવતાર માનીને પૂજવાની પરિપાટી છે. ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરીને, માથે ટોપી ઓઢીને, કાનમાં શ્રવણીઓ નાખે, ડોકમાં માળા પહેરે અને કબીરની સહજસાધનાનું નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઉપાસનાનું અનુસરણ કરે એવા રામકબીર પંથના સોરઠી આદ્યભક્ત તરીકે ભાણસાહેબનું નામ લેવાય છે. કબીર સાહેબના ત્રીજા શિષ્ય પદ્મનાભથી આ પરંપરા ચાલી આવી છે. પદ્મનાથના શિષ્ય થયા નીલકંઠદાસ, તેમના શિષ્ય રઘુનાથદાસ એ પછી થયા યાદવદાસ. યાદવદાસના શિષ્ય છટ્ટાબાબા તરીકે ગુજરાતમાં જાણીતા ષટપ્રજ્ઞદાસ કે ષષ્ટમદાસ ષષ્ટમદાસના બે શિષ્યો છે. એક લબ્ધરામદાસ અને બીજા ભાણદાસ. આ ભાણદાસ તે જ ‘રવિ-ભાણ પંથ’ના આદ્યપ્રવર્તક અને ‘ભાણ કબીર’ તરીકે ઓળખાતા ભાણસાહેબ. એવી રીતે આ સંપ્રદાયની સાંપ્રદાયિક વંશાવળી આપવામાં આવે છે. ભાણ સાહેબને કબીરનો અવતાર માનીને એમના અનુયાયીઓએ ‘ભાણ કબીર’ એવું નામ આપેલું અને ગુરુ ષષ્ટમદાસ તરફથી એમને દીક્ષા વખતે ‘સાહેબ’ બિરુદ મળેલું.

કબીર સાહેબની સહજ સાધનામાંથી પ્રેરણા લઈને ‘રવિ ભાણ પંથ’ના પ્રવર્તક ભાણસાહેબે એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ભજન અને સત્સંગપ્રધાન ઉપાસના પ્રણાલી રજૂ કરી છે. ભાણસાહેબે રચેલાં ભજનોમાં કબીરની નિરંજની ઉપાસનાની સ્પષ્ટ અસર દેખાય છે. ભાણસાહેબના ચાલીશ જેટલા શિષ્યોમાં મુખ્ય છે રવિસાહેબ તથા ભાણસાહેબના પુત્ર ખીમસાહેબ. એ સિવાય કલ્યાણદાસ, રતનદાસ, રાધાદાસ, બાદલસાહેબ, તિલકદાસ વગેરે સંતો મુખ્ય છે. ભાણસાહેબ પછી એમની શિષ્ય પરંપરામાં બે શાખાઓ ચાલી, નાદ શિષ્ય રવિસાહેબ દ્વારા ચાલેલી શાખામાં મોરાર, હોથી, વગેરે રત્ન સમા શિષ્યો થયા તો બુંદ શિષ્ય ખીમસાહેબ દ્વારા ચાલેલી શાખામાં ત્રિકમ, ભીમ, દાસી જીવણ વગેરે સંતોએ કબીરજીના વિચારોનો પ્રચાર ગુજરાતમાં કર્યો. રવિભાણ પરંપરાના અનુયાયીઓ અધિકતર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં જોવા મળે છે, આ પંથના કેટલાયે શિષ્યોએ પોતાનાં નામ પાછળ ‘સાહેબ’ શબ્દ નથી લગાડ્યો. અને છતાં યે કબીર સંપ્રદાયની વિચારધારાનો પ્રચારકો રહ્યા છે.

રવિભાણ સંપ્રદાયની આખી ભક્તિ પ્રણાલી ભજન અને સત્સંગ પ્રધાન હોવાને કારણે એ લોકસમાજમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય બની ગયેલી. કબીરજીનો મત

સ્વીકારીને આ સંપ્રદાયના બધા જ અનુયાયીઓએ પોતાની સાધના પ્રણાલીનો વિકાસ સાધ્યો છે.

આપણા મરમી કવિશ્રી મકરન્દભાઈ દવેએ લખ્યું છે : ‘કબીરના નામ સાથે એક વિશાળ વડ ગુજરાતમાં પાંગર્યો. કબીરની ‘બીજક’વાણી એથી યે વિશેષ રૂપે શાખા-પ્રશાખા ફેલાવતી અને વડવાઈઓ ઝુલાવતી ગુજરાતને પાવન કરતી રહી. કબીરે વાવેલાં અને ભાણ-રવિએ જીવતરમાં ઝીલેલાં એ બીજ કેવાં તો વાક્રમય-વડલો બની કોળી ઊઠ્યાં છે એનું સુપેરે દર્શન થાય છે.’

કબીરસાહેબની વિચારધારા સમગ્ર ગુજરાતમાં ફેલાયેલી જોવા મળે છે. ‘કબીરપંથ’ અને ‘કબીર સંપ્રદાય’ તરીકે તથા એની સત્ કબીર, રામકબીર, ઉદાપંથ, રવિ-ભાણ સંપ્રદાય, ઊગાપંથ વગેરે નામથી ઓળખાતી અનેકાનેક શાખા-પ્રશાખા રૂપે સુરત, અમદાવાદ, વડોદરા, જામનગર, જૂનાગઢ, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, લીબડી, ઉત્તરસંડા, મોરબી, ભુજ, સાંઝાપુર, સાવરકુંડલા વગેરે સ્થળે આવેલાં અનેક સ્થાનકો આજે પણ કબીરસાહેબની સાધના અને સેવાની જ્યોતને અખંડિતપણે ઝળહળતી રાખવાનો ઉદ્યમ કરી રહ્યાં છે. કબીર સાહેબે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં વિ.સં. ૧૫૬૪ આસપાસ પરિભ્રમણ કર્યું હશે એવું કબીરના જીવન અને સાહિત્યના અભ્યાસી વિદ્વાનોએ સ્વીકાર્યું છે.

કબીરસાહેબ... એક એવું નામ, જે સમસ્ત વિશ્વમાં મરમી સાધક-સંતો માટે કાયમ આદરણીય બની રહ્યું છે. એમની વાણી ભાષા-પ્રાન્તના સીમાડાઓ ઓળંગીને સર્વદેશીય- સર્વકાલીન સત્ય તરીકે પ્રસરતી રહી છે. આ સંત તો હતા શબ્દના સાધક, શબ્દના સોદાગર, વાણીના પરખંદા વેપારી. અને એ વાણી પણ આપણી વૈખરી વાણી નહી. આપણા વ્યવહારની ખોખલી ભાષા નહી પણ અસલ સતનો રણકાર ને ટંકાર કરતી પરાવાણી. શબ્દ ખરો પણ એ શબ્દ ‘સતનો શબ્દ’. એનો શબ્દ તે બ્રહ્મવાક્ય. લોઢામાં લીટો. તમે એને વાણી કહો, વચન કહો કે શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર.

કબીરસાહેબના વ્યક્તિત્વના અનેક પાસાંઓ છે. કવિ, ભક્ત, સંત, સિદ્ધપુરુષ, યોગી, સમાજસુધારક, ક્રાન્તિકારી, લોકપુરુષ, ઓલિયા, પીર અને કબીરપંથી અનુયાયીઓમાં અવતાર તરીકે પુજાતા દૈવી પુરુષ. જેમની કથની અને કરણી વચ્ચે અભેદ હતો. કબીર સાહેબની જીવનસાધના વક્તવ્ય કે વાણીનો વિષય નથી. એમણે વારંવાર ગાયું છે કે;

સાહબકા ઘર શિખર પર, જહાં સિલ હિલી ગૈલ
પાંવ ન ટિકૈ પિપિલિકા, તહાં પંડિત લાદૈ બૈલ...

પરમાત્માનો નિવાસ ઊંચા શિખરની એવી ટોચ પર છે જ્યાં પહોંચવા માટે કરોળિયાના તાર જેવો સૂક્ષ્મ અને લપસણો માર્ગ છે. એ મારગ ઉપર કીડીના પગ પણ ટકી શકતા નથી, આશ્ચર્યની વાત એ છે કે એવા શિખર ઉપર પહોંચવા માટે પંડિતો જ્ઞાન, અને અહંકારના પોટલાં લાદીને પોતાના બુદ્ધિરૂપી બળદને એ રસ્તા પર ચડાવવાના નિરર્થક અને હાસ્યાસ્પદ પ્રયાસો કરતા જ રહે છે. કબીરસાહેબની સ્વાનુભૂતિ અને આત્મપ્રતીતિ એમની વાણીમાં વ્યક્ત થઈ છે. તેઓ કાગજ કી લેખી નહી આંખોકી દેખીની જ વાત કરે છે.... 'જો જારે ઘર આપના ચલે હમારી સાથ...' પછી તો -

કબીર મન નિર્મલ ભયા, જૈસો ગંગા નીર;
પીછે પીછે હરિ ફિરે, કહત કબીર કબીર.

કબીર પોતાની સહજસાધના વર્ણવતાં ગાય છે કે, 'હે અવધૂત ! હે જોગી ! હે હઠાળા જોગંદર ! ભજનનો મર્મ અનોખો છે. ભજનનો ભેદ પામવો દુષ્કર છે. જેણે મરમ નથી જાણ્યો એ ભરમમાં જ રહે છે ને જગતને ભરમાવે છે. મારે તો શું ગાવું કે શું લખી બતાવવું ? ભજનનો ભેદ ગાવાથી, ભજન સાંભળવાથી, ભજન સંભળાવવાથી કે ભજન લખવાથી પ્રાપ્ત નહી થાય. એ માટે તો ભજનને ઝીલવું પડશે, ભજનમાં જ જીવવું પડશે.'

અવધુ ! ભજન ભેદ હૈ ન્યારા, ક્યા ગાયે, ક્યા લિખ બતલાયે;
ક્યા ભરમાયે સંસારા... અવધુ ! ભજન ભેદ હૈ ન્યારા...
ક્યા સંધ્યા તરપન કે કિન્હે, જો નહી તત્ત્વવિચારા,
મુંડ મુંડાયે શિર જટા બઢાયે, ક્યા તન લાયે છારા...અવધુ !
ભજન ભેદ હૈ ન્યારા...

અગમ દેશના મરમી મુસાફર કબીરસાહેબ બાહ્ય ક્રિયાકાંડ, પૂજાપાઠ, તીરથવ્રત ને કઠિન કાયા-તપ-સાધન કરનારા હઠયોગીઓને ઉદ્દેશીને સાચી ભક્તિ, સાચી સાધના કે સાચું ભજન કોને કહેવાય તેની સ્પષ્ટતા કરતાં ગાય છે : 'હે જોગી ! હે અવધૂત ! સંધ્યા, તર્પણ, નિત્યનિયમ મુજબના બાહ્ય ક્રિયાકાંડ, માળા, તિલક, છાપાં, મુંડન કે પંચકેશ રાખવાથી, દાઢી- જટા વધારવાથી શું થયું ? જો પરમતત્ત્વને જાણો નહી, તત્ત્વનો વિચાર ન કરો તો પછી આખા શરીરે ગમે તેટલી

ભસ્મ લગાવશો એ વ્યર્થ છે.'

ક્યા પૂજા પાહનકી કી જૈ, ક્યા ફલ કિયે અહારા,
બિન પરચૈ સાહિબ હો બેઠે, વિષય કરે વ્યોપારા...અવધુ !
ભજન ભેદ હૈ ન્યારા...

'પથ્થરની મૂર્તિઓ પૂજવાથી, ભૂખ્યા રહીને ફળાહાર કરવાથી કશું જ વળવાનું નથી, તમારો પ્રચાર થશે ને તમે પરમતત્ત્વના પરિચય વિના જ સાહિબ-માલિક-ગુરુ થઈને વિષયનો વેપાર માંડી દેશો.'

જ્ઞાન ધ્યાન કા મર્મ ન જાનૈ, બાદ કરે અહંકારા,
અગમ, અથાહ, મહા, અતિ, ગહરા, બીજ ન ખેત નિવારા...અવધુ !
ભજન ભેદ હૈ ન્યારા...

'જ્ઞાન, ધ્યાનનો મર્મ જાણ્યા વિના અહંકારી બની જશો અને આ અહંકારનું બીજ જે અગમ-અથાગ મનના અતિ ઊંડા સૂક્ષ્મ તળિયે બેઠેલું છે ને સમય આવ્યે તુરત જ ફૂટી નીકળે છે એ બીજના વાસના-અહંકાર ને મમતારૂપી અંકુરો જ્યાં લગી નષ્ટ નહીં થાય, તમારા અંતરખેતરમાં ઊંડે ઊંડે જ્યાં સુધી એ બીજ પડ્યાં હશે ત્યાં સુધી ભજન કે ભક્તિના ક્ષેત્રમાંથી તમો મિષ્ટ મધુર ફળોનો પાક નહીં લઈ શકો. તમારો પ્રવેશ જ એ ખેતરમાં નહીં થઈ શકે.'

મહંત સો ધ્યાન મગન વ્હૈ બેઠે, કાટ કરમ કી છારા,
જિનકે સદા અહાર અંતર મેં, કેવલ તત્ત્વવિચારા..અવધુ ! ભજન ભેદ હૈ ન્યારા...

'તમે તો મહા ને મહંત થઈ બેઠા છો, પણ મહંત કોને કહેવાય ? જે અહર્નિશ ધ્યાનમગ્ન દશામાં જીવી શકતા હોય, પોતાના કર્મનાં બંધનો જેમણે કાપી નાંખ્યાં છે ને કેવળ તત્ત્વવિચારનો જ આહાર અંતર દ્વારા કરે છે તેને જ સાચા મહંત તરીકે ઓળખાવી શકાય.

કહે કબીર સુનો હો ગોરખ, તારો સહિત પરિવારા,
શબદસાધના અમર નિશાની, પૂરન ખેપ હમારા...અવધુ !
ભજન ભેદ હૈ ન્યારા...

કબીરસાહેબ કઠિન તપશ્ચર્યા ને બાહ્ય ક્રિયાકાંડોમાં બદ્ધ, પંથસંપ્રદાયોનાં બંધનોમાં બંધાઈને પરંપરિત વિધિવિધાનોનું આંધળું અનુસરણ કરનારા, અનુસરણ કરાવનારા સાધુ- સંન્યાસીઓને શીખ આપે છે કે સંસારનો, માયાનો ને બ્રહ્મનો

ભેદ-ભરમ જાણવો હશે તો બધું જ છોડીને માત્ર ને માત્ર ભજનનો આશરો લેવો પડશે. ભજન એટલે જીવનસાધના, ભજન એટલે જીવતરનો મરમ, ભજન એટલે અક્ષરાતીતમાં ઓગળી જવું તે.

શબ્દ કહાં સે ઉઠત હૈ, કહાં જાત સમાઈ,
હાથ પાંવ જિનકો નહી, ઉસે કેસે પકડ્યો જાઈ..

શબ્દ નાભિસે ઉઠત હૈ, શૂન્યમે જાત સમાઈ,
હાથ પાંવ વા કો નહી, ઉસે સુરતા સે પકડ્યો જાઈ.

કબીરસાહેબ શબ્દસાધના એટલે શું તેનું પ્રમાણ આપતાં ગાય છે :

સાધો ! શબ્દ સાધના કિજૈ...

જેહી શબ્દ તે પ્રગટ ભયે સબ...

સોઈ શબ્દ ગ્રહી લિજૈ... સાધો !

શબ્દ ગુરુ સુન શિખ ભયે હૈ, શબ્દ સો વિરલા બૂઝૈ,
સોઈ શિખ્ય સોઈ ગુરુ મહાતમ, જેહિ અંતરગતિ સૂઝૈ...

સોઈ શબ્દ ગ્રહી લિજૈ... સાધો !

શબ્દે વેદ પુરાન કહત હૈ, શબ્દે સબ ઠહરાવૈ,
શબ્દે સુર મુનિ સંત કહત હૈ, શબ્દ ભેદ નહી પાવૈ...

સોઈ શબ્દ ગ્રહી લિજૈ... સાધો !

શબ્દે સુન સુન ભેખ ધરત હૈ, શબ્દે કહે અનુરાગી,
ઘડ્દર્શન સબ શબ્દ કહત હૈ, શબ્દ કહે વૈરાગી...

સોઈ શબ્દ ગ્રહી લિજૈ... સાધો !

શબ્દે કાયા જગ ઉતપાની, શબ્દે કેરી પસારા,
કહે કબીર જંહ શબ્દ હોત હૈ, ભવન ભેદ હૈ ન્યારા...

સોઈ શબ્દ ગ્રહી લિજૈ... સાધો !

અલગારી, મસ્ત, ઓલિયા બનીને સંસાર-વ્યવહારમાં રહેવા છતાં એનાં તમામ વળગણોથી મુક્ત બનીને સાધક નિરપેક્ષભાવે બધું જ જોયા કરે એને કશું જ સ્પર્શતું નથી. કેવળ તત્ત્વચિંતન કરીને, જે આદિ શબ્દ-આદિ ધ્વનિ-આદિ સ્વરથી આ સમસ્ત બ્રહ્માંડનું સર્જન થયું છે એ મૂળ શબ્દની પિંછાન કરે અને એના મરમ લગી જાય છે એ યાત્રાનું નામ સાચું ભજન. અને એ માટેના અનેક માર્ગો છે : જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ, યોગ, તત્ત્વચિંતન કે શરણાગતિ-ગુરુશરણભાવ. કબીર સાહેબના મતે સૌ અધ્યાત્મમાર્ગી સાધનમાર્ગો પનિહારીઓ જેવા છે.

કબીરા કૂવા એક હૈ, પનિહારી હૈ અનેક;

બરતન ન્યારે ન્યારે ભયે, પાની સબમે એક.

સાધનાની ચાર ધારાઓ

કબીરસાહેબની સાધનાધારા વિશે આછો વિચાર કરીએ ત્યારે તુરત જ આપણી નજર સામે ચાર શ્રેણીની સાધના પરંપરાઓ પોતપોતાનાં આગવા સિદ્ધાંતો લઈને આવે છે. આ ચારે પ્રકારની સાધનાનો સંબંધ છે માનવીના પિંડ સાથે. અને આ ચારેનો સમન્વય થાય ત્યારે જ આત્મસાક્ષાત્કાર થાય : (૧) વાણી (૨) મન (૩) પવન (૪) શુક્ર. એ ચારે બાબતો સાથે સંકળાયેલી વિવિધ સાધના પદ્ધતિઓ આપણને સંતવાણીમાં જોવા મળે.

કબીર સાહેબ દ્વારા સહજ સાધના :

ગુજરાતમાં કબીર સંપ્રદાય-પંથની અનેકાનેક શાખાઓએ પોતપોતાની સાધના પરંપરાઓ વિકસાવી છે. એમાં ‘શબ્દ સૂરતયોગ’ હોય કે ‘નામ-વચનની સાધના’. ‘નૂરત-સૂરતની સાધના’ કહેતા હોય કે ‘સહજ યોગ’ પણ મુખ્ય સાધના વાણી, શુક્ર, મન અને પવન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ગુજરાતના ગામડાંઓમાં કંઠસ્થ પરંપરાથી લોકભજનિકોના કંઠે સચવાતી અને પેઢી દર પેઢી ગવાતી રહેલી કબીર સાહેબની કેટલીયે રચનાઓ જુદા જુદા સાધનામાર્ગોની ઓળખ કરાવે છે.

નાભિ કમલ સે પવન ચલાવો, હૃદય કમલમાં મન સમુજાવો,
ઉનમુનિ તાળી લાવો મનમે, બ્રહ્મ અગ્નિ પરજાળો તનમે,
નિરભય નામ નિરંજન કેરો, ભવસાગર કી મિટ હિ ફેરો,
સત્ય શબ્દકું દેઠ કરુ ગ્રહીએ, કામ ક્રોધ ક્રો સંગ ન લહીએ,
બાહિર જોતાં ભીતર હેરો, ગગન મંડલમે નિશદિન ઠેરો,
મિટ ગઈ મમતા, મિટ ગઈ આશા, સહજ હી ખેલે કબીરા દાસા.

ઊંડો શ્વાસ લેવો, મૂલાધાર-સ્વાધિષ્ઠાનના વાયુને ખેંચી રાખી, નાભિ કમળથી પ્રાણને ઊંચો ચડાવવો, હૃદય કમળ સુધી આવે અને ત્યાંથી મૂર્ધા સુધી જાય ત્યાં સુધીના પૂરક શ્વાસ સાથે પ્રણવ ‘ઝંકાર’ કે ‘ઓહમ્’નો નાદ મનમાં ગુંજતો કરવો. ત્યાં શ્વાસ સ્થિર કરી-કુંભક કરી, પાછા વળતાં મલિન પ્રાણને ઉચ્છ્વાસ સાથે મનના સંકલ્પો-વિકલ્પો કે માયાના કચરા સાથે બહાર ફેંકતી વખતે ‘સોહમ્’ ધ્વનિનું આવર્તન કરવું. જેથી બ્રહ્મ અગ્નિ પ્રગટ થશે. જે પિંડની તમામ અશુદ્ધિઓને

બાળી નાખશે અને નિર્ગુણ-નિરાકાર- નિરંજન સાથે અતૂટ નાતો જોડી દેશે. બહારના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધની મન ઉપર શું અસર થાય છે તે તટસ્થપણે- દ્રષ્ટા બનીને જોતાં રહેવાથી ધીરે-ધીરે બહારની છાપથી મુક્ત થતું જવાશે, અને ચિદાકાશમાં નિર્મળ-નિર્લેપ-નિશ્ચલ રહી શકાશે. એનાથી આશા-તૃષ્ણા, મોહ-માયા અને મમતા અદૃશ્ય થશે અને સહજ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થશે. સામાન્ય બુદ્ધિને અર્થહીન જણાતી અને ગૂંચવી નાખતી આ વાણી એના મરમી સાધકો માટે સાધનાની કૂંચી બની જાય છે. એને સમજવા માટે ભાવકની ચોક્કસ ભૂમિકા જોઈએ.

‘નાવ મેં નદિયા ડૂબી જાય...’ કે ‘ચિંટી કે મુખ હસ્તિ સમાઈ...’ જેવી ઉક્તિઓમાં એક અનાદિ અનંત સ્વરૂપ આત્માના નિર્મળ ધ્યાનરૂપી નૌકામાં અનેકવિધ સાંસારિક વૃત્તિઓ રૂપ નદીઓ ડૂબી જતી હોય કે હાથી જેવડા અતિ બળવાન પ્રાણી જેવું મન કીડી જેટલી ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓ અને વાસનાઓના મુખમાં સમાઈ જતું હોય એવો સાધનાત્મક અર્થ તો છે જ પણ વ્યવહારમાં પણ હાથી જેવડા વિશાળ વડનું બીજ નાનકડા કણ કે કીડી જેવડું જ હોય એમાંથી જ વિશાળ વટવૃક્ષ ઊગી ને પાંગરી શકે. આપણી વિષયતૃષ્ણારૂપી વાસનાઓનું બીજ તો નાનકડું જ હોય પણ એને તક મળતાં તો તે હાથી જેવડું બની જાય ને હાથી જેવા સમર્થ મનને તથા પ્રાણને ખાઈ જાય.

પરંપરિત સાધનાત્મક પરિભાષા જાણ્યા વિના આવી અવળવાણીનો સાચો અર્થ ન સાંપડે. જીવ, જગત, માયા, બ્રહ્મ, બ્રહ્માનુભૂતિ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને આત્મા વિશે આપણા સંતોએ પ્રતીકાત્મક રીતે ગૂઢ-રહસ્યમય વાણીમાં ઘણું ચિંતન આપ્યું છે. એક એક શબ્દ સંતો માટે જીવનસાધના હતો, શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસના કરતાં કરતાં જે નવનીત આ સંતોને મળ્યું તે પોતાની વાણીમાં વ્યક્ત કર્યું છે. ‘સમજ્યા સોઈ નર પાયા...’ જે આ રહસ્યને સમજી શક્યા છે તે જ પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, તેમ કબીરજીએ અમસ્તું નથી કહ્યું. કવિઓની શબ્દલીલા સામે સંતોની શબ્દસાધના એનું પ્રમાણ છે.

અવધૂ, સો યોગી ગુરુ મેરા, જો યા પદ કૌ કરે નિબેરા,
તરવર એક પેડ બિન ઠાઠા, બિન ફૂલાં ફલ લાગા,
સાખા-પત્ર કછુ નહિં વાકે, અષ્ટ ગગન મુખ બાગા.
પૈર બિન નિરતિ, કરાં બિન બાજે જિભ્યા હીણા ગાવેં.
ગાવણહાર કે રૂપ ન રેખા, સતગુરુ હોઈ લખાવેં,

પંખી કા ખોજ મીન કા મારગ, કહે કબીર વિચારી,
અપરંપાર પાર પરસોત્તમ વા મૂરતિ કી બલિહારી.

પરમ તત્ત્વ વિષે શું બોલવું ? બોલી બાલીને તો આપણે સત્ તત્ત્વનો નાશ કરીએ છીએ. અથવા તો સતને આધું ભગાડીએ છીએ. બોલવાથી વિકાર વધે અને ન બોલવાથી જ કંઈક વિચારી શકીએ.

બોલનાં કા કહિયે રે ભાઈ, બોલત બોલત તત્ત્વ નસાઈ..

બોલત બોલત બઢેં બિકારા,

બિન બોલ્યાં કછુ હોઈ બિચારા .. બોલનાં કા કહિયે રે ભાઈ..

સંત મિલેં કછુ કરિયે કહિયે

મિલેં અસંત મુષ્ટિ કહિ રહીએ.. બોલનાં કા કહિયે રે ભાઈ..

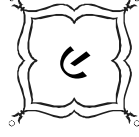
ગ્યાની સૂં બોલ્યા હિતકારી,

મૂરખ સું બોલ્યાં ઝખ મારી.. બોલનાં કા કહિયે રે ભાઈ..

કહે કબીર આધા ઘટ ડોલે

ભર્યા હોઈ તો મુખાં ન બોલે... બોલનાં કા કહિયે રે ભાઈ..

હા, કોઈ સંત મળે તો કંઈક બોલવું પડે પણ અસંત મળે ત્યારે તો ચૂપ જ રહેવું. કોઈ જ્ઞાની સાથે વાત કરવાથી લાભ થાય. પણ અજ્ઞાની સાથે બોલવું એ તો તદ્દન વ્યર્થ છે. કબીર કહે છે કે ઘડો અર્ધો ભરેલો હોય ત્યાં સુધી બૂડબૂડ એવો અવાજ કરે. પૂરો ભરાઈ જાય પછી અવાજ આવતો નથી. કબીરસાહેબે સાધુ, સંતો ભાઈ, ગોરખ, મુનિયા, જોગીયા, મૂરખ, ફકીરા, પંડિત..એમ વિવિધ પાત્રોને જુદા જુદા સંબોધનથી વાત કરી છે.

ગુજરાતની પ્રમુખ સંતસાહિત્ય પરંપરા :

કબીર-રવિ ભાણ સંપ્રદાય

ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ

‘સંત’ એક પદવી છે. જે સર્વોચ્ચ પદવી છે તેની ઉપર કોઈ પદવી નથી. જેમ કે પીએચ.ડી., ડી.લીટ. એટલે ત્યાં પૂર્ણવિરામ; તેમ ભક્ત, જોગી, જતી, સતી સાધ વગેરે આ સિદ્ધ કરેલી પદવીઓ છે. તેમાં સર્વોચ્ચ પદવી ‘સંત’ ની છે. સંત એ ગિરનારની સાતમી - દત્ત ટૂંકે બેઠો છે. આ સાતનો આંકડો પણ સૂચક છે. ષટ્ટ્યક ભેદન પછીનું આ સાતમું સંતસ્થાન છે. ત્યાંથી સંતોનો સત્લોક આરંભાય છે. આ સ્થાને જે પહોંચ્યા તે વાદ-વિવાદ, પરંપરાઓથી મુક્ત હોય છે આ સંતચેતનાઓનો સ્થૂળદેહ છૂટી જાય તે પછીથી તેમના શિષ્યો અને સેવક સમાજ દ્વારા પંથ પરંપરા સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. આ સંતોએ તો વાણીમાં ગાયું છે કે —

‘પંથ હુતા સો થયા પરિપૂરણ, નવધા નામ મિટાયો;
દશમ દશા આવી દિલભીતર, એક મેં અનેક સમાયો.’

— ભાણ સાહેબ

સંતો પરમસત્લોકના વાસી છે. આપણી આ દશ્યમાન સૃષ્ટિ કરતાં એ દિવ્યદેશની સૃષ્ટિ અદ્ભુત છે. ત્યાં બુદ્ધિ, મન, વાણી પહોંચી શકે તેમ નથી. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, સગુણ, નિર્ગુણના ભેદ રહેતા નથી. આ પરમસત્ કે જેને ‘અલખ’

(ન લખી શકાય, ન કહી શકાય) કહેવામાં આવે છે તે તેજ સ્વરૂપે વિલસી રહે છે કારણ કે તેને રૂપ, રંગ, આકાર, નામ, ગુણ કશુંય નથી. છતાં તે બાહિર-ભીતર સબઘટ રમી રહેલ છે. તેની અનુભૂતિ વાણી દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈ શકે તેમ નથી. રવિસાહેબ કહે છે કે ‘કોઈ કેહંદા રે કહત ન આવે મોઈ’ જો કોઈ કહી શકનારા હો તો કહો, મારાથી તો કહી શકાય તેમ નથી. આ દિવ્ય અનુભૂતિને અભિવ્યક્ત કરવા ખૂબ મથો પણ ભાષા ત્યાં કામ લગશે નહીં. આ સંતોનો દેશ-અલખધામ અનિર્વચનીય છે.

આપણે જ્યારે સંતસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા મથામણ કરીએ છીએ ત્યારે ગુજરાતી સંતસાહિત્યની પ્રમુખ ત્રણ સંતપરંપરાઓ છે :

૧. મહાધરમી સંતપરંપરા
૨. નાથપંથી સંતપરંપરા
૩. સંતમારગી સંતપરંપરા

મારે અહીં ‘કબીર-રવિ-ભાણ’ સંત પરંપરા વિશે વાત કરવાની છે ત્યારે આ સંતપરંપરાને જ ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરીશ આ સંતપરંપરા બે ધારામાં વહેતી ચાલી છે.

- (૧) નિર્ગુણ સંત પરંપરા
- (૨) સગુણ સંત પરંપરા

સગુણ સંત પરંપરાના સંતો સાકારરૂપધારી ને અવતારી પરમાત્માને નવધાભક્તિ : શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પદ સેવનમ, પૂજન, અર્ચન, વંદન દ્વારા ભગવાનને દાસભાવે, સખાભાવે પોતાની જાતને સમર્પિત કરી ભક્તિ કરે છે. તેમાં મુખ્ય વિષ્ણુ-કૃષ્ણ ભક્તિ છે જેનાં મુખ્ય સંતો સુરદાસ, મીરાં, નરસિંહ છે. બીજી રામ ભક્તિ છે જેમાં મુખ્ય સંતકવિ તુલસીદાસ છે.

નિર્ગુણ સંતપરંપરામાં કોઈ સાકાર રૂપ ધારી દેવની ઉપાસના બાહ્ય ભક્તિભાવથી થતી નથી. આ નિર્ગુણ નિરાકાર પરમેશ્વરને ઘટભીતર અનુભૂતિની કરવાની સાધના છે ! તેમાં પણ બે ધારાઓ છે

૧. જ્ઞાનમાર્ગી સંતસાધના ધારા
૨. પ્રેમમાર્ગી સંતસાધના ધારા

ભક્તિમાર્ગ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો જ રહ્યો છે. કૃષ્ણ માટે, રામના વિરહ માટે ભક્તનો મિલન માટેનો તલસાટ રાધા - ગોપીભાવમાં અનેક સંતોએ પ્રગટ કર્યો

છે ને તે લોકહૈયે સ્વીકાર્યો ને હેતથી ગાયો પણ છે. આ નિર્ગુણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાં પણ નિર્ગુણ પરમેશ્વરને પામવા સાધક એટલી જ મથામણ કરે છે. જે આત્માને પરમાત્મામાં એક રૂપ થવાની ઝંખના છે. તેમાં મલિક મુહમદ જાયસીને યાદ કરવા જ પડે. સૂફીસંતોને આ નિર્ગુણ પ્રેમભક્તિના મારગી કહી શકીએ.

જ્ઞાનમાર્ગી સંતસાધનામાં કબીરસાહેબ સંતશિરોમણિ છે. સંતસાધનાને સૌ પ્રથમ વાણીમાં વહેતી કરનાર કબીરસાહેબ છે. કબીર સહજ સિદ્ધયોગી, દાર્શનિક અને સમાજસુધારક સંત, ભક્ત ને વળી પાછા કવિ હતા. કબીરસાહેબની સંતધારામાં અનેક મતોનો સુભગ સમન્વય જોવા મળે છે. ગુરુરામાનંદ સ્વામી હોવાથી વૈદિક સિદ્ધાંતો, શંકરાચાર્યનો અદ્વૈતવાદ, વૈષ્ણવોની દાસ્યભક્તિથી તેઓ જાણકાર હતા. કબીરનો ઉછેર વણકર મુસ્લિમ પરિવારમાં થયો હતો તેથી ઈસ્લામનો એકેશ્વરવાદ અને સૂફીઓનો ફકીરી હાલ તેમનામાં આવ્યો હતો. કબીરનો જે સમયકાળ છે ત્યારે નાથજોગીઓની જમાતોનો પડાવ ગામડેગામડે થતો હતો. આ નાથજોગીઓના ચમત્કારોની લીલા ને તેમણે ફેલાવેલા ભયના વાતાવરણથી તે અજ્ઞાત ન હતા. ગોરક્ષનાથની સિદ્ધયોગ સાધના અને હઠયોગી ક્રિયાના તેઓ જાણકાર હતા પરંતુ ભગવાન તથાગત બુદ્ધના શૂન્ય નિરંજનવાદથી કબીર પ્રભાવિત થયા હતા. આ વિવિધ દાર્શનિક વિચારધારાઓના અભ્યાસ-અનુભવ પછી તેઓએ આ સંતસાધનાનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

કબીરની સંતસાધના ધારા ભારતવ્યાપી બને છે. જેમાં સંત રૈદાસ, નાનકસાહેબ, ધની ધરમદાસજી, યારીસાહેબ, દાદૂદયાલ, જગજીવન, દરિયાસાહેબ, મલૂકદાસ, બુલ્લાસાહેબ, ચરનદાસ, દૂલનદાસ, દયાબાઈ, સહજોબાઈ, ભીખાસાહેબ, પલટૂસાહેબ, તુલસીસાહેબ અને રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતો જાડાયેલા છે.

કબીરસાહેબનો સમય (જન્મ : ૧૩૮૮ મૃત્યુ ઈ.સ. ૧૫૧૮) રહ્યો છે. કબીરસાહેબના આ સમયમાં કબીરદર્શન, સંતસાધના ને તેમની વાણી સતત વિસ્તરતી રહી છે. લોકપ્રિય બની લોકોને હૈયે ગુંજતી રહી છે એટલે સંત પરંપરા વ્યાપક બની હતી પરંતુ કબીરનો સ્થૂળદેહ છૂટ્યા પછી તેમના શિષ્યોએ, સેવકોએ, લોકોએ કબીરસંત વિચારધારાને જીવંત રાખવા માટે ઠેરઠેર કબીર આશ્રમો બંધાવ્યા, કબીરવાણી પ્રકાશિત કરીને તેનો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. કબીર દર્શનને સાધના વિશેના ગ્રંથો લખાયા. આથી, જુદા જુદા પંથોમાં તેનો પ્રભાવ ઝીલાયો. તેમાંથી કબીરમંદિરો બંધાયાં, કબીરસાહેબની ગુરુગાદી સ્થાપવામાં આવી ને કબીરપંથ

ઊભો થયો. કબીરપંથની પરંપરાઓ ગુરુવંદના, નિત્યપાઠ, સંધ્યાસાખી, જ્ઞાનગોદડી થવા લાગી. આ તેનું પરંપરાગત રૂપ બંધાયું તેની વિગતો મારે આપવી નથી. મારે કબીરદર્શન, કબીરસાધના, કબીરવાણીના આધારે જણાવવી છે.

કબીર ભારતવ્યાપી સંતધારા છે તો તેનું જ રૂપ ગુજરાતમાં રવિ-ભાણ સંપ્રદાય નામે વિસ્તર્યું છે. રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સ્થાપક ભાણસાહેબ (જન્મ ઈ.સ. ૧૬૮૮, મૃત્યુ ઈ.સ. ૧૭૫૫) ગુજરાતના ચરોતર પ્રદેશના કનકીઠોડ ગામે જન્મ્યા ને વીરમગામ પાસેના કમિજલા ગામે સમાધિ લઈ ગયા. આ ભાણને લોકો કબીરસાહેબનો અવતાર માની ‘ભાણકબીર’ નામે પૂજે છે. તેનો એક બીજો અર્થ એ પણ કરી શકાય કે કબીરસાહેબે જે દર્શન ને સંતસાધના આપી તે ભાણસાહેબે સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ ને સમગ્ર ગુજરાતમાં વિસ્તારી તે ભાણપંથ નામે ઓળખાણી.

ભાણસાહેબના સમર્થ મરમીસંત રવિસાહેબ (જન્મ ઈ.સ. ૧૭૨૭ મૃત્યુ ઈ.સ. ૧૮૦૪) ભરૂચ જિલ્લાના આમોદ તાલુકાના તણછા ગામે થઈ ગયા. રવિસાહેબે ‘ભાણગીતા’, ‘મનસંયમ તત્ત્વસાર નિરૂપણ’, ‘છપ્પય-૧,૨’, ‘સાખીગ્રંથ’, ‘બારમાસી’, ‘ગુરુમહિમા’, ‘રામગુંજર ચિંતામણિ’ જેવી અનેક રચનાઓ લખીને એક મરમી સંત તરીકે મોટી નામના મેળવી. પૂ. મકરન્દભાઈ કહે છે કે ભારતભરના મરમી સંતોના મેળામાં ગુજરાતમાંથી કોઈ સંતને મોકલવાના થાય તો તે પદના અધિકારી રવિસાહેબ છે. આવી સંત પ્રતિભાને કારણે ‘ભાણપંથ’ની આગળ ‘રવિ’ શબ્દ ઉમેરાઈને ‘રવિ-ભાણ સંપ્રદાય’ નામ ધારણ કરે છે જે કબીર પરંપરાનું જ રૂપ છે.

રવિ-ભાણ સંપ્રદાય ‘કબીરપંથ’ની પરંપરાઓ સ્વીકારે છે તેમાં જે રામાનંદે જે પરંપરા સ્થાપી હતી તે ‘જાતિ-પાંતિ પૂછે નહીં કોઈ, હરિ કો ભજે સો હરિકા હોઈ’ એટલે જ રામાનંદે પછાતજ્ઞાતિના લોકોને આવકાર્યા ને શિષ્ય બનાવ્યા. કબીર-વણકર, રૈદાસ-ચમાર, ધન્ના-જાટ, સેનાભગત - હજામ વગેરે. તે પ્રમાણે રવિ-ભાણ સંપ્રદાયમાં ભાણસાહેબના બુંદ શિષ્ય ખીમસાહેબ (જન્મ ઈ.સ. ૧૭૩૪ મૃત્યુ - ઈ.સ. ૧૮૦૧) દરિયા સ્થાને રાપરમાં તેઓએ જગ્યા સ્થાપી અને અછૂત સમાજના ગોરડા (ગુરુ બ્રાહ્મણ) જ્ઞાતિના ત્રિકમને શિષ્ય બનાવી આ સમાજમાં રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના તેજસ્વી સંતોની એક હારમાળા આપી જેમાં ત્રિકમસાહેબ - ભીમસાહેબ - દાસીજીવણ અને નથુરામ, લક્ષ્મીસાહેબ, બાળકસાહેબ, કરમણભગત, પીઠાભગત જેવા સંતો પ્રગટ થયા. સંતકબીરની શિષ્ય પરંપરા ગુજરાતમાં આવી તેની યાદી ખીમસાહેબે ‘ખીમ ચિંતામણિ’માં આપી છે -

‘સત્ગુરુ સત્કબીર હૈ કિરતારા, તાકા પદ્મનાભ અવતાર,
તાકા નીલકંઠ ભરપૂર, તાકા રઘુરામ નિરમલ નૂર.
તહાં જહુરામ જગદીશ, તાકા છઠ્ઠા (ષષ્ટમ) પૂરણ પ્રીત.
તાકા ભાણસાહેબ સોય, તાકા રવિરામ ખેમ હોય.’

કબીર-રવિ-ભાણ સંતપંથપરંપરાનું દર્શન, સાધના અને વાણી સમાન રહી છે. આ વાણીના આધારે તેમની લાક્ષણિકતાઓ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

(૧) નિર્ગુણ અલખ આરાધના :

કબીર અને રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતો દેવી-દેવતા, અવતાર, સાકાર રૂપધારીની આરાધનાને સ્વીકારતા નથી. તેઓ પરમસત્ પરમેશ્વરને રૂપ, રંગ, આકાર રહિત, નામ-રૂપ-ગુણથી પર માને છે સગુણ-નિર્ગુણ, દ્વૈત-અદ્વૈતથી પર પરમાત્મા રહ્યા છે. પુષ્પની સુગંધથી પણ પાતળો છે જે કોઈની કલ્પનામાં આવી શકે તેવો નથી. છતાં સંતો, ભક્તો, સિદ્ધો તેને કેમ પામી શકાય ? ! કબીરસાહેબ કહે છે :

‘જ્ઞાન કા ગેંદ કર સુરતાકા દંડ કર,
ખેલ યોગાન - મેદાન માંડી,
જગતકા ભરમના છોડ દે બાલકે.’

જ્ઞાનનો દડો લઈને, સુરતિનો દંડ પકડીને પૂરા આકાશમાં ગગનમંડળમાં - ચિદાકાશમાં ગેડીદેડે રમવાની આ રમત છે. તેમાં કામ, ક્રોધ જીતીને શેષના માથા પર ચરણ રાખવાના છે. આ જગતની બધી જ ભ્રમણાઓ છોડી, ભીતરમાં પડેલી મહાશક્તિ-કુંડલિની શક્તિનું આ ઊર્ધ્વપ્રયાણ છે. જે કોઈ સંતવીરલા હશે તે આ ગેડીદડાની રમત રમી શકે છે. આ માર્ગે ચાલવાનું કાચા-પોચાનું કામ નથી.

કબીર નિર્ગુણ અલખ નિરંજનને જે ભાવે નિરખ્યા, અનુભવ્યા, જે તેમને અનુભૂતિનું દર્શન થયું તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે :

‘બરનહુ કૌન રૂપ ઔર રેખા, દૂસર કૌન આય જો દેખા,
સૌ ઝૂંકાર આદિ નહિં વેદા, તા કર કહૌં કૌન કુલ ભેદા.
નહિં તારાગુણ, નહિં રવિ ચંદા, નહિં કછુ હોત પિતા કે બિંદા,
નહિં જલ, નહિં થલ, નહિં સ્થિર પવના, કો ઘર નામ હુકમ કો બરના.
નહિં કછુ હોત દિવસ અરુ રાતી, તા કર કહું કૌન કુલ જાતી.’

શૂન્ય સહજ મન સુરતિ તે પ્રગટ ભઈ એક જ્યોતિ,
બલિહારી તા પુરુષ છબિ નિરાલંબ જો હોતિ.’

રવિસાહેબને આ દર્શન થયું છે. રવિરામે સચરાચરમાં રમતા રામને દીઠા છે. એ અતિસૂક્ષ્મ છે. અનેક રૂપે-રંગે વિલસી રહેલ છે છતાં તે સર્વથી નિર્લેપ ને ન્યારો છે. આ પાંખ વિનાનું પંખી છે છતાં ગગનમંડળમાં સર્વત્ર ઊડી રહેલ છે ને છતાં તે ચૌદલોકથી પર છે તે પરમતત્ત્વને રવિસાહેબને રમતાં રમતાં દીઠો છે :

‘રવિએ રમતાં દીઠો રે, બાવો છે ઝીણો છે ઝીણો,
લીલો ને પીળો, લાલ બેરંગી, સફેદ રંગ સારો,
એ પંખીડાને પાંખ જ નહીં, ચૌદ ભુવનથી ન્યારો.’

પ્રથમ જો તમે ‘હું’ પણું છોડો તો આ રમતારામનો રણુંકાર - અનાહતનાદ સંભળાશે.

‘રોમ-રોમ મેં અનંત બ્રહ્માંડ, રગ રગમાં રહી બોલે,
આપા ખોયા તબ આપ પારસમણી, ખબર વિના દૂર ખોળે.
નિરાધાર નિરલેપ નિરંજન, લેખા વિના અલેખા,
રવિરામ ગમ ગ્રહી સત્ગુરુ કી, જયું કા ત્યાં હરિ પેખા.’

(૨) ઘટમાં પરિપૂરણ દર્શન :

નિર્ગુણરામને સંતકબીર સાહેબ, રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતો અને અન્ય સંતકવિઓએ ઘટમાં પરિબ્રહ્મને પરિપૂર્ણ રૂપે દર્શન કર્યાં છે. સંતોએ કહ્યું છે, બહાર શોધવા જશો તો ભટકી મરશો. બાહ્યાચાર, બાહ્યક્રિયાકાંડ, વ્રત, તીર્થયાત્રાથી આ પરમાત્માની અનુભૂતિ થશે નહીં તેમજ આ બુદ્ધિ, તર્ક, જ્ઞાન ને મનનો પણ વિષય નથી. સંત, ભક્ત, સાધક, જતિ-સતીને આતમરામ ઘટભીતર દર્શાયો છે. કબીરસાહેબ કહે છે :

‘તેરા સાંઈ તુજમેં જયોં પહુપનમેં બાસ,
કસ્તૂરીકા મિરગ જયોં ફિર ફિર ઢૂંઢે ઘાસ.
જા કારક જગ ઢૂંઢિયા સો તો ઘટ હી માહિ,
પરદા દીયા ભરમકા તાતે સૂઝે નાહિં.’

નિર્ગુણરામ પુષ્પમાં સુગંધ વસેલી છે તેમ ઘટભીતર સમાયેલો છે. જેમ અજ્ઞાનથી કસ્તૂરીમૃગ પોતાની અંદર-નાભિમાં કસ્તૂરીની સુગંધ પડી છે છતાં તે ઘાસમાં શોધી રહ્યો છે તેમ આપણી અંદર રહેલા રામને અજ્ઞાનથી મંદિર,

મસ્જિદમાં, પૂજા-પાઠથી, બાહ્યકર્મકાંડથી શોધી રહેલ છે.

‘પૂરન બ્રહ્મ રહે ઘટમેં, સઠ તીરથ કાનન ખોજન જાઈ,
નૈન દિયે હરિ-દેખનકો, પલટૂ સબમેં દેત દિખાઈ.’

કુંગરપુરી જાણે સંતપલટૂની વાણીને અનુમોદન આપતાં કહે છે : ‘દલ દરિયામેં ડૂબકી દેણા, મોતી લેણા ગોતી.’ વિલાયત સાહેબ કહે છે :

‘ઘટમાં પરિપૂરણ બ્રહ્મ, તેની ભલી ભાંગજો બ્રમ,
સાંભળો આ વિલાયતનાં વચન...’

કબીરસાહેબ ઘણાં ઉદાહરણો, પ્રતીકો આપીને પોતાની વાત દઢ કરાવે છે :

‘જ્યોં તિલ માહીં તેલ હૈ, જ્યોં ચકમક મેં આગિ,
તેરા સાંઈ તુજ મેં જાગિ સકૈ તો જાગિ.’

*

‘સાહેબ તેરી સાહેબી, સબ ઘટ રહી સમાય,
જ્યોં મેહંદી કે પાનમેં, લાલી લખી ન જાય.’

રવિ-ભાષા સંપ્રદાયના સંતોની વાણી તેમાં સાખ પૂરે છે :

‘ભીતર ખોજો રામકું, બાહર કાં ધાવો ?
બાહર ખોજો નહીં, ભીતર હરિ પાવો’

- રવિ સાહેબ

‘સાંસ ઉસાસેં સમરીયેં, અહોનિશ લીજે નામા,
નૂરત સૂરત સેં નીરખીયેં તો ઘટોઘટ આતમરામા.’

- ખીમ સાહેબ

‘દેખો ખાવિંદકા ખેલ, દર્શન મેં તો દેખ્યા રે,
બાહીર દેખ્યા, ભીતર દેખ્યા, દેખ્યા અગમ હમારા રે.’

- ત્રિકમ સાહેબ

દાસીજીવણ તેને ‘બોલે બોલાવે સબઘટ બોલે’ તેમ કહે છે તો લખીરામ ‘બેની મુને ભીતર સત્ગુરુ મળ્યાનું જણાવે છે. અમરશી ભગત કહે છે :

‘ગુરુજી મળ્યા છે રે ઘટડાની માંઈ, સુરતા શૂન્યમાં સમાઈ;
હાં...રે તમે કાં રે ભટકો છો ભાઈ, જુઓ આય શરીરમાં જાઈ.’

આ ઘટભીતર હરિનું દર્શન કરવાનું છે.

અહીં બીજો પ્રશ્ન જાગે કે એ દર્શન કેવું છે? કારણ કે આગળ આપણે નિર્ગુણ - નામ, રૂપ, ગુણ રહિત કહ્યા છે તો આ દર્શન કેવું છે ?

પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રકાશમય છે. આધ્યાત્મિક જગતના પ્રવાસીઓએ, સાધુ, સંત, ફકીરોએ પરમાત્માને જ્યોતિસ્વરૂપે નીરખ્યા છે. કબીર સાહેબે આ જ્યોતસ્વરૂપના જ ગુણગાન ગાયા છે ને સંતોએ તેમાં સાખ પૂરી છે. કબીરસાહેબે પરબ્રહ્મને જ્યોતિ સ્વરૂપ કહી તેનાં દર્શન ઘટમાં - બ્રહ્મરન્ધ્રમાં સ્થિર થયેલા માનસરોવરમાં એક અનુપમ કમળ - સહસ્રદલ પદ્મમાં ઉપર પરમપ્રકાશ - જ્યોત સ્વરૂપે પ્રકાશી રહ્યો છે એ જ પરમસત્ અલખધણી છે :

‘શરીર સરોવર ભીતર હૈ, આ છૈં કમલ અનુપ;
પરમ જ્યોતિ પુરુષોત્તમોં, જા કે રેખ ન રૂપ.’

આ જ્યોતરૂપી બ્રહ્મનો પ્રકાશ એટલો બધો છે કે તેને વર્ણવી શકાય નહીં. શબ્દાતીત છે. જ્યોતિ સ્વરૂપી બ્રહ્મને નૂર (તેજ) તરીકે કબીરસાહેબ ઓળખાવીને કહે છે :

‘અલ્લા એ કે નૂર ઉપજાયા, તા કી કેસી નીંદા,
તા નૂર થે સબ જગ કીયા, કૌન ભલા કૌન મન્દા.’

રવિ-ભાષા સંપ્રદાયના સંતોએ પરમાત્માને જ્યોતિ સ્વરૂપે નિહાળ્યા છે :

‘જી રે સંતો ! જ્યોત સ્વરૂપી ધરમ ચલાવ્યો જી,
એવા આદ્યપુરુષ અવિનાશી હાં.’

- રવિસાહેબ

‘દેખ તુજમેં તપ્ત બિરાજે, અગમ ભૂમિ પર આયા,
જલકે જ્યોત નૂર અપારા, મેરમ માંહી દર સાયા.’

- ખીમ સાહેબ

‘નિરખ્યા નેણે પરખ્યા પુરા, સુરતેં મુરત સારા,
વરસે મોતી જલકે જ્યોતિ અખંડ અમૃત ધારા.’

- મોરાર સાહેબ

‘જીવણ જીવને જ્યાં રાખીએ, વાગે અનહદ તૂરા,
જ્યોતિ અખંડ ત્યાં જળહળે, વરસે નિરમળ નૂરા.’

- ભીમ સાહેબ

‘ઓહંગ સોહંગની જલમલ જ્યોતિ,
ચાંદો સૂરજ ઝાંચ દીપક ઝરે !’

(૩) ગુરુ આધીનતા :

સંતસાધના સહજ, સરળ હોવા છતાં ગુરુ વિના તેનો ભેદ મળે તેમ નથી. કબીરસાહેબ તો ગુરુથી ગોવિંદને અધિક માને છે. પ્રથમ જો સદ્ગુરુ મળે તો ગોવિંદ દિયે બતાય. સંતકવિ દિન દરવેશ કહે છે :

‘ગુરુ બિન જ્ઞાન ન ઉપજે, ગુરુ બિન મિલેં ન ભેદ;
ગુરુ બિન સંશય ન મિટૈ જય જય જય ગુરુદેવ.’

જ્ઞાન અને વાણીના અમૃત ખજાનાની ચાવી સદ્ગુરુના હાથમાં છે સદ્ગુરુની કૃપા વિના અંતરનાં તલભર તાળાને રજભર કૂંચીનો ભેદ મળતો નથી. ગરવા ગુરુજી જ્યારે જ્ઞાન અને વાણીનાં તોળાં ખોલી દે છે ત્યારે અંદર અજવાળું ઝાંકાર થઈ જાય છે. દાસીજીવણે સત્તર સત્તર ગુરુ ધાર્યા છતાં અગમનો ભેદ જણાયો નહીં, ગુરુ ભીમસાહેબ ભેટ્યા ને ભીતરના ઉજાસના કૂવારા ઊછળે છે ને તેમનાથી ગવાઈ ગયું :

‘અજવાળું હવે અજવાળું
ગુરુ આજ તમ આવ્યે રે મારે અજવાળું,
સત્ગુરુ શબ્દ જ્યારે શ્રવણે સુણાવ્યો
ભેટ્યા ભીમ ને ભાંગ્યું ભ્રમનું તાળું.’

કબીર સાહેબે વ્યાકુળભાવે સત્ગુરુને મળવા તલસે છે કોઈ એવો ગુરુ મળી જાય કે જે મારી કાયાના ઘડનારાની, ઘટભીતરના અંજવાસની ઓળખ આપે :

‘કોઈ રે મિલાવો અમને જોગિયો જી;
જોગી મારી કાયા રે તણો આધાર,
સુરતા મિલાવો મારા શ્યામ સું જી.
મેં તો હરણી ને ગુરુ મારા પારાધી જી,
માર્યા મુને શબદુંનાં બાણ રે,
ઘાયલ કીધાં રે મારાં પાંજરાં જી;
વીંધાણાં તન મન ને પ્રાણ રે
કોઈ રે મિલાવો અમને જોગિયો જી.’

સત્ગુરુ શબ્દબાણથી તન, મન, પ્રાણને વિંધે છે. સુરતા શ્યામ સાથે જોડી આપે છે. મનના સંશયો ટળી જાય છે. જ્ઞાનનો સૂરજ ઊગે છે. આવા સત્ગુરુનો મહિમા અનંત છે, તેના ઉપકારનો પાર નથી, આંતરદષ્ટિ ખોલી આપે છે ને અનંતનાં દર્શન કરાવી આપે છે. આવા ગુરુની કૃપાનો બદલો વાળી શકાય નહીં.

‘યહ તન વિષ કી બેલરી, ગુરુ અમૃત કી ખાન,
સીસ દિયો જો ગુરુ મિલેં તો ભી સસ્તા જાન’

ગુરુ શિષ્યનો ઘડવૈયો છે. જેમ કુંભાર માટલું ઘડે ત્યારે ઉપરથી ટપલાની ચોટ મારે ને અંદરથી હાથનો સહારો આપે છે. જેમ સરાણિયો દાસી ઘસી ધાર કાઢે તેમ ગુરુ આપણી અંદર રહેલી મલિનતાઓ, મનની ચંચળતાઓ કાઢીને દિલનું દર્પણ નિર્મળ બનાવે છે. ગુરુ તો પારસમણિ છે. તેમના પાવન સ્પર્શથી આપણે લોઢા જેવાને કંચન બનાવે છે. ચંદન સમાન સુગંધિત અને શીતલ બનાવે છે.

રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતોએ પણ ગુરુમહિમા ગાયો છે :

‘સત્ગુરુ મળિયા સહેજમાં, જેણે સત્નો શબ્દ સુનાયો;
ચોરાસીનો રાહ ચુકાવી, અખંડ ધામ ઓળખાયો.’

— ભાણ સાહેબ

‘સત્ગુરુ કે શબ્દો સેં સંતો, હમ પહુંચે ઉન દેશ,
સાસ ઉસાસ રહિત હૈ, ઉલટા ગુરુગમ ગેલ,
મનવાણી પહુંચે નાહિ, અલખ પુરુષ એક.’

— રવિસાહેબ

‘મુને ભેટ્યા સત્ગુરુ ભાણા, દિયા મોર છાપ પરવાના;
અમ્મર પટા લીખ દીયા અગમરા, ગગન ઘરમેં જાના,
જલમલ જ્યોતિ અખંડ અજવાળાં, ઠીક તિયાં ઠેરાયા.’

— ખીમ સાહેબ

‘જળી ન બાંધું, ગૂટી ન ખાઉં, નાડી વેદ ન દીખલાઉંગા,
પૂરણ વેદ મિલ સતગુરુ મેં, નીત ઉઠકર દીખલાઉંગા.’

— ત્રિકમ સાહેબ

‘મારા ગુરુજીની બલિહારી, મેં સત્નામ પર વારી,
વચનભેદ મારા ગુરુએ બતાયો, જોયું તત્ત્વ વિચારી,

ગુરુ વચન રહ્યો ઘટભીતર, ભેદ જડ્યો મુને ભારી.’

— દાસી જીવણ

‘દેખા હોય સો કહી બતલાવો, મોતી કેસા રંગા ?

ગુરુગમ કરીને ગોતો ગગનમાં વાં હે ગુપતિ ગંગા.’

— દાસ અરજણ

ગુરુમુખી વાણીમાં ‘પ્યાલાં’નાં ભજનો આવે છે. ગુરુ જ્યારે શિષ્યને ગુરુમંત્ર આપે છે, અભિમંત્રિત પ્યાલો પીવડાવે છે. આ પ્રતીકાત્મક પ્યાલો પીવડાવવાની ક્રિયા થાય છે પણ ખરું તો શબ્દસાન, નામરસનો પ્યાલો પીવડાવવામાં આવે છે. કબીરસાહેબ કહે છે :

‘હિરદે મેં મહબૂબ હે, હરદમ કા પ્યાલા,
પિયેગા કોઈ જૌહરી ગુરુમુખ મતવાલા;
પિયત પિયાલા પ્રેમકા સુધરે સબ સાથી,
આઠ પ્રહર જૂમત રહે જસ મૈગલ હાથી.’

આ મતવાલા પિયાલાનો અમલ એવો છે કે સાધકની સુરતા શૂન્યમાં ઠેરાઈ જાય છે. પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નામ, અહમ્ મટી જાય છે. રવિસાહેબ કહે છે :

‘એવો પ્યાલો મેં પીધો રે, લીધો હરિ લગન કરી;
એવા પરબ્રહ્મ ભાળ્યા રે, અદ્વૈત સભર ભરી.
સત્ગુરુએ શ્રવણ રસ રેડિયો, ચોંટ્યો રૂઢિયા માંઈ,
સંધે સંધે રસ સંચયો, ઉનમુન રહ્યો ઠેરાઈ
એવી સુરતા જેની સૂન થઈ રે, ઊતરે નહીં ફરી.’

તન્મયતાથી પીધેલો હરિરસનો, પ્રેમનો પ્યાલો નિરાલંબ અવસ્થા સિદ્ધ કરે છે તે સમયે ગુરુ સત્નામ સ્મરણની દીક્ષા આપે છે.

નામ સ્મરણ સાધનાને કબીર સાહેબ સ્વીકારે છે. આ નામે પાતક છૂટીએ, નામે નાસે રોગ, નામ સમોવડ કાંઈ નહીં જપ, તપ, તીરથ યોગ’ આ નામે એ સત્નામ, સોહમ્ નામ, નિજનામ વગેરે નામોથી ઓળખાય છે.

‘આદિનામ નિજ મૂલ હૈ ઔર મંત્ર સબ ડાર;
કહ કબીર નિજનામ બિનુ બૂડી મૂઆ સંસાર.’

આદિનામ - જે નામે, શબ્દે આ સૃષ્ટિનું સર્જન થયું છે જે નિજરૂપ છે.

બીજામંત્રો તો ડાખળાં છે. નિજનામ જાણ્યા વિના ડૂબી મૂઆ સંસાર. આ નામને ‘સત્નામ’ થી ઓળખવામાં આવે છે. તેનું નિત્ય સ્મરણ કરવાનું સંતો કહે છે. સંતોની વાણીમાંથી કેટલાક પ્રમાણ :

‘અક્ષર એક સે જુગ ઉપાયા, સોહં નામ સવાયો;
અકળ પુરુષ અવતાર ધરૈ ત્યાં, ભાણ દેવ ભેદ પાયો.’

— ભાણ સાહેબ

‘સત્નામનું સુમરણ સાચું, કાચું નહીં લગરા રે ભાઈ;
સહસ્ર ફેણે શેષનાગ જપે, રસનાએ ઝંકાર રે ભાઈ.’

— રવિસાહેબ

‘સુન લે સુષમ્ણા નારી મેં અજબનામ પર વારી;
અજબનામ સબસે ન્યારા, ખોજ ખોજ સંસારી.’

— ભીમ સાહેબ

‘કોઈ રૂપ રંગ સે ન્યારા, ઉસમેં કયા જાને સંસાર રેજી,
ઓહં સોહમ્ની ઉપર નીરખો બારઆંગલ છે બારા;
મતિ મૂરતિ નૈણે નીરખો, નિજનામ છે ન્યારા.’

— દાસીજીવણ

(૪) સહજ સિદ્ધયોગ - સહજ સમાધિ :

સંતો સંસાર વચ્ચે રહ્યા છે, ગૃહસ્થાશ્રમ નિભાવ્યો છે. પરિવાર નિભવવા માટે ખેતી, પશુપાલન, દરજી, મોચી, વણકરી, ચમાર વગેરે કોઈ ને કોઈ કામ કર્યું હતું. સંતો ભગવાં ધારણ કરીને જંગલમાં જઈ સાધના કરવા બેઠા નથી. છતાં તેઓ સહજ સિદ્ધયોગ અને સહજ સમાધિના જાણકાર હતા. તેમની આ સાધના નામસ્મરણની હતી. ગુરુએ આપેલો મંત્ર જાપ કરતા રહેવાનું નીતિધર્મ પાળવો, સત્વચન બોલવું, મારું-તારું રાખવું નહીં, માયલા અહમ્ ને મારી નાખવો, કોઈ નાનું નથી, કોઈ મોટું નથી. આ જીવન પદ્ધતિએ, નામ થકી તેમને સહજયોગ સાધના સિદ્ધ થઈ હતી.

સંતોનો યોગ એટલે ચિત્તની વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવવો. જો કે સંતકબીર સાહેબની વાણીમાં ષટ્ચક્રભેદના સાધના, કુંડલિની શક્તિ જાગૃતના ક્રિયાયોગની સૂક્ષ્મ ચર્ચા થયેલી છે પણ તે હઠયોગીઓની કે તંત્રયોગીઓની ક્રિયા નથી. કબીરે અખિલ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત જે ચેતના છે તે ઘટમાં - દેહમાં ક્યાં છે તેની શોધ આદરી તે તેમનો યોગ છે. નામસાધનાએ મનસ્થિર થાય છે, ધ્યાન, સુરતા શૂન્યમાં ઠેરાય

છે ને એક પછી એક ચક્રો સિદ્ધ થતાં જાય છે. સંતોના મતે સહસ્રાર ચક્રની ઉપર સુરતી કમળ છે, ત્યાં પહોંચવાનું છે. ત્યાં સત્સાહેબની વાણી સંભળાય છે. અહીં પહોંચ્યા પછી સહજ જાપ ચાલ્યા કરે છે. આ અનુભવોને વર્ણવતાં કબીરસાહેબ કહે છે :

‘ઉન્મુનિ ચઢા ગગન રસ પીવે,
ત્રિભુવન ભયા ઉજિયારા.
અરધ - ઉરધ કી ગંગા જમુના, મૂલ કેવલ કૌ ઘાટ,
ષ્ટ્યક કી ગાગરી, ત્રિવેણી સંગમ બાટ.
બંકનાલ કે અન્ત હૈ, પશ્ચિમ દિસકી બાટ,
નીઝર ઝરૈ રસ પીજિએ, તહાં ભવર ગુફા કે ઘાટ.’

ભાષાસાહેબે ‘હેલી’ નામની ભજન રચનાઓ રચી છે. આ હેલી ત્યારે જ રચાય કે જ્યારે સાધક મૂળઘરને પામી ગયો છે. આ વાણી પણ ગમે તેને કહેવાની નથી જે સમકક્ષાની સાહેલી તેને આ વાત કરવાની છે :

‘હે મારી હેલી ચડી શૂન્ય શિખર,
જોઈ લ્યો બેહદકા પ્રમાણ.
દોહી કમલ કી બીચમે, ભમરા કરત ગુંજાર,
સુગંધ બેહેંકે ફૂલની, ફૂલ ખીલ્યા અપાર.’

હે મારી સાહેલી ! મારી સુરતા મૂલાધારથી ચાલીને શૂન્યશિખર બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પહોંચી. આ સ્થાને કોઈ સીમાઓનાં બંધન નથી. ત્યાં આ બેહદનો તમાશો - નજારો તમને જોવા મળશે. બે આંખની વચ્ચે ત્રીજું સૂક્ષ્મનેત્ર છે ત્યાં ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવાનું છે. જે ક્ષણે ધ્યાન લાગી જશે તેના પ્રમાણ તરીકે અનાહતનાદ સંભળાશે, બાગ વિનાની ફૂલવાડીની મ્હેકનો અનુભવ થશે, ભ્રમરનો ગુંજારવ સંભળાશે. આ ભમરાને (હવે અહીં ભમરાની અર્થછાયા બદલાઈ જાય છે.) કોઈ રૂપ, રંગ કે આકાર નથી, વિના પાંખે તે ઊડી રહ્યો છે :

‘મારી હેલી ઉન સરોવરને પાળ નહીં, નહીં સરોવરકા રૂપ,
વિના પાળે ત્યાં નીર ભર્યા, એસા ખેલ અનુપ.’

આ અમૃત સરોવરનું નીર પીતાં જે તૃપ્તિ થાય છે, વર્ણવી શકાય નહીં. ભાષા સાહેબ પછી અન્ય રવિ-ભાષા સંપ્રદાયના સંતોની વાણીનાં પ્રમાણ :

‘નાભિસે સુરતા ચાલી, શૂન્યમાં કિયો મુકામ,
પછમ ઘાટથી પરવરી, નિરખ્યા નિર્ગુણરામ’,

— રવિસાહેબ

‘નાભી કમળથી ઉલટ્યો આવે, ગગન ધૂન ગરજના,
ઈંગલા પિંગલા સુષુમ્ણા સાંધી ત્રિવેણી તાર મિલાના.’

— ત્રિકમ સાહેબ

‘તપ્ત ત્રિવેણી અલોપ છે, ગંગા જમુનાને ઘાટે,
સુષુમ્ણામાં જીવણ સાધજો, વળી જજો એ વાટે.’

— ભીમસાહેબ

‘નાભી કમળથી નટવર ચડિયા, પવન પુરુષ પલટાયોજી;
વંક નાળકી ખડકી ખોલી, ઉલટા રાહ ચલાયા રે જી’

— દાસી જીવણ

કબીરસાહેબ સંતસાધના દ્વારા સહજ સમાધિ લાધ્યાનો અનુભવ કહે છે. યોગની બાહ્ય ક્રિયાથી અલગ આ સહજસાધના પદ્ધતિ છે :

‘સાધો, સહજ સમાધિ ભલી.
ગુરુપ્રતાપ જા દિનસે ઉપજી, દિન દિન અધિક ચલી.
આંખ ન મૂંદો, કાન ન રુંધો, તનિક કષ્ટ ન ધરો;
ખુલે નૈન પહિયાનો હંસિ હંસિ, સુન્દર રૂપ નિહારો.’

અન્ય રવિ-ભાષા સંપ્રદાયના સંતોએ આ સહજસમાધિનો અનુભવ કહ્યો છે :

‘સહજ સમાધિ સહજ સ્વરૂપા, સકલ નિરંતર વસ્તુ અનુપા;
રવિરામ ત્યાં છાયા ન ધૂપા, મેરા ગુરુ હે ભાણા હે ભાણા’

— રવિસાહેબ

‘સહજ સુન કે માંહી પરમ હંસકા હૈ વાસા,
નિરાધાર નિરવાણ કબહુ કોઈ ન નાશા.’

— ખીમ સાહેબ

‘અગમ અગોચર અદ્ભુત લીલા, નેતિ નેતિ નિગમ નિરાના રે;
રજ મોરાર રવિકે ચરણો, સેજ સેજે સમાના રે.’

— મોરાર સાહેબ

‘આસન ઉન્મુનિ માંડી, સહેજે સુખમણાં તાંડી,
થક ગયે પવન બ્રહ્માંડા, સહેજે ભયા આનંદા.’

— જીવાભગત

(૫) શબદ સુરિત યોગ :

કબીરસાહેબનું સંતસાધનામાં સૌથી મોટું પ્રદાન ‘શબદ સુરિત યોગ’નું રહ્યું છે. કબીરસાહેબ સૌપ્રથમ વાત કરે છે : ‘હે સાધુ ! શબદ બ્રહ્મની સાધના કરો. જે શબદમાંથી આ સૃષ્ટિનું સર્જન થયું તે શબદને ગ્રહી લો. ઋષિમુનિઓ, સંતો, જોગી-જતીઓ, સાધકોએ શબદના ગુણગાન ગાયાં છે છતાં આ શબદનો ભેદ જાણવો અઘરું છે. ગુરુકૃપાએ, કોઈ વીરલાસંત મળે તો શબ્દબ્રહ્મને પામી શકાય છે.’

‘શબ્દ હિ દૃષ્ટ અનદૃષ્ટ ઓમકાર હેં,
શબદ હિ સકલ બ્રહ્માંડ જાઈ.’

આ શબ્દ જ પ્રગટરૂપ છે ને આ શબ્દ જ અપ્રગટ ઝૂં કાર છે. આ શબ્દ એ જ નિજનામ કે સત્નામ છે. આ નામ સાથે સુરતાને જોડવાની છે. સુરિત એટલે તલ્લીનતા સુરિત સાથે નિરિતિ શબ્દ પણ સંતો જોડતા હોય છે. આ ‘નિરિતિ’ એટલે વૈરાગ્ય. સુરિતને સહજમન, સહજવૃત્તિ પણ કહે છે. તેને બ્રહ્મજ્ઞાન તરફ ઉન્મુખ કરી નિરિતિમાં પહોંચવાનું છે. કબીરસાહેબ સુરિત-નિરિતિને શિવ-શક્તિના પ્રતીક તરીકે પણ ઓળખાવે છે. સુરિત-નિરિતિનું મિલન એટલે શિવ-શક્તિનું મિલન. કબીરસાહેબ કહે છે :

‘સુરિત સમાની નિરિતિમેં, અજપા માહી જાપ;
લેખ સમાના અલેખ મેં, આપા માહી આપ.’

સુરિત, આત્મા જ્યારે નિરિતિમાં - પરમાત્માના પ્રેમસાગરમાં તલ્લીન થઈ જાય, એકરૂપ થઈ જાય પછી બાહ્ય જાપની જરૂર નથી અંતરમાં ચાલતો અખંડ અજપાજાપ અલખમાં સમાઈ જાય છે. ‘હું’ પણું રહેતું નથી. લેખ - આમ, અલેખ - અલખમાં અદ્વૈત બની જાય તેને શબ્દ સુરિત યોગ કહેવામાં આવે છે.

રવિસાહેબ કહે છે : ‘સુરત સખી જેની ચડી અસમાને, આપેં વાત સત્ગુરુ જાને.’ ત્રિકમસાહેબે કહ્યું : ‘જેની સુરતા નામ સે લાગી કોઈ વીરલા સાચા વેરાગી’. દાસહોથીનો અનુભવ પણ સાંભળવા જેવો છે :

‘સુરતી મારી સંત ચરણમેં લાગી રે, તેણે મારી ભે ભાંગી રે;
સત્ગુરુવે મુને શબદ સુનાવ્યો, રણુંકાર અનુરાગી રે,
તખત ત્રિવેણીના તીર ઉપરે, મોહન મોરલી વાગી રે.’

(૬) મૃત્યુવિજેતા :

સંતસાધનાની સિદ્ધિ સંતો મૃત્યુને જીતી શક્યા છે. આ પીડમાંથી ચેતનતત્ત્વ જવાનું થાય તે પૂર્વેની નિશાનીઓ તે જાણે છે. આથી મૃત્યુનો સમય આવે તે પૂર્વે તે સમયની જાણ કરી સાધુ, સંતો, ચાહકગણ - ગતગંગાને બોલાવી જણાવ્યા પ્રમાણેના સમયે સમાધિસ્થાનમાં બેસી પ્રાણને સ્થિર કરી સમાધિ લઈ આ સ્થૂળદેહને છોડી જાય છે. કબીરપરંપરાના સંતો અને રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતોએ સમાધિ લઈ આ સ્થૂળદેહને છોડ્યો છે.

સમાધિની ત્રણ ભૂમિકાઓ આ સંતોને સિદ્ધ હતી.

૧. મૃત્યુની અવધ આવી ન હતી ને સત્વચનને આધીન દેહ છોડવો પડે ને કમિજલામાં ભાણસાહેબે સમાધિ લીધી.
૨. મૃત્યુની અવધ આવી ગઈ હોય, સંતસમાધિમાં બેસવા જતા હોય ત્યાં વચન આપ્યા પ્રમાણેનું કામ બાકી રહ્યું હતું તેની યાદી આપવામાં આવી એટલે મોરારસાહેબે મૃત્યુને બાર મહિના પાછું ઠેલ્યું.
૩. સમાધિ લીધા પછી, ચેતનતત્ત્વને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં સમાવી લીધા પછી ફરી જાગૃત થયાની ક્રિયા ત્રિકમસાહેબે સિદ્ધ કરી આપી હતી. સમાધિ પછી જાગૃત થયા ને ચાલીને ગુરુની સમાધિએ જઈ ફરી સમાધિ લીધી.

(૭) સમાજ સુધારક :

સંતો સમાજ વચ્ચે રહ્યા હતા એટલે સમાજની મર્યાદાઓ, તેમનું માનસ, અંધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાનતાથી જાણકાર હતા. આ સંતો સમાજ વચ્ચે ભ્રમણ કરતા રહ્યા છે. જેને વસતી ચેતાવતી કહેતા હતા.

કબીર અને રવિ-ભાણસંપ્રદાયના સંતોનો જે સમય હતો ત્યારે રાજકીય સ્થિતિના પલટાઓ પણ જોવા જેવા છે. ઈ.સ.ની ચૌદમી-પંદરમી સદીનો રાજકીય ઈતિહાસ મારકૂટનો અને ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાનતા ફેલાવવાનો રહ્યો છે. દિલ્હી ઉપર તૈમુરલંગે દિલ્હી ઉપર આક્રમણ કરી મોટી કત્લેઆમ કરી હતી. ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર સલ્તનતસત્તાનો આરંભ થયો હતો. સૌરાષ્ટ્રના નાના-મોટા

રાજપૂત રજવાડાઓ ખંડિયા બની નામના સત્તાધીશો રહ્યા હતા. સોળમી સદીમાં દિલ્હી ઉપર અકબર બાદશાહ સ્થિર સત્તા સ્થાપી હિન્દુઓ તરફ સહિષ્ણુતા દર્શાવે છે પરંતુ ઔરંગઝેબ આવતાં ફરી કટ્ટરતા સ્થપાઈ છે. મુસ્લિમો ધર્મપરિવર્તન કરાવી રહ્યા હતા ને પરંપરાવાદી રૂઢિવાદી હિન્દુ પંડિતોએ ધર્મના નામે કર્મકાંડ એટલા બધા વધારી દીધા કે સમાજ ભયભીત હતો. ધર્મના નામે જ અદ્ભૂતો ઉપરનો ત્રાસ અસહ્ય હતો તેવા કપરા સમયમાં ભારતીયધર્મ, સંસ્કાર ને સમાજને બચાવી રાખવાનું કામ સંતોએ કર્યું હતું. સંતો સમાજના ધારકબળ બની સમાજજાગૃતિનું કામ કરે છે.

ધર્મના નામે સમાજ અનેક અંધશ્રદ્ધાઓ અને અજ્ઞાનતાથી પિડાતો હતો. સમાજમાં કોમવાદ, જ્ઞાતિવાદ, અસ્પૃશ્યતા અને કુરિવાજોથી છિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયો હતો. સમાજમાં ધર્મના નામે નારીને નરકની ખાણ બનાવી દીધી હતી. આવા સંજોગોમાં સંતોએ સામાજિક ક્રાંતિ સર્જી હતી. માનવજીવનમાં પ્રેમ, કરુણા, દયા, દાન, શીલ, સદાચાર, સત્ય, અહિંસા, સ્થાપવા ભજન ને સત્સંગનો માર્ગ સંતોએ લીધો હતો. કબીરસાહેબને ક્રાંતિકારી સંત તરીકે તપાસવા જેવા છે.

‘જબ લગ નાતા જાતિકા, તબ લગ ભક્તિ ન હોય;
નાતા તૌડે હરિ ભજૈ, ભક્ત કહાવે સોય.’

જ્યાં સુધી જ્ઞાતિના વાડામાં બંધાયેલા રહેશો ત્યાં સુધી ભક્તિ નહીં થાય. હરિના દેશમાં કોઈ પણ જાતના ભેદ ભરમ નથી. કોમવાદ સામે કહે છે :

‘જો તૂં બાંમન બમની જાયા, તો આન વાટ હૈવિ ક્યી નહી આયા ?
જો તૂં તૂરક, તૂરકની જાયા, તો ભીતર ખતના ક્યો ન કરાયા ?’

જો તું બ્રાહ્મણનો પુત્ર બ્રામણ છે તો તારો જન્મ જનોઈ સાથે કેમ ન થયો ? બીજી કોઈ રીતે તું કેમ ન જન્મ્યો ? જો તું મુસલમાન મુસલમાની સ્ત્રીનો દીકરો છો તો ગર્ભમાંથી જ સુન્નત કરાવીને કેમ ન આવ્યો ? આટલી કઠોરવાણી સંતોએ ઉચ્ચારી છતાં કોમવાદ છૂટ્યો નથી.

ભારતીય સમાજ રચનાનું સૌથી મોટું કલંક અસ્પૃશ્યતા છે. જન્મથી તો બધા જ શૂદ્ર છે. પોતે શૂદ્ર ન કહેવાય એટલે બનાવટી જનોઈ ઘાલીને પોતાને સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાપે છે ને બીજાને હલકો, અદ્ભૂત બનાવે છે. કબીર સાહેબ અસ્પૃશ્યતા ઊભી કરનાર બ્રાહ્મણ પંડિતોને કહે છે :

‘પંડીતો, દેખા મન મો જાની,
કહુ ધોં દૂત કહાં તે ઉપજિ તબહી દૂત તૂમ માની.’

નાદરુ બિંદુ રુધિર એક સંગે ઘટ હી મેં ઘટ સજજૈ,
અષ્ટ કમલ કો પુહુમી આઈ કહાં યહ દૂત ઉપજજૈ.’

આ આભડછેટ ક્યાંથી ઊપજી ? ને તમે વળી ક્યારથી એને માનતા થયા ? નાદ, બિંદુ અને રુધિર (વાયુ, વીર્ય, રજ) ના સંગમથી ગર્ભ રૂપે નવું શરીર સર્જાય છે. ત્યાંથી અષ્ટકમળની નીચે ઊતરીને જન્મ લઈ પૃથ્વી ઉપર આવે છે. આ દરેક જીવને માટે સરખું છે તો પછી અસ્પૃશ્યતા કેમ પેદા થઈ ?

કબીરના સામાજિક ક્રાંતિના આ મતને સંતોની વાણીમાં અનુમોદન મળ્યું છે તેનો અર્થ એ થયો કે સંતો માને છે : જાતિ પાંતિ પૂછે નહીં કોઈ, હરિકો ભજે સો હરિકો હોઈ.

સમાજમાં ધર્મના નામે બાહ્યક્રિયાકાંડ ને અંધશ્રદ્ધાઓ વધી ગઈ હતી તેની સામે આ સંતોએ કહ્યું :

‘તપસી કાહેકું તપ આદરે, તપસે નિજ તંત હે ન્યારા,
પંચ મુખે અગ્નિ પરજાળે, ઊધિ મસ્તક ખાયે ઝૂલારા,
બહોત કષ્ટ દેવે કાયાકું, કબહું ન રીઝે કિરતારા.’

— રવિસાહેબ

‘જોગી હોકર જટા વધારે, અંગ લગાવે વિભૂતા,
દમડી કારણ દેહી જલાવે, જોગી નહિ પણ જગ ધૂતા.’

— દાસી જીવણ

‘નાઈ-ધોઈને કરે અસ્નાના, માયલાનો મેલ તારો નંઈ જાવે,
ધ્યાન વિનાનો ધૂન મચાવે, ત્યાં સાહેબ મારો નંઈ આવે.’

— કરમણ ભગત

સત્તા, સંપત્તિ ને સુન્દરી પાછળ દોડતા સમાજને, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માયાથી ઘેરાયેલા સમાજને સંતોએ માનવજીવનની ક્ષણભંગુરતા અને સંસારની અસારતા દર્શાવી સત્ને માર્ગે ચાલવાની વાણી ઉચ્ચારી છે.

‘કૂડી છે કાયા ને કૂડી છે માયા, જૂઠડો આ જગ જાણે;
સાચો નામ સાહેબકો જાણો, ભણે લુહાણો ભાણો.’

(૮) સાહેબ પરંપરા :

કબીરપંથી સંતપરંપરામાં સંતને ‘સાહેબ’ વિશેષણથી નવાજવામાં આવ્યા છે. આ સાહેબ એટલે ‘સર’ નહીં. સાહેબની ઓળખ આપતાં કહે છે :

‘તેહિ સાહેબ કે લાગો સાથા,
દુઈ દુઃખ મેટિ કે હોહુ સનાથ.’
દશરથ કુલ અવતરિ નહિ આયા,
નહિં લંકા કે રાય સતાયા,
નહિં દેવકી કે ગર્ભહિં આયા,
નહિં યશોદા ગોદ બિલાયા.’

કબીરનો સાહેબ દશરથપુત્ર રામ નથી. લંકાના રાજા રાવણ સાથે યુદ્ધ કરનાર નથી. એ સાહેબ દેવકીના ગર્ભમાંથી પ્રગટ્યા કે યશોદાના ખોળામાં રમેલા નથી. તો આ સાહેબ શું છે ?

‘જન્મ મરણ સે રહિત હૈ, મેરા સાહેબ સોય;
બલિહારી વહિ પીવકી જિન સિરજા સબ હોય.’

આ સાહેબ જન્મ-મરણથી રહિત છે. જેણે આ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે. છતાં, એ અકર્તા છે. એ ક્યાંય નથી, છતાં ક્યાં નથી ?! આ પરમતત્ત્વ સર્વવ્યાપી, ઘટઘટ વાસી છે તે સાહેબ છે. જે સંતને આ સાહેબની પરમસતની અનુભૂતિ થઈ છે, સાક્ષાત્કાર થયો છે તેવા સંતને સાહેબ વિશેષણથી ઉદ્બોધવામાં આવે છે. આ પરંપરા રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતોને પણ ‘સાહેબ’ની પદવી આપવામાં આવી છે.

(૯) મરમી દર્શન :

જે અનંતની સાધના કરે છે, સત્યની પ્રાપ્તિ માટે મથામણ કરે છે એ જાણે છે કે જગતમાં બધું જ ચંચળ છે, ગતિશીલ છે, પરિવર્તનશીલ છે અને પરમસત્ય સ્થિર, શાષવત અને અરૂપ છે. કબીરનું લક્ષ્ય આ જગતની સમસ્ત અસ્થિર રૂપરાશિની અંદર રહેલા સ્થિર અરૂપ તત્ત્વની શોધનું રહ્યું છે. આ નાશવંત દુનિયામાં એકમાત્ર અવિનાશી તત્ત્વ સોહમ બ્રહ્મ - અલખ છે, એ અસીમ અને અરૂપને પામવા માટે સંતો-ભક્તો, જોગી-જતી, સિદ્ધ-સાધકની આ મથામણ છે. કબીરને તેની અનુભૂતિ થઈ છે એટલે જ કહ્યું :

‘બાહર કહો, તો સત્ગુરુ લાજૈ, ભીતર કહો તો ગૂઠા લો;
બાહર - ભીતર સકલ નિરંતર ગુરુ પરતાપૈ દીઠા લો.
દૃષ્ટિ ન મુષ્ટિ ન અગમ અગોચર પુસ્તક લિખા ન જાઈ લો;
જિન પહિયાના તિન ભલ જાના કહેં ન કો પતિ યાઈ લો.’

સંતોની મરમીવાણીમાં આ પરમસત્ની અનુભૂતિ વિશે કહેવાયું છે. જે

રવિ-ભાણ સંપ્રદાયના સંતોએ પણ ગાયું છે. આ સંતોની વાણીના મરમ ઉકેલવા માટે સત્સંગો ચાલે છે, ગુરુવાણી તેનાં મરમને ઉકેલી આપે છે. આપણી આ દૃશ્યમાન સૃષ્ટિ કરતાં સંતોના સત્લોકની સૃષ્ટિ અદ્ભુત છે. ત્યાં બુદ્ધિ, મન, વાણી પહોંચી શકે તેમ નથી. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ, મહાકારણથી પણ પર છે. વળી, આ અનિર્વચનિય છે. વેદ, કિતાબને ગમ પડે તેમ નથી. બુદ્ધિ બિચારી ત્યાં બાપડી છે. પંડિતો અને જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનના અહમ્ને ટપો પડશો નહીં. જ્ઞાની, ધ્યાની, વિજ્ઞાની થક ગયે, એવી અકથ કહાની છે. મારી આ વાતને રવિસાહેબની એક વાણીથી પૂર્ણવિરામ મૂકીશ.

‘મેં વલુંભું ત્યાં કોઈ જઈ વલું ભે
એના આવા ગમન મટી જાવે રે.
સ્થૂળ સૂક્ષ્મ કારણ નહિ, મહાકારણ સે ન્યારા;
પંચ કોસથી પાર વસત્ હૈ, ચાર અવસ્થાથી બારા રે.
જાપ અજંપ કબુ નહિ જપું મેં, ઓહંગ સોહંગ સે ન્યારા;
કર્મ ક્રિયા કશું નહિ સાધું, એબ ગેબસે ન્યારા રે.
લક્ષ વિના લહે અણલેખે, હું, તું, તે નહિં રે;
પવનના પાર છે, નૂર નજરમાં, અગમ અગોચરમાંહી રે.
કહે રવિરામ મેં કયા સમજાવું, વસ્તુ અગોચર માંહી રે;
ભાણ ગુરુવે ભેદ બતાવ્યો, અનલ ન પોંચે ત્યાંહી રે.
મેં વલુંભું ત્યાં કોઈ જઈ વલુંભે.

આમ, ગુજરાતની પ્રમુખ સંતસાહિત્ય પરંપરામાં કબીર-રવિ-ભાણ સંપ્રદાયનું સ્થાન અગ્રજ રહ્યું છે. કબીર અને રવિસાહેબ તો ભારતીય સંત સાહિત્યના પણ અગ્રણી છે. ગુજરાતમાં કબીર લોકહૈયે ને હોઠે રમતો સંતકવિ છે.

* * *

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ અને રાજસ્થાની ભાષા, સાહિત્ય એવં સંસ્કૃતિ અકાદમી, બીકાનેરના સંયુક્ત તત્ત્વાવધાન મેં લોકસાહિત્ય-સંતસાહિત્ય પરંપરા : ગુજરાત એવં રાજસ્થાન કે સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રીય સંગોષ્ઠિ. તા. ૬-૭ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૨; સ્થળ : જૂનાગઢ, ભવનાથ-ભારતી આશ્રમ.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર - સંસ્થાવૃત્ત

અંબાદાન રોહડિયા

અેકવીસમો કાર્યક્રમ : તા. ૪-૫-૨૦૧૩ના રોજ વલસાડમાં 'મેઘાણી વંદના'

વલસાડમાં રાષ્ટ્રીય શાયર અને શબ્દના સાધક ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત સંપાદિત લોકગીતો, ભજનો, સંત સાહિત્ય, ચારણી સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યનો રસવૈભવ અને રંગકસુંબલના યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં લોકસાહિત્યના સદાબહાર કસબીઓ અભેસિંહ રાઠોડ, મીનાબેન પટેલ અને હરેશદાન ગઢવીએ લોકગાયકીથી

અને સાહિત્ય રસિક શ્રોતાઓને ડોલાવી, મંત્રમુગ્ધ કરી આનંદથી હૈયા ભીંજવ્યા હતા. નિયામક રોહડિયાએ વલસાડના જાણીતા સમાજસેવકો અનાવિલ શ્રેષ્ઠી ભરતભાઈ દેસાઈએ મેઘાણીના સાહિત્ય પર સંશોધન કરનાર પીએચ.ડી.ના સંશોધક વિદ્યાર્થીઓને ૧ લાખ રૂપિયાની ફેલોશીપ અને રણજીતસિંહ દેસાઈએ ચારણી સાહિત્યમાં એમ.ફીલ. કરનાર માટે રૂ. ૧૧૦૦૦ હજારની ફેલોશીપ આપવાની તાજેતરમાં કરેલી આકર્ષક જાહેરાતને બિરદાવી હતી. કાર્યક્રમનું સંચાલન વલસાડના જાણીતા ઉદ્ઘોષક અમૃતભાઈ દેસાઈએ કર્યું હતું.

બાવીસમો કાર્યક્રમ :

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ અને રાજસ્થાની ભાષા-સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ અકાદમી, બીકાનેરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ઉદેપુર (રાજસ્થાન) ખાતે તા. ૧૫/૧૬-૬-૨૦૧૩ના રોજ ગુજરાતી અને રાજસ્થાની લોકસાહિત્ય અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ વિશે બે દિવસના રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પરિસંવાદમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિશ્રી ડૉ. મહેન્દ્ર પાડલિયા, બળવંત જાની તેમજ મુખ્ય વક્તા કવિ, કથાકાર અને વિવેચક ડૉ. ચેતન સ્વામીએ પ્રવચન કર્યું હતું. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન સચિવશ્રી પૃથ્વીરાજ રત્નુએ કર્યું હતું.

પૂર્વ અગ્ર સચિવશ્રી વી.એસ.ગઢવીની અધ્યક્ષતામાં યોજાયેલ ગુજરાતી-

રાજસ્થાની ડિંગળ અને સંત સાહિત્ય વિષયક દ્વિતીય બેઠકમાં રાજસ્થાની સંત સાહિત્ય વિશે ડૉ. શ્યામસુંદર ભારતીયએ, રાજસ્થાની ડિંગળ સાહિત્ય વિશે ડૉ. ગજાદાન ચારણે, ગુજરાતી સંત સાહિત્ય વિશે ડૉ. મનોજ રાવલે અને ગુજરાતી ચારણી સાહિત્ય વિશે ડૉ. અંબાદાન રોહડિયાએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ સંદર્ભે વક્તવ્યો રજૂ કર્યા હતાં. શ્રી વી.એસ. ગઢવીએ વક્તા અને ચર્ચકોને સાંભળીને પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરતાં કહ્યું કે, સંશોધકો અને નવ્ય યુવાનો ખેવના અને રસથી કાર્ય કરી રહ્યા છે, એટલે સાહિત્યસુરક્ષાની કોઈ ચિંતા નથી.

બીજા દિવસે ગુજરાતી-રાજસ્થાની લોકસાહિત્ય અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ વિષયક ત્રીજી બેઠકમાં વક્તાશ્રીઓ ડૉ. બળવંત જાનીએ ‘ગુજરાતી લોકકથાઓ’, ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે ‘ગુજરાતી લોકગીતો’, ડૉ. શ્રીકૃષ્ણ જુગનુએ ‘રાજસ્થાની લોકકથાઓ’ અને ડૉ. કિરણ નાહટાએ ‘રાજસ્થાની લોકગીતો’ને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ સંદર્ભે મૂલવ્યાં હતાં. અધ્યક્ષ ડૉ. આઈદાનસિંહ ભાટીએ લોકપરંપરાનું લોકસાંસ્કૃતિક મહત્વ સમજાવી ગુજરાત-રાજસ્થાનની સાંસ્કૃતિક એકતા સંદર્ભે વાત કરી હતી.

ત્રેવીસમો કાર્યક્રમ : તા. ૧૮-૭-૨૦૧૩, રાજકોટ

પ્રાદેશિક માહિતી કચેરી, રાજકોટ અને મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રના સંયુક્ત ઉપક્રમે ‘લોકસાહિત્ય, લોકસંસ્કૃતિ અને સમૂહમાધ્યમો’ વિશે એક પ્રેસ પરિસંવાદનું આયોજન ડૉ. એમ. કે.પાડલિયાના અધ્યક્ષ સ્થાને કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્યક્રમનું બીજા વક્તવ્ય માહિતી કમિશ્નર શ્રી વી.એસ.ગઢવીએ આપ્યું હતું.

ચોવીસમો કાર્યક્રમ : તા. ૨૨-૭-૨૦૧૩ને ગુરુપૂર્ણિમાનાં પાવન દિવસે

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર દ્વારા ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે પૂર્ણ કરેલ સંશોધન પ્રોજેક્ટ ‘‘ધર્મ-વિધિ-સંલગ્ન ગુજરાતી અને રાજસ્થાની કથાઓ : તુલનાત્મક અધ્યયન’’ વિશે એક વક્તવ્ય તેમજ કુલપતિશ્રી અને ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ચારે ભાષાઓના અધ્યાપકોની ગુરુવંદનાનો કાર્યક્રમ યોજાયો. કુલપતિશ્રીએ આ કાર્યક્રમની સરાહના કરતા કહ્યું કે ‘ગુરુપૂર્ણિમા એ જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને વિદ્યાતપનું પર્વ છે.’ ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકે પોતાના સંશોધન કાર્યથી વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકોને માહિતગાર કરી આ પ્રકારના પ્રોજેક્ટનું મહત્વ સમજાવ્યું હતું.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોક સાહિત્ય કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિ વિશે વિદ્વાનોનાં પ્રતિભાવો

૧. મેઘાણીજીએ આદરેલા અને અધૂરા કાર્યોને આગળ વધારતી સંસ્થા નટુભાઈ પરમાર

આપણી લોકકલા- લોક સાહિત્ય અને લોક સંસ્કૃતિને સતત ધબકતી રાખવા જેમણે ભેખ લીધો હતો એવા આપણા રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની સ્મૃતિ રૂપે તથા તેમણે આદરેલા ને અધૂરા રહેલા કાર્યોને આગળ ધપાવવા મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીની આગવી કલા-સાહિત્ય સૂઝ અને પરખને લઈને, ગુજરાત સરકાર દ્વારા, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી અંતર્ગત ‘શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોક સાહિત્ય કેન્દ્ર’ની સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી - રાજકોટ ખાતે સ્થાપના તારીખ ૧૨-૦૩-૨૦૧૨ ના રોજ સંત શ્રી મોરારિબાપુના વરદહસ્તે અને માન. શ્રી રૂપાલાજીની પ્રેરક ઉપસ્થિતિમાં ગૌરવપૂર્ણ રીતે થઈ હતી.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિ ડૉ. એમ.કે.પાડલિયાના અધ્યક્ષપદે અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસુ ડૉ. અંબાદાન રોહડિયાના નિયામક પદે આ કેન્દ્ર શરૂ થયેલ છે. જેની કાર્યવાહક સમિતિમાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના મહામાત્ર શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદી ઉપરાંત આ યુનિવર્સિટીના કુલસચિવશ્રી અને હિસાબી અધિકારીશ્રીનો સમાવેશ છે. સાથે ચાર નિયુક્ત સભ્યોમાં દરબારશ્રી પૂંજા વાળા, ડૉ. બળવંત જાની, શ્રી વી.એસ.ગઢવી અને શ્રી ભીખુદાન ગઢવી સેવાઓ આપી રહ્યા છે.

હજી એની સ્થાપનાને માંડ એકાદ વર્ષ વિત્યું છે, ત્યાં સંખ્યાબંધ કાર્યક્રમો - પરિસંવાદોનું આયોજન સફળતાપૂર્વક કરીને, આ કેન્દ્રને તેના સંવાહકોએ એક નવી ઉંચાઈએ લઈ જવાનો નિષ્ઠાભર્યો પ્રયાસ આદર્યો છે.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર અંતર્ગત પ્રતિવર્ષે લોકસાહિત્ય, સંત સાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય ક્ષેત્રે કાર્ય કરનાર સંશોધકોને રૂ.૧ લાખનો એવોર્ડ આપવામાં આવે છે, જે આદિવાસી સાહિત્ય કલાના અભ્યાસુ એવા ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ અને અગ્રીમ સાહિત્યકાર-સંશોધક ડૉ. હસુ યાજ્ઞિકને સંતશ્રી મોરારિબાપુના વરદહસ્તે અર્પણ થયા છે.

કેન્દ્ર દ્વારા લોકસાહિત્ય, સંત સાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્યના ત્રિવિધ ક્ષેત્રોના સંશોધકોને રૂ. ૫૦,૦૦૦ની મર્યાદામાં સંશોધન પ્રોજેક્ટ અપાય છે. જે

અંતર્ગત જાણીતા અભ્યાસુઓ સર્વ શ્રી ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક (રૂ.૫૦,૦૦૦/-) ડૉ. નૂતન જાની (રૂ. ૪૫,૦૦૦/-) ડૉ. ભરત પંડ્યા (રૂ. ૪૫,૦૦૦/-), ડૉ. અમૃત પટેલ (રૂ. ૩૦,૦૦૦/-) અને ડૉ. રવજી રોકડ (રૂ. ૩૦,૦૦૦/-) મળી કુલ રૂપિયા ૨ લાખની રાશિ ફાળવવામાં આવેલ છે.

કેન્દ્ર દ્વારા પુસ્તક પ્રકાશન માટે રૂ. ૧૦,૦૦૦/- ની સહાય મંજૂર કરવામાં આવે છે. તદ્ અનુસાર ‘સાંસ્કૃતિક વડલાની સક્ષમ વડવાયું’ - ડૉ. ઈન્દુબેન પટેલ, ‘સંતવાણી કંઠસ્થ થી ગ્રંથસ્થ : એક સમીક્ષા’ - ડૉ. એન.યુ.ગોહિલ, ‘લોકવિદ્યાના મોતી’ - ડૉ. મહેશચંદ્ર પંડ્યા, ‘ધન્ય ધરા - ધન્ય લોક’ - શ્રી પૂંજલ રબારી, ‘રુકિમણી હરણ : એક સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ’ - ડૉ. ભીમજી ખારચિયા અને ‘ડુંગરી ગરાસિયાઓ : સામાજિક, લોકજીવન, લોકવાહ્યમય’ - ડૉ. પ્રભુદાસ પટેલ, ‘સાંયાજીકૃત નાગદમણ’ - શ્રી જયેશ જીતુદાન ટાપરિયા, ‘બારમાસી કાવ્યો’ (અંગ્રેજી અનુવાદ) - શ્રી પ્રવીણ ગઢવી અને ‘લોકગીતની પરિભાષા’ - ડૉ. જે.વી.જીવરાજાની, પ્રત્યેકને રૂ. ૧૦,૦૦૦/- ની રાશી ફાળવાયેલ છે.

લોકસાહિત્ય, સંત સાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય વિષયક મહત્વના ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવાની વિશેષ યોજના હેઠળ ‘સ્વાતિનાં સરવડાં’ (ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ) અને ‘લોકવાર્તાની લહાણ’ (શ્રી રાઘવજી માઘડ) ગ્રંથો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે.

મેઘાણી લોકસાહિત્યની એક ધારી આગેકૂચમાં તેના દ્વારા યોજાતા પરિસંવાદો પણ મોખરે છે. જેમાં ‘ઉત્તર ગુજરાતની લોકકથાઓ : વિવિધ સંદર્ભો, (શ્રી ચૌધરી મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મહેસાણા), ‘શ્રી જયમલ્લ પરમાર : શતાબ્દી સંગોષ્ઠી’ (ગુજરાતી ભવન, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર), ‘ચારણી-સાહિત્ય : સિધ્ધાંત-સ્વરૂપ-વિચારણા’ (ગુજરાતી ભવન, કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભૂજ) ‘લોકસાહિત્ય અને પર્યાવરણ’ (ગુજરાતી ભવન, એસ.એન.ડી.ટી. મહિલા યુનિવર્સિટી, મુંબઈ), ‘સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ અને સમાજોત્થાનમાં ગુજરાતના કવિઓ અને સંતોનું પ્રદાન’ (ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ), ‘ઉત્તર ગુજરાતનાં લોકગીતો’ (આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ડીસા-બનાસકાંઠા), ‘કંઠસ્થ પરંપરા અને લોકસાહિત્યના સંશોધક મેઘાણી’ (ધારૂકાવાળા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, સુરત), ‘લોકસાહિત્ય-સંત પરંપરા: ગુજરાત એવમ્ રાજસ્થાન કે સંદર્ભ મેં રાષ્ટ્રીય સંગોષ્ઠિ’ (રાજસ્થાનની ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ અકાદમી, બીકાનેર-રાજસ્થાન), ‘લોકકથા: સંશોધન અને સંપાદન’ (ગુજરાતી ભવન,

એસ.પી.યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર), ‘સંશોધક-સંપાદક મેઘાણી : કૃતિલક્ષી અભ્યાસ’, (જે.પી. શ્રોફ આર્ટ્સ કોલેજ, વલસાડ) ‘લોકસાહિત્ય ક્ષેત્રે પુષ્કર ચંદરવાકરનું પ્રદાન’ (કણસાગરા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, રાજકોટ), જયમલ્લ પરમાર જન્મ શતાબ્દી’ (અક્ષરા, વડોદરા), ‘શ્રી દુલેરાય કારાણી : લોક-સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન’ (શિવશક્તિ સ્ટડી સર્કલ, ભૂજ), ‘ઉત્તર ગુજરાતનું આદિવાસી લોક સાહિત્ય’ (ગુર્જરી ટ્રાઈબલ ફાઉન્ડેશન, અંબાજી), ‘ગુજરાત-રાજસ્થાનનું લોકસાહિત્ય અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ’ વિશે (રાજસ્થાની ભાષા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ અકાદમી, બીકાનેર, ઉદયપુર-રાજસ્થાન) અને ‘લોકસાહિત્ય, લોક સંસ્કૃતિ અને સમૂહ માધ્યમો’ (પ્રાદેશિક માહિતી કચેરી, માહિતીખાતુ, રાજકોટ) તેમજ સંશોધન પ્રોજેક્ટ પ્રસ્તુતીકરણ અને ગુરુ વંદના જેવા લોકસાહિત્ય - સંસ્કૃતિને સમર્પિત વિષયો પર સફળ પરિસંવાદો આ કેન્દ્ર દ્વારા ગુજરાતના વિવિધ સ્થળોએ સંપન્ન થયા છે.

આ કેન્દ્ર દ્વારા ‘સંશોધક સાથે સંવાદ’ અને ‘મારી સંશોધન યાત્રા’ હેઠળ સોરોબન યુનિ.નાં પ્રો. ફાંસ્વા માર્લિજો, પ્રા. કનુભાઈ જાની, ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક અને કવિ શ્રી ‘દાદ’ પર કાર્યક્રમો સંપન્ન કર્યા છે.

મેઘાણીજીની સ્મૃતિમાં તેમના પ્રદાનને વધુ યશસ્વી બનાવવા આરંભાયેલા આ કેન્દ્ર દ્વારા મેઘાણીજીની ૧૧૬ મી જન્મ જયંતી નિમિત્તે તા. ૨૮/૦૮/૨૦૧૨ ના રોજ મેઘાણી લોકસાહિત્ય ભવનમાં ‘મંગલ પ્રવેશ’ સહ આ કેન્દ્રના મુખપત્ર ‘લોકગુર્જરી’ ના લોકાર્પણ કાર્યક્રમની સાથે ‘મેઘાણી વંદના’ પણ યોજાઈ હતી.

મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રને જનભાગીદારી દ્વારા ખૂબજ સારો પ્રતિભાવ પ્રાપ્ત થઈ રહ્યો છે. વલસાડ ખાતે તા. ૦૪/૦૫/૨૦૧૩ ના રોજ ‘મેઘાણી વેદના’ નો જાહેર કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. આ કાર્યક્રમનો રૂપિયા ૧,૫૦,૦૦૦/- નો ખર્ચ વલસાડના લોકસાહિત્ય પ્રેમી શ્રી ભરતભાઈ દેસાઈ અને શ્રી રણજીતસિંહ દેસાઈએ સરખા ભાગે ઉપાડી લીધો હતો. આ કાર્યક્રમમાં મંત્રીશ્રી પરબતભાઈ પટેલ, ધારાસભ્યશ્રી, મેયરશ્રી, ડેપ્યુટી કલેક્ટરશ્રી અને પ્રબુધ્ધજનોએ પણ ભાગ લીધો હતો. તદ્દનુસાર મેઘાણીજી પર પીએચ.ડી. કરનારા સંશોધકોને રૂ. ૧ લાખ અને ચારણી સાહિત્યમાં એમ.ફીલ.કરનારા પાંચ વિદ્યાર્થીઓને રૂ. ૧૧,૦૦૦/- નું આર્થિક અનુદાન આપવામાં આવશે તેમજ પુષ્કર ચંદરવાકર વ્યાખ્યાન માટે રૂ. ૫૧,૦૦૦/- નું અનુદાન પણ મળ્યું છે. ઉલ્લેખનીય છે કે ‘લોકગુર્જરી’ નું પ્રકાશન જે વાર્ષિક હતું, તેને હવે ત્રૈમાસિક બનાવાયું છે. તેના ચાર અંકો પ્રકાશિત થઈ

ગયા છે. કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓને ઉત્સાહભેર આગળ ધપાવવાનું કાર્ય કુલપતિશ્રી ડૉ. એમ.કે. પાડલીયા અને કાર્યવાહક સમિતીના વરિષ્ઠ સદસ્યોનાં માર્ગદર્શનથી આ કેન્દ્ર દ્વારા થઈ રહ્યું છે.

આપણી લુપ્ત થતી જતી કંઠસ્થ પરંપરાને અને તેની સામગ્રીને સાચવી રાખવાના સફળ અને પ્રશસ્ય પ્રયાસોના ભાગરૂપે તેનું દસ્તાવેજીકરણ કરવાનું મહત્વપૂર્ણ કાર્ય આ કેન્દ્ર દ્વારા થઈ રહેલ છે. જેમા સર્વ શ્રી લાભુભાઈ ભાંસણિયા, પી.પી.બોક્ષા, ડૉ. શક્તિદાન કવિયા, લાખાભાઈ ગઢવી, દરબાર પૂજા વાળા, ભીખુદાન ગઢવી, હેમંત ચૌહાણ, શ્રી ઈન્દુબેન ગઢવી, ડૉ. ઈન્દુબેન પટેલ (કોટા, રાજસ્થાન) અને શાહબુદ્દિન રાઠોડ જેવા લોકકલા-સાહિત્યના મોભીઓને આવરી લેવાયા છે. આ ઉપરાંત ચારણી પરંપરાના છંદોનું રેકોર્ડિંગ, દુર્લભ સંદર્ભ સાહિત્યનું ગ્રંથાલય, દશ્ય-શ્રાવ્ય સામગ્રીનું ગ્રંથાલય, દુર્લભ હસ્તપ્રતોનું સ્કેનિંગ અને ડિજિટીલાઈજેશન, ત્રિવિધ કોશ નિર્માણ, તાલીમ વર્ગોનું આયોજન, લોકસાહિત્યના સંશોધકોને એવોર્ડ જેવા મહત્વપૂર્ણ આયોજનો પણ આ કેન્દ્ર દ્વારા હાથ ધરાયા છે, જે એનું પ્રમાણ છે કે, મેઘાણી સાહેબ જો આજે વિદ્યમાન હોત, તો આ સઘળાં કાર્યો અને આયોજનો, બેશક એમના અઢળક પ્રદાનમાં અચૂક સ્થાન પામેલા જ હોત.

મેઘાણી સાહેબની જ આ ધરોહર અને કાર્યશૈલીને, સૌરાષ્ટ્રની ગુણી પરંપરા અનુસાર આગળ ધપાવી રહેલ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર અને તેના સંવાહકો સૌ આપણા અભિનંદનના હકકદાર છે.

સંયુક્ત માહિતી નિયામક, રાજકોટ.

૨. સાહિત્યનો સહિયારો ઉત્સવ

શ્રી વી. એસ. ગઢવી

ગુજરાત તથા રાજસ્થાન બન્નેને જેના પર સરખુ જ ગૌરવ અને મમતા છે તેવા સાહિત્યની એક સુઆયોજિત સંગોષ્ઠિ ઉદ્દેપુર મુકામે ૧૫ અને ૧૬ જૂન ૨૦૧૩ના રોજ યોજવામાં આવી, તે સાહિત્ય પ્રેમીઓ માટે આનંદની, ગૌરવની બાબત છે. સંગોષ્ઠિનું સમગ્ર આયોજન શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર, રાજકોટ તથા રાજસ્થાની ભાષા, સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિ અકાદમી, બીકાનેર તરફથી સંયુક્ત રીતે કરવામાં આવ્યું હતું. વિષયની પસંદગી પણ દાદ માગી લે તેવી રસિક તથા સમયોચિત હતી. ‘રાજસ્થાની તથા ગુજરાતી લોકસાહિત્યની પરંપરામાં સ્વતંત્રતાની અલખ’ જેવા ધબકતા વિષયને લઈને તજજ્ઞોએ જુદા જુદા દષ્ટિકોણથી આ વિષયને પોતાની આગવી રીતે રજૂ કર્યો હતો. રાજસ્થાન અકાદમીના

અધ્યક્ષ શ્રી શ્યામ મહર્ષિ તેમજ અકાદમીના સચિવ શ્રી પૃથ્વીરાજ રત્નુએ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા તનતોડ પ્રયાસો કર્યા હતા. ગુજરાતમાં જે રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોની બાબતોમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે જ પ્રકારે રાજસ્થાન અકાદમીના અધ્યક્ષશ્રી શ્યામ મહર્ષિ તેમજ અકાદમીના સચિવ શ્રી પૃથ્વીરાજ રત્નુએ કાર્યક્રમને સફળ બનાવવા તનતોડ પ્રયાસો કર્યા હતા. ગુજરાતમાં જે રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોની બાબતમાં વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે જ પ્રકારે રાજસ્થાની ભાષા, સાહિત્ય તથા સંસ્કૃતિ અકાદમી, બીકાનેર પણ રાજસ્થાનમાં સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપો તથા તેની ખૂબીઓને ઉજાગર કરે તેવી બાબતો અંગે સક્રિય રીતે કામ કરે છે. રાજસ્થાન-ગુજરાતની સાહિત્ય અંગેની ઘણી કૃતિઓ તેમજ કેટલાક નામધારી સર્જકો બન્ને રાજ્યની સહિયારી વિરાસત સમાન છે. તે રીતે આવા સંયુક્ત કાર્યક્રમનું એક વિશિષ્ટ મહત્ત્વ પણ છે.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના કુલપતિ ડૉ. એમ.કે.પાડલિયાએ સમારંભની શરૂઆતમાં જ યુનિવર્સિટી તથા લોકસાહિત્ય કેન્દ્રના સક્રિય પ્રયાસોથી સાહિત્યની આ વિશિષ્ટ ધારાને જીવંત રાખવા માટે યુનિવર્સિટીની પ્રતિબદ્ધતાની વાત વિગતવાર કરી, ડૉ. પાડલિયાની વાતમાંથી એ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતું હતું કે, યુનિવર્સિટી માટે લોકસાહિત્યની જીવંત ધારાને વિશેષ સુસમૃદ્ધ બનાવવાની બાબત અગ્રસ્થાને છે. આ માટે જે પ્રયાસો થયા અને થઈ રહ્યા છે તેની વિશદ્દ છણાવટ તેમણે કરી તેથી સાહિત્યની આ ધારા જરૂરથી સંવર્ધિત થશે તેવી લાગણી હાજર રહેલા સૌ કોઈને થઈ હતી. ગુજરાતના પ્રતિનિધિઓને એ બાબતની પણ ચોક્કસ પ્રતીતિ થઈ હતી કે રાજસ્થાની અકાદમી પણ સંપૂર્ણ નિષ્ઠાથી સાહિત્યના સંશોધન તેમજ સંવર્ધનના વિષયોમાં નોંધપાત્ર કામગીરી કરે છે.

સામાન્ય રીતે એક એવી લાગણી જોવા મળે છે કે લોકસાહિત્ય-ચારણી સાહિત્યની આ ઉજવણી પરંપરાનો પ્રવાહ ક્રમશઃ મંદ થતો જાય છે. ખાસ કરીને યુવા વર્ગને તે ધારા સાથે કેવી રીતે જોડી શકાય તે પ્રશ્ન સૌના મનમાં છે. અલબત્ત, તે દિશામાં વિવિધ સક્રિય પ્રયાસો પણ થાય છે. પરંતુ આ સેમિનારમાં હાજર રહીને યોગદાન આપતા કેટલાક યુવાન પ્રાધ્યાપકો તથા વિચારકોને જોયા પછી તેમના વિચારોને સાંભળ્યા પછી આ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે ઘણી હેંયાધારણ મળી રહે છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા તથા ડૉ. મનોજ રાવલના મંતવ્યો સાંભળ્યા પછી આવી પ્રતીતિ થયા સિવાય રહે નહિ એ જ રીતે રાજસ્થાનમાં અધ્યાપન કાર્ય સાથે જોડાયેલા ડૉ. ગજાદાન ચારણ તથા ડૉ. શ્યામ

સુંદર ભારતીને સાંભળ્યા પછી આ બાબત વિશેષ દૃઢ થાય છે. કેટલાક યુવા અધ્યાપકોનો રાજસ્થાન તેમજ ગુજરાતનો સમૂહ પણ આ સેમિનારને વિશેષ સફળ બનાવવામાં નિમિત્ત બન્યો હતો. વિશેષ કરીને તેમની વિષય પ્રત્યેની ધગશ તથા પ્રતિબદ્ધતા ઉજવળ આવતીકાલની ઠોસ પ્રતીતિ કરાવે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક તેમજ ડૉ. બળવંત જાની જેવા વટવૃક્ષ સમાન વિદ્વાનો તેમજ તજજ્ઞોની ઉપસ્થિતિને તથા તેમના સમયોચિત માર્ગદર્શનને કારણે સેમિનાર સાર્થક થયો હતો. શ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીએ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સંપૂર્ણ પ્રતિબદ્ધતા અને વિષય સાથેના સંપૂર્ણ જોડાણની વાતનો પ્રતિધ્વનિ સહજ-સ્વાભાવિકતાથી પડ્યો હતો. આ તમામ સર્જકોના ઉત્સાહને જોતા તેમજ સંશોધન તરફની તેમની નિષ્ઠાને જોતા આ પ્રાણવાન સાહિત્યને વિશેષ બળ મળી રહેશે તેમ ચોક્કસ માની શકાય. લોકસમૂહની જ વિવિધ લાગણીઓને વ્યક્ત કરતું આ સાહિત્ય તથા તેનાં વિવિધ પાસાંઓ તથા ખૂબીઓ સાથે લોકો સુધી લઈ જવાના આવા પ્રયાસો સૌની પ્રશંસાને પાત્ર છે. આ પ્રકારના તેમજ અન્ય રીતે પણ સંશોધન ક્ષેત્રે વિશેષ પ્રયત્નો કરીને આપણી આ મોંઘેરી વિરાસતને આપણે ચોક્કસ સંવર્ધિત કરી શકીએ તેવી શ્રદ્ધા બેસે છે.

આમ જોઈએ તો મધ્યકાલીન યુગમાં સંત સાહિત્ય-લોકસાહિત્યનો દબદબો રહેલો છે. સમગ્ર લોકસમૂહને નિજ ઓળખ કરવા માટે તેમજ તેમનો સમૃદ્ધ વારસાનું પ્રતિબિંબ પાડીને તેમને ગૌરવાન્વીત કરવામાં તથા ભાવિ પડકારો. ઝીલવામાં સમર્થ બનાવવામાં આ સાહિત્યનો સિંહ ફાળો રહેલો છે. આઝાદીની લડતમાં પણ લોકકવિઓએ પોતાની સબળ રચનાઓના માધ્યમથી સ્વતંત્રતા સંગ્રામનો પાવન ચીનગારીને સર્વદા જવલત રાખવામાં ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. માત્ર પ્રાચીન છે માટે જ તે પ્રશંસાને પાત્ર છે કે સ્વીકારને પાત્ર છે તેવી વાત નથી. આ સાહિત્યમાં જીવનને સમૃદ્ધ કરવાની, પ્રજા સમૂહની તાકાતને વ્યાપક બનાવવાની અનેક મૂલ્યવાન વાતો તથા પ્રસંગો સંગ્રહાયેલા પડેલા છે, અનેક પ્રભાવી પાત્રો તેમાં છે જેનો સીધો કે આડકતરો પ્રભાવ યુગ પર પડ્યો હતો. આથી જ રાજસ્થાન તેમજ ગુજરાતના ગરવા લોકસાહિત્યના આ હેતુપૂર્ણ સેમિનાર થકી સાહિત્ય સંવર્ધનની દિશામાં એક મહત્ત્વનું મંડાણ થયું છે તેમ ચોક્કસ કહી શકાય.

(તા. ૧૮-૭-૨૦૧૩ની ફૂલછાબની પૂર્તિમાંથી સાભાર)

માહિતી કમિશ્નરશ્રી, (RTI),
માહિતી આયોગ, ગુજરાત

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર તરફથી નીચેની યોજનાઓ માટે હસ્તપ્રતો, સંશોધન પ્રોજેક્ટની દરખાસ્ત અને આવેદનપત્રો મંગાવવામાં આવે છે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગુજરાત રાજ્ય સરકાર અંતર્ગત સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ ખાતે શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્રની સ્થાપના ગતવર્ષે કરવામાં આવી છે. આ કેન્દ્ર દ્વારા લોકસાહિત્ય, ચારણીસાહિત્ય, સંતસાહિત્યના સંશોધન, સંપાદન, વિવેચન, ક્ષેત્રકાર્ય અને દસ્તાવેજીકરણ વિષયક વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે. તો આ ક્ષેત્રે કાર્ય કરવા ઈચ્છનાર લોકપરંપરાના સંશોધકો-વિદ્વાનોએ પોતાની દરખાસ્ત મોકલી આપવી.

૧. આ ત્રિવિધધારા વિષયક સંશોધન પ્રોજેક્ટ રૂ. ૫૦,૦૦૦ની મર્યાદા.
૨. આ ત્રિવિધધારાના સંશોધન, સંપાદન, વિવેચન અને ક્ષેત્રકાર્ય વિષય ગ્રંથોના પ્રકાશનાર્થે રૂ. ૧૦,૦૦૦ની આર્થિક સહાય.
૩. આ ત્રિવિધધારા વિષયક પરિસંવાદો, તાલિમ શિબિરો, વર્કશોપ અને લોકસાંસ્કૃતિક ડાયરાઓનું આયોજન.
૪. આ ત્રિવિધધારા વિષયક મહત્વના ગ્રંથોના અનુવાદ માટે આર્થિક સહાય.
૫. લોકપરંપરા-મૌખિક પરંપરાની સામગ્રીનું ઓડિયો-વિડિયો દ્વારા દસ્તાવેજીકરણ કરવા માટે આર્થિક સહાય.
૬. 'લોકગુર્જરી' ત્રૈમાસિક-સામયિક માટે લેખો મોકલવા અંગે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના પ્રવર્તમાન નિયમાનુસાર કુલ ખર્ચના ૭૫ ટકા કે યોજના સામે દર્શાવેલ રકમમાંથી ઓછી હશે તે રકમ ચૂકવાશે. દરખાસ્ત મોકલવાનું સરનામું નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે છે.

અંબાદાન રોહડિયા

નિયામક, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય કેન્દ્ર
ગુજરાતી ભવન, બિલ્ડીંગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

આ અંકના લેખકો

- ડૉ. નરેશ વેદ, 'કદમ' બંગલોઝ, ૩૫, પ્રોફેસર સોસાયટી, સૌરાષ્ટ્ર કોલોની પાસે, મોટા બજાર, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦, જિ. આણંદ
- ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, ૧, પદ્માવતી બંગલોઝ, ભાવિન સ્કૂલ - મહાલક્ષ્મીધામ સામે, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૯
- ડૉ. મનોજ રાવલ, ન્યાયાલય પથ, જોમજોધપુર-૩૬૦૫૩૦, જિ. જામનગર
- ડૉ. બળવંત જાની, પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૫
- ડૉ. દીપક પી. પટેલ, આસિ. પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
- પ્રા. દેવેન્દ્ર ગઢવી, ગુજરાતીના અધ્યાપક, આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, થાન, જિ. સુરેન્દ્રનગર
- ડૉ. હસમુખ વ્યાસ, 'શ્રીખંભલાવ', ગુરુકૃપાનગર-૨, ટેલિફોન ક્વાર્ટસની પાછળ, ચિત્તલ રોડ, અમરેલી
- ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ, આનંદ આશ્રમ, ઘોઘાવદર, તા. ગોંડલ,
જિ. રાજકોટ-૩૬૦૩૧૧
- ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, જગદીશ પાર્ક, એરોડ્રામ રોડ, કેશોદ, જિ. જૂનાગઢ